

Тўхтамурод ЗУФАРОВ

Хат
таълими

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
خَاتَمُ الْيَقِينِ الْمَدِينِ

Бу тасвирда: "Расул аллоҳ дедилар:
Хат яқин мидир" деган ҳадис акс этган.

Тўхтамурод ЗУФАРОВ

Ҳатт пазлими

(Хуснихат қоидалари)

**«MERIYUS»
Тошкент 2010**

81.2Араб

3-98

Зуфаров, Тўхтамурод.

Хат таълими (хуснихат қоидалари) / Т. Зуфаров; масъул муҳаррир Асрор Самад.- Т.: MERIYUS, 2010. - 280 б.

Маъсул муҳаррир:
Асрор Самад
Илмий муҳаррир:
Қумрихон Султонова

Тақризчилар:
филология фанлари докторлари:
Муҳаммад Ҳакимов, Эргаш Умаров
таърих фанлари номзоди
Наим Норкулов
рассом
Шухрат Мирфаёзов

Ушбу рисола муҳтарам замондошларимизни улуғ боболаримиз салоҳияти билан асрлар мобайнида яратилган ҳуруфи арабия бўстонига етаклаш ва у ердаги санъат булогидан бир қултум нўш этмақларини таъминлаш мақсадида яратилди.

Азиз ватандошларимиз ул бўстон неъматларидан баҳраманд бўлгач, шояд қўлларига қалам олиб, туркий тилда хат зийнатлашга киришсалар деган орзу хоҳиши аълоимиздир.

Рисоладан барча ватандошларимиз араб ҳарфлари ва уларни хуш ёзиш қоидаларини мустақил ўрганмоқ учун бир қўлланма, муҳтарам муаллимларимиз эса ўз шогирдларига хат таълимидан сабоқ бермоқлари учун бир дарслик сифатида фойдаланмоқларидан умидвормиз.

ББК 81.2Араб-8

ISBN 978—9943—360—83—9

© **Тўхтамурод ЗУФАРОВ,**
«MERIYUS» ХМНҚ, 2010 йил.

Миллий маданиятимизнинг унутилган соҳаси (тақдим ўрнида)

Баъзан муҳаррирлар муаллифларга нисбатан ўзларини деярли устоздек тутадилар. Сўнгра, муҳаррир китоб учун муаллиф билан тенг жавобгар шахс, ҳатто тенгхуқуқли, деган фикр ҳам мавжуд. Назаримда, униси ҳам, буниси ҳам тўғрига ўхшамайди. Албатта, ижодий тафаккур маҳсули билан ижодий матннинг устидан кўриб, уни услубий ва имловий жиҳатдан тузатишнинг орасида ер билан осмонча фарқ бор.

Бу ўринда гап муаллифлик ва муҳаррирлик ишлари ҳамда ҳуқуқлари устида эмас. Биз ҳуқуқшуносларнинг вазифасини тортиб олиб, бу ишга ҳакамлик қила олмаймиз.

Гап шундаки, мен мазкур китобни таҳрир қилиш жараёнида, гарчи араб имлосини билсам ҳам, бу соҳада билимим янада пухтароқ бўлгандек туюлди ўзимга. Бинобарин, гарчи китоб қадимий маданиятимиз ҳисобланган ҳуснихат қоидаларига бағишланган бўлса-да, жуда ҳам табиий равишда араб имлоси қоидаларини ҳам йўл-йўлакай ўргатиб боради ва бу йўлдаги машқий ишларни осонлаштиради.

Ҳозирги технология ва компьютер тараққий этган бир даврда ҳуснихат қоидалари нимаси, деган иштибоҳга бориш мумкин. Чунки ҳозирда ҳар бир хонадонда бўлмаса ҳам иккидан бирида компьютер бор ва ҳатто мактаб ўқувчилари ёзма ишларини компьютерда ёзадилар, муаллимлар ҳам бу ишларни мамнуният билан қабул қиладилар. Айтмоқчиманки, ҳуснихат қоидалари ҳақидаги дарс мактаб дастурларидан қувғин қилинган.

Хўш, бу ҳолда бу китобнинг қандай аҳамияти бор ва китобхонларга нима беради?

Гапни узокроқдан бошламоқчиман. Ўтган асрнинг 60-йилларида рус фолклоршуноси В.Аникин халқ бадийий оғзаки ижоди энди таърихгина бўлиб қолди, деган фикрни ўртага ташлаганда аксарият олимларнинг ғазабига дучор бўлган эди. Бугунга келиб, адабиёт ва санъат ижодий маҳорати юксак бўлган одамлар томонидан яратилаётган ва жаҳонга дурдона асарлар берилаётган бир даврда бу гапга ўзимиз ҳам қўшилиб қолдик. Бинобарин, фолклор асарлари комил бадийий асарлар бўлолмаслигига ақлимиз етди. Аммо ҳуснихат халқ бадийий оғзаки ижоди эмас, у — яратилган бетакрор ва буюк санъат. Санъат бўлганда ҳам, энг машаққатли, унча-мунча қорафта рассомнинг қўлидан келмайдиган ноёб ҳунар. Ноёб ҳунар эканлигини-ку ҳеч ким инкор этолмайди. Аммо мазкур китобда келтирилган қоидалар ва машқларнинг ўзга мақсади ҳам борлигини унутмаслигимиз керак. Бу гапга мақоламизнинг сўнграқ сатрларида қайтамиз.

Маълумки, биз, туркий халқларда араб ёзувидан ҳам анча асрлар олдин (тахминан 3 минг йил муқаддам) оромий, сўғдий, хоразмий, парфиёний, бахтарий ёзувлари бўлган, улар ҳақида ҳам биз билмаган қўлланмалар яратилган бўлиши эҳтимолдан узок эмас, боз устига, албатта, ўша ёзувларнинг хуснихат қоидалари ҳам яратилган бўлиши мумкин. Аммо араб истилосидан кейин бу ёзувлар қатагон қилинди.

Агар ёзувлар таърихига назар солсак, энг қадимий ёдгорлик “Овасто”га дуч келамиз. Доро Биринчининг буйруғи билан бунёдга келган оромий ёзувида битилган бу ёдгорлик не-не қатагонлардан ўтиб, бизгача етиб келган. “Овасто” битигини мутахассислар оромий ёзувида, дейдилар. Гарчи оромий ёзувини танимасак ҳам, унинг хуснихатига қараб бобокалонларимиз қандай хунарманд бўлганликларини англаб ета оламиз. Археологик қазилмалар натижасида топилган бошқа битиклар ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. “Овасто” матнида 350 минг сўз бўлган, дейдилар. Бизгача эса 83 минггина сўз етиб келган, холос. Жамасп деган хаттот томонидан битилган бу китоб(лар)ни яратиш учун бир одамга неча йил вақт керак бўлган экан ва унинг машаққатли меҳнати нималар билан ўлчанган экан? Шарқшунос олим О.Клим тўғри таъкидлаган: “Овасто” “олтин сиёҳ билан пергаментга ёзилган”. Ана шу олтин сиёҳ билан ёзилган китоб(лар)ни Александр Мақдунийнинг буйруғи билан унинг маст-аласт аскарлари Переспол шаҳрининг хазинасидан олиб ёқиб юборганлар. Баъзи Европа олимлари Александр Мақдунийнинг маърифатпарвар ҳукмдорлигига таянган ҳолда унинг буйруғи билан ёқиб юборилганлигини инкор этишгача боргандилар. Аммо ўша “маърифатли ҳукмдор”нинг замондошлари Диодор, Плутарх (у Александр Мақдунийнинг йилномачиси бўлган), Арриан, Квинт, Курцийлар ўз хотираларида айнан Мақдуний буйруғи билан “Овасто” ёқиб юборилганлигини тасдиқлаганлар.

Шу келтирилган мисолни мушоҳада қилиб кўрилса, Александр Мақдунийдан кейин юртимизга келган босқинчилар қанчадан-қанча битикларимизни, бинобарин, маданиятимизнинг олтин саҳифаларини қатагон қилганликларини тасаввур қилиш қийин эмас. Бир қадар яқинроқ ўтмишимизда ҳам араблар бостириб келиб, худди Мақдуний сингари улар ҳам “Овасто” битикларини изладилар ва топганларини йўқ қилдилар. Чингизхоннинг вайронагарчилигида-ку ҳаммаёқ оловга бурқанди.

Жаҳонга ўзларини “маърифатпарвар”, “адолатпарвар” деб танитган болшовой инқилобчилар-чи? Уларнинг сиёсатлари “ноёб” бўлди. Агар улардан илгари келган босқинчилар фақат маданий ёдгорликларни ёқиб, йўқ қилиш билан шуғулланган бўлсалар, инқилобчилар онгимизни ҳам ўзгартириб юборишга ҳаракат қилдилар.

Ҳа, биз шўроларнинг тазйиқи билан ўз-ўзимизни саводсизга чиқариб қўйдик, “Овасто”дек маданий ёдгорликни яратган, меъморий ёдгорликларни замонларга узатган, “Дада Қўрқут”, “Алпомиш”, “Гўрўғли” сингари бадиий обидаларни ёдаки билган, арабларга туркий тил грамматикасини ўргатган, биринчи бўлиб қоғоз ишлаб чиқаришини йўлга қўйган, Арастунинг “Мегафизика”сини биринчи бўлиб англаб, уни содда тил билан шарҳлаган ва мусиқани ноталаштирган, тиббиёт соҳасида мисли қўрилмаган кашфиётларни юзага келтирган, “0”ни ихтиро қилиб математикага асос солган, Ҳинд уммонининг бу чеккасида туриб, уммоннинг нариги томонида ер борлигини башорат қилибгина қолмай, унинг мукаммал харитасини чизиб берган ва кейинчалик Америка, деб аталган жойни очган, жаҳонда газал султони, деб тан олинган ва буюк “Хамса”ни яратган, қолаверса Ислом дини ва унинг маданиятини музайян қилган халқ ёппасига саводсиз бўлган, деб эълон қилинди. Бу халққа шиппак билан қошиқнинг фарқига бормайдиган болшовойлар муаллимлик қилдилар.

Ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб фақат крилл имлосида дарслар ўтилди. Масалан, Туркиядаги турклар каби лотин ёзуви билан муштарак ҳолда араб имлосини ҳам ўрганмадик. (Аслида, араб имлоси ҳам, лотин имлоси ҳам, крилл имлоси ҳам, буткул унутилган миҳхатлар ва Ўрхун-Енисей битиклари ҳам биз яшаб, умргузаронлик қилиб келаётган Ватанда яшаб ўтган жуда қадимий ажлодларимиз кашфиётидир). Бизга-ку араб ёзувини номақбул, қийин, дея лотин имлосини тиқиштирдилар, ўргандик, бу имлода саводимиз тўлиқ чиқмай туриб, крилл ёзувини дастур қилиб бердилар. Кейинчалик англашимизча, баъзи рус калималарини лотин имлосида ҳам тўғри ёзиб бўлмас экан. Масалан, “Ильич” деган номни “Ilich”, деб ёзишга тўғри келиб қолди. Ўзбек тилшунослари “тутуқ”ни ўйлаб топдилар. Араб имлосида “тутуқ” йўқ. (Араб ёзуви Эрон ва Ўрта Осиёга ўтгач, араб талаффузида бўлмаган “гоф”, “же”, “чим”, “пе” ҳарфлари қўшилиб, араб ҳарфлари 32 тага етказилган эди).

Лотин ёзувига асосланган ўзбек имлосида “Ильич”, “центнер”, “лагерь” (лотинчада юмшатиш белгиси йўқ) сингари сўзларни ёзолмаганимиз учун бўлса керак, бирдан крилл имлосига ўтказилдик. Икки имло босқичини ўтгач, ҳатто 20-йилларда туғилганлар ҳам араб имлосини унутдилар. Мактабларданку араб имлоси қувғин қилинди. Олий ўқув юртларининг филология факултетларида жуда кам соатларда «эски ўзбек ёзуви» деган дарс ўтиларди. Бу дарс дастурида ислоҳ қилинган уйғур ёзуви ўргатилди. Бу имлога кўра араб ёзувидаги зер-забарлар ўрнига унли товушлар қўйилди ва ҳоказо. Демак, араб ёзувини биладиганлар жуда камайиб бораверган ва бунинг натижасида ҳуснихат деган нозик санъатнинг йўқолиб кетиш хавфи туғилди.

Аммо мазкур китобнинг муаллифи ўз асарида буюк ҳурмат билан қайд қилиб ўтган санъаткорлар фидойилиги туфайли хуснихат санъати сақланиб қолди. Бу санъаткор фидойилар Ҳамид Сулаймон, Йўлдош Абдуллаев, мавлоно Чархий, Абдуқодир Муродий, Мулла Юнус домла Ҳакимжонов, Сафо Зуфаров, Наим Норқулов, Абдулла Носирий, Искандар Икромов, Ҳабибулла Солиҳов, Раҳимбой Жуманиёзов ва албатта, булар қаторида мазкур китоб муаллифи, чорак кам бир асрга яқин умр кўриб турган табаррук отахон Тўхтамурод Зуфаров ҳам бор.

Тўхтамурод Зуфаровнинг бу китоби хат таълими бўйича биринчи ва ягона иш эмас, албатта. Муаллифнинг ўзи “Муқаддима” да таъкидлаганидек, кўпгина хаттотлар ўзларининг ноёб хунарларини авлодларга етказмоқ учун рисоалар ва қўлланмалар битганлар. Аммо бу китоб ўзининг ўзгачалиги билан салафлардан фарқ қилади. Бу фарқ қуйидагилардан иборат:

1. Муаллиф салафий манбаларга суянган ҳолда иш кўради; ўзида и олдин бу соҳада рисола ёки қўлланма ёзган бирон муаллифни унутмайди ва уларнинг тажрибаларини китобхонларга мамнуният билан етказди.

2. Хаттотликнинг барча икир-чикирларигача тушунтиришга уринади; қалам очиш, қалам кесишдан бошлаб қалам ушлашгача бўлган жараёни эринмасдан бирма-бир кўрсатиб ўтади.

3. Ҳар бир ҳарфнинг ёзилиш жараёнини, ёзилишдаги қўл ҳаракатидан тортиб, хаттотнинг қай тарзда ўтиришигача, “таҳриқи қалам”нинг йўналишидан тортиб қаерда тугашигача тасвирлайди.

4. Биламизки, Ўзбекистон Миллий университетининг филология факултетида, Шарқшунослик олий ўқув юртида талабаларга хуснихат ҳам ўргатилади. Хуснихат машқ қилишда бу китобнинг уларга жуда катта фойдали жиҳатлари бор. Муҳими, бугунги кунда шу китоб орқали хуснихатни муаллиф тарғиб қилар экан, матншунослик деган нозик бир соҳани ҳам унутмайди. Матншунослик эса бугунги кунда жуда ҳам долзарб масала. Модомики, умуман ёзувдан, айниқса, хуснихатдан узоқлашиб бораётган давримизда китобда келтирилган машқлар ва назарий билимлар матншуносликнинг калити бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз. Демак, бу китоб нафақат таърихий, балки мазмун эътибори билан ҳам замонавийдир.

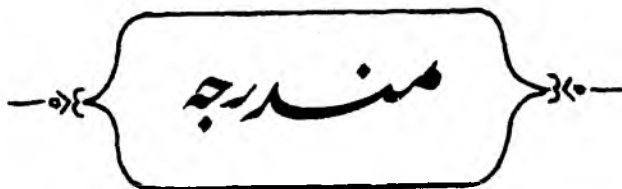
Китоб ўқилар экан, гўё муаллиф билан ёнма-ён ўтириб хат машқ қилгандек ҳис қилади киши ўзини. Бу муаллифнинг баён услубидаги маҳоратидан далолатдир.

Асрор САМАД,
филология фанлари номзоди

---

* Дарвоқе, китоб ичидаги хуснихат намуналари, форзацдаги тасвир муаллифга тегшли.

Мундарижа

Муқаддима	10
Мозийга бир нигоҳ.....	15
Настаълиқ хати.....	18
<i>Биринчи бўлим – Ёзув қуроллари</i>	21
Қалам.....	23
<i>Қалам очиш асбоблари:</i>	26
Қаламтарош.....	26
Қаламқат.....	29
<i>Қалам очиш жараёни:</i>	33
“Нахти қалам” (қаламни йўниш).....	33
“Шаққи қалам” (қаламни ёриш).....	36
“Қатти қалам” (қаламни кесиш).....	39
Қалам қобилияти.....	44
Баъзи мулоҳазалар.....	48
Давот.....	52
Лос.....	52
Сийёҳ.....	54
Қоғоз.....	59
<i>Ёрдамчи ёзув қуроллари</i>	63
Таглик.....	63
Мистар.....	66
Қаламдон.....	69
Жузвдон.....	71
Мимсаҳа.....	73
Мамвах.....	74
<i>Иккинчи бўлим – Илк машқлар</i>	77
“Имсоки қалам” (қалам ушлаш).....	78
“Таҳрики қалам” (қаламни юритиш).....	81
Араб ёзувида нуқтанинг вазифалари	84

Нуқта асосидаги ёзув қоидаси	86
Машқ учун зарур ишоратлар	88
1. Нуқта.....	88
2. Ўқ.....	89
3. Ярим нуқта.....	89
4. Чизим.....	90
5. Тик ва ётиқ чизиқлар.....	90
6. Нафас олиш.....	91
7. Нуқтали ёзув.....	91
Учинчи бўлим – Асосий машқлар	92
Назарий маълумот.....	93
<i>Амалий машғулот</i>	100
а. Назарий машқлар.....	100
б. Қаламий машқлар.....	101
Тўртинчи бўлим – Муфрадот	106
1-таълим – “алиф”.....	107
2-таълим – “Бо” (бе).....	107
3-таълим – “Жим”.....	113
4-таълим – “Дол”.....	115
5-таълим – “Ро” (ре).....	116
6-таълим – “Зо” (зе).....	119
7-таълим – “Син”, “Шин”.....	120
8-таълим – “Сод”, “Зод”.....	125
9-таълим – “То”, “Зо”.....	127
10-таълим – “Айн”, “Файн”.....	130
11-таълим – “Фо”, “Қоф”.....	134
12-таълим – “Коф”, “Гоф”.....	137
13-таълим – “Лом”.....	141
14-таълим – “Мим”.....	143
15-таълим – “Нун”.....	148
16-таълим – “Вов”.....	151
17-таълим – “Ҳо” (Ҳойи ҳавваз).....	153
18-таълим – “Ло” (Лом-алиф).....	162
19-таълим – “Йо” (йой).....	165
Бешинчи бўлим – Мураккабот	173
Мураккабот моҳияти.....	174

ب	– ҳарфининг қўшилиши.....	198
ج	– ҳарфининг қўшилиши.....	203
س	– ҳарфининг қўшилиши.....	208
ص	– ҳарфининг қўшилиши.....	213
ط	– ҳарфининг қўшилиши.....	218
ع	– ҳарфининг қўшилиши.....	223
ف	– ҳарфининг қўшилиши.....	228
ك	– ҳарфининг қўшилиши.....	233
م	– ҳарфининг қўшилиши.....	239
ه	– ҳарфининг қўшилиши.....	244

Олтинчи бўлим – Муқаттаот.....	250
1. Усул.....	252
2. Таркиб.....	253
3. Курси.....	254
4. Нисбат.....	254
5. Сууд.....	255
6. Ташмир.....	256
7. Нузул.....	256
8. Ирсол.....	257
9. Қувват.....	263
10. Заъф.....	263
11. Сатх.....	263
12. Давр.....	264
Намуналар.....	266
Сўнг сўз.....	278

Ўзбекистоннинг истиқлол туғини мардона кўтариши маданий меросга бўлган муносабатни буткул ўзгартириб юборди. Эндиликда кишилар маданий меросга бегона кўз билан эмас, балки меҳр кўзи билан боқмоқдалар. Давр тақазоси билан бир вақтлар бизнинг республикамызда ҳам четга суриб қўйилган маънавий ёдгорликларимиздан бири – араб алифбосидаги ўзбек ёзуви ва унинг заминиди майдонга келган ҳуснихат санъатидир. Бу санъатнинг ноёб дурдоналари қўлёзма китобларда ва меъморий ёдгорликларда сақланиб қолган бўлишига қарамай, кўп вақт биз улардан ётсираб келдик.

Республикамызда ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва бу ҳақда таъсис этилган Қонунда араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувига кўрсатилган эътибор (16-модда) бизнинг олдимишга бир қатор жиддий вазифаларни кўндаланг қилиб қўйди. Эндиликда биз араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувини зудлик билан ўрганибгина қолмай, балки улўф боболаримизнинг салоҳияти билан яратилган анъанавий ёзув маданиятини қайта тиклашимиз ва уни келгуси авлодларга етказишимиз лозим. Ана шу эзгу ниятни кўнгилга жо қилиб, араб ёзуви қоидалари хусусида ушбу рисолага тартиб бердик.

Шуни қайд этиш керакки, араб ёзуви ва унинг қоидалари тубсиз уммондир. Шундай бўлгач, бизнинг рисоламыз денгиздан томчи деган сўздир. Лекин, шунга қарамай, у азиз ватандошларимиз кўз ўнгида ўша умонни гавдалантира олади, деб умид қиламыз. Зотан, рисолада баён қилинган ёзув қуроллари, якка ҳарфларнинг ёзилиш тартиблари ва ҳарф бирикмаларини ёзиш қонуниятлари ҳақидаги маълумотлар айна ўша уммонга хосдир.

Бу маълумотларни биз қўл остимизда мавжуд бўлган айрим адабиётлардан, инқилобга қадар Ўзбекистонда чоп қилинган қўлланма ва дарсликлардан, шунингдек, хорижий мамлакатларда нашр қилинган китоблардан олдик. Мазкур адабиётлар ичида Фулом Дарободийнинг “Каллиграфия” – (Озарбайжон Давлат Университети нашриёти, Боку, 1953), Йўлдош Абдуллаевнинг “Эски мактабда хат-савод ўргатиш” (“Ўрта ва олий мактаб” давлат нашриёти, Тошкент-1960), Абдуқодир Муродовнинг “Ўрта Осиё хаттотлик санъати таърихидан” (Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти-Тошкент-1971), Маҳмуд Бедреддин Йазирнинг “Medeniyet aleminde yazı ve islam medeniyetinde kalem guzeli” - (турк тилида “Ayyıldız matbaası A.Қ.-Ankara, 1974”), араб хаттоти Ҳошим Муҳаммад қаламида битилган “Қавоид-ул хатт ал-арабия” -

(Бағдод-1971), *قواعد الخط العربي بخط عثمان محمد الخطاط* (Шинжонг халқ нашриёти – *ئۇنۋېرستېت تەتقىقاتى ئىسپاتلىرىدىن تاللانمىلار* 1989),

Афғонистонда чоп қилинган “Хунари хат” (*اھن خط*) – (сол-1366), Адил Юсуф оғлў Казиевнинг “Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII–XVII веков” (Москва, изд-во “Книга” – 1977), Леонид Иванович Проненконинг “Каллиграфия для всех” – (Москва “Книга”, 1990), хаттот Ҳабибулла Солиҳнинг “Алифбо” қўлланмалари (Фан, 1989), Алишер Шомуҳамедовнинг “Виды арабского письма”, (Ташкент-1985), Комилжон Носировнинг “Араб ёзуви”, (Тошкент, 1991) сингари асарлари ва яна бошқа кўпдан-кўп китоблар биз учун дастурул-амал бўлди.

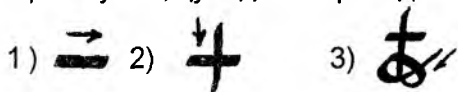
Шермуҳаммад Авазбий ўғли Муниснинг “Саводи таълим” (Ўзбекистон ФА, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. №1330) ва тошкентлик хаттот Муҳаммад Азим ибн Рўзимухаммад ал-Музанниб ал-Тошкандийнинг “Миръоти таълим” (“Таълим ойинаси”) – (Матбаи “Фуломия”, Эски Тошканд, 1912) асарлари эса асосий манба вазифасини ўтади.

Шунингдек, айрим ўринларда хат машқи оқибатида орттирган шахсий тажрибаларимизга ҳам суяндик.

Рисоланинг бош мақсади хат машқидан иборат бўлгани учун биринчи қисмда ёзув қуроллари ва уларни тайёрлаш қоидаларига имкон борича мукамалроқ тўхташга ҳаракат қилдик. Чунки ҳозирги кунда ўша ёзув қуроллари ҳамда уларни тайёрлаш қоидалари деярли унутилиб кетган. Шунинг учун имкон доирасида ёзув қуроллари ва уларни ҳозирлашга оид айрим атамаларни ҳам келтирдик. Бу атамаларни араб алифбосидаги имлоларни кўрсатиш билан бирга, маълум даражада уларни шарҳладик. Шунингдек, баъзи ёзув қуролларини тайёрлаш ёки бўлмаса, уларнинг ўрнига ҳозирда мавжуд ёзув қуролларидан фойдаланиш борасида ҳам ўз тавсияларимизни баён қилдик.

Яна бир муаммо шундан иборатки, хат машқ қилаётган баъзи биродарларимиз араб ҳарфларини бир қалам тортиш билан ёзишга уринадилар. Бу, албатта, уларнинг айби эмас. Чунки Оврупо ёзувларида, жумладан, инглиз ёзуви қоидасида бутун бир сўзни қалам узмай ёзилади. Айрим ҳарфларнинг белбоғ ва нуқталари эса сўз буткул ёзиб бўлинганидан кейингина қўйилади. Айни шу қоида ҳозирда жорий алифбоимиз кириллицага ҳам хосдир.

Шарқ халқларининг ёзувларида эса аҳвол ўзгача. Зотан, бу ёзувлардаги ҳарфлар айрим-айрим бўлак (элемент)лардан ташкил топган бўлади ва бу бўлақлар қатъий тартиб асосида бирин-кетин, навбатма-навбат ёзилади. Жумладан, япон халқининг “хирагана” алифбосидаги “а” ҳарфи уч бўлақдан иборат бўлиб, куйидаги тартибда ёзилади:

Араб алифбосидаги “коф” ҳарфи ҳам уч бўлақдан иборат ва у шундай тартибда ёзилади:

- 1) “Коф”нинг танаси –
- 2) “Коф”нинг чаноғи (косаси) –

3) “Коф”нинг қўли –

Араб алифбосига хос мана шундай тартиботдан беҳабар кишилар “коф” ҳарфини ёзишни бевосита унинг “қўли” ёки “чаноғи”дан бошлай берадилар. Бу ҳол бизни рисоланинг иккинчи қисмида араб алифбосидаги ҳарфларнинг ҳар бирини қандай бўлақлардан ташкил топгани, қандай тартиб ва қандай ўлчовларда ёзилиши, яъни “хат таълими” хусусида батафсил сўз юритишга мажбур этди. Бу борадаги асосий сўзни табаррук устозларга – Мунис ва Муҳаммад Азимларга беришга қарор қилдик. Чунки улар ўз даврида хат таълимининг билимдонлари бўлганлар. Шунинг учун уларнинг юқорида номлари тилга олинган “Саводи таълим” ва “Миръоти таълим” китобларидан ҳар бир ҳарфга оид таълимларни алоҳида-алоҳида келтирдик. Ундан кейин эса бу таълимларга ўз шахсий изоҳимизни илова қилдик. Изоҳларимизнинг асосий мақсади хат машқи ва унинг жараёнини ифодалашга қаратилгандир.

Рисоланинг учинчи қисмида асосий эътибор ҳарф бирикмаларининг ёзилишига қаратилди. Чунки араб ёзувидаги ҳарфлар бир-бири билан қўшилиб ёзилганда бошқача тус оладилар ва бир неча кўринишларда намоён бўладилар. Бордию ҳарф бирикмаларини ёзишда ўша анъанавий кўринишдан бир оз бўлса-да четга чиқилса, ўқувчи чалғиши ва сўзни нотўғри ўқиши табиий. Шунинг учун бу қисмда ҳам олдинги қисм тажрибасидан келиб чиқиб, ҳарф бўлақлари, уларни ёзиш тартиби ва ўлчовларига алоҳида аҳамият берилди. Аммо асосий диққат ҳарфларнинг ўзаро бирикиш ўрнига қаратилди.

Нихоят, рисоланинг тўртинчи қисмида хуснихат санъатининг асосига мансуб қоидалар ва настаълиқ хатида битилган ёзув намуналари берилди. Намуналар йўғон қалам (“қалами жалий”) билан бошланиб, ингичка қалам (“қалами ҳафий”) га ўтилади. Шунингдек, хуснихат намуналари оддийликдан мураккаблик сари ўсиб боради. Хуснихат

санъатига ҳавасманд ватандошларимиз мазкур намуналарга қараб, қайта-қайта кўчириш оқибатида ўз хатларини силлиқлаб оладилар, деган умиддамиз.

Албатта, ушбу рисола араб хатига оид барча маълумотларни қамраб олмайди. Зотан, у мазкур мавзу бўйича қўйилган биринчи қадамдир. Шунинг учун ҳам рисола айрим хато ва камчиликлардан ҳоли бўлмаслиги табиийдир. Бу ҳақда, албатта, мураттиб (тузувчи)ни огоҳ қилмоқлари матлубдир.

Шу ҳақиқатни очик эътироф этмоқ лозимки, хат санъатига оид ўнлаб нодир қўлэзма асарлар турли китоб хазиналарида ўз ўқувчилари ва тадқиқотчиларини кутиб ётмоқда. Агар ушбу рисола китобхонларимиз қалбини ана ўша китобларга жалб этса, ўзимизни бахтиёр деб ҳисоблаймиз. Шунинг билан бирга, мураттиб бу рисолани рўёбга келишида ўзларининг қимматли маслаҳатларини берган Ҳамид Сулаймонов номли Қўлэзмалар институтининг илмий ходимлари, филология фанлари доктори М.Ҳақимов ва Қ.Маҳмудов, илмий ходимлар А.Шокиров ва Р.Шарафутдинова, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети ўқитувчилари Л.Халилов ва Н.Норқулов, Наманган Давлат педагогика университети ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди Р.Холматов ва бошқа азиизларга ўз миннатдорчилигини изҳор қилади.

Шунингдек, мураттиб Халқ таълими вазирлиги Республика ўқув-методика марказининг араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзуви мутахассиси Қ.Султоновага ишнинг методик йўриғига мансуб маслаҳатлари учун алоҳида маннатдорчилик билдиради.

ماضى كالميرنگاه

Мозийна бир нигоҳ

Мозийнинг хира уфқлари оша она ватанимиз таърихига нигоҳ ташласак, ўлкамизда араб ёзувидан илгари ҳам бир қатор етук ёзувлар мавжуд бўлганини кўрамиз. Зеро, Ўрта Осиё халқлари араб истилосига қадар қарийб бир ярим минг йил илгари товуш (фонетик) алифболари билан таниш эдилар. Бунинг устига милоддан аввалги учинчи асрда ватанимизда сўғдий, хоразмий, парфиёний, бахтарий каби ёзувлар шу ерда яшовчи халқларнинг “миллий” ёзуви сифатида барҳаёт эдилар. Ўрта Осиё халқларининг мана шундай юксак ёзув маданияти соҳиби бўлганликлари туфайли араб истилосидан кейин жорий этилган ва барча учун мажбурий бўлган араб ёзувини ўзлаштириш осон кечди. Чунки араб ёзуви юқорида зикр этилган ёзувлар сингари энлик қалам ва қора ранг (сиёҳ) билан ўнгдан чапга томон ёзилар эди. Ўрта Осиё халқларининг ёзувлари билан араб ёзувидаги қалам ҳаракатининг деярли мутаносиблиги араб ёзувини тез ўзлаштиришнигина эмас, балки уни ерли халқлар томонидан юксак бадий камолотга кўтариш имконини берди.

Таърихий манбаларнинг маълумот беришича, ислом маданиятининг илк даврларида араб мамлакатларида тўрт хил ёзув истифода этилган. Булар “Хатти Маккий”, “Хатти Мадиний”, “Хатти Басрий”, ва “Хатти Кўфий”лардир. Бу ёзувлар ичида “Хатти Кўфий” қадимий Эрон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалди.

Эътиборлиси шундаки, “Кўфий” хатининг ҳарфлари ўша даврларда ҳеч қандай нуқтасиз ёзилар эди. Бу ҳол уни ўқишда маълум қийинчиликларга сабаб бўларди. Шунинг учун кейинроқ “Хатти Кўфий”, яъни, “Кўфий” хатини ислоҳ қилишга тўғри келди ва бу ислоҳ “нуқта”лар ва “ҳаракат”

белгиларини кашф қилишдан иборат бўлди. Лекин шунга қарамай, “Күфий” хати йилдан йилга ортиб бораётган ёзув эҳтиёжларини қондира олмай қолди ва бу хатда иш юритиш қийинлаша борди. Натижада у ўз ўрнини “наسخ” хатига бўшатиб берди. Чунки, “наسخ” хатида “нуқта” ва “ҳаракат” белгиларини ўз ўрнида бехато қўллаш имкони мавжуд эди.

“Насх” хатини “кўфий” хати заминиди Абу Али Муҳаммад ибн Али ибн Муқла (886-940) номли араб хаттоти тартиб берди. Унинг шаънига форс тилида қуйидаги байт битилган:

Мазмуни:

Бу хат шу қадар гўзалдирки, агар Ибн Муқла
тирилса,
Уни ёзган қаламнинг қириндиларини киприги
билан йиғарди.

“Кўфий” ва “наسخ” хати асосидаги алифбода ҳарфлар сони 28 та эди. Форслар ва туркий халқлар ўз тилларида мавжуд бўлган бир неча товушларнинг ҳарфларини бу алифболардан топа олмадилар. Бу товушларни ифода этмоқ учун улар мазкур алифбога яна тўрт ҳарф илова

қилдилар. Булар ушбу ҳарфлардир:

“гоф” – گ , “же” – ژ , “чим” – چ , “пе” – پ

Шундай қилиб форс ва туркий тилларда ишлатилган алифбонинг ҳарфлари 32 га етди. Мана шу алифбо барча туркий халқлар орасида кенг тарқалди ва асрлар давомида илм ва адабиёт тараққиётига хизмат қилиб келди.

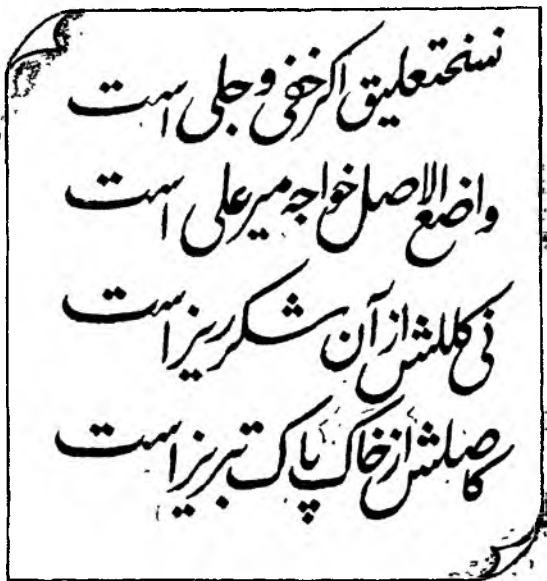
Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур алифбода илк бор туркий сўз битилган кундан эътиборан у миллий ёзувга айланган эди. Шунга кўра, узоқ асрлар давомида араб алифбоси асосидаги миллий ёзув шарқ мамлакатлари, шу жумладан, кўҳна Туркистонда ғоят тараққий топди ва насх хати заминида бир қатор янги хатлар яратилди. Бу хатларнинг энг машҳурлари “Хатти сунбулий”, “Хатти сулс”, “Хатти райҳоний”, “Хатти девоний”, “Хатти таълиқ”, “Хатти настаълиқ” ва “Хатти шикаста”лардир. Буларнинг ичидан “Хатти сулс” ва “Хатти настаълиқ” Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистонда кенг қўллана бошлади. Бунинг оқибатида вужудга келган анъанага биноан “Хатти сулс”да сарлавҳалар, кейинроқ эса, асар номлари ёзилган бўлса, “Хатти настаълиқ”да ўша асарларнинг ўзлари битилди. Айниқса, миллий адабиётимизнинг кўрки бўлган ғазал “Хатти настаълиқ”да ажиб зийнатга мушарраф бўлди.

Шу тариқа “Хатти насх” китоблар орасида “Хатти қуръоний” номи билан кўпроқ диний асарлар кўчиришда қўлланган бўлса, “Хатти настаълиқ” эса илм ва санъатнинг барча соҳаларида кенг қўлланиб келинди. Шунинг учун ҳам биз ушбу рисолада асосан “Хатти настаълиқ” ва уни ёзиш қоидалари хусусида сўз юритамиз. Бу қоидаларни яхши билиш эса маълум сабаблар муносабати билан оддий хотирага айлантириб қўйилган миллий маданиятимизнинг нодир бир шуъбаси бўлмиш хаттотлик санъатига янгидан ҳаёт бахш этиш демақдир.

Ўтмишнинг хат “возиъ” (тузувчи)лари араб ёзувини икки асосий гуруҳга бўладилар. Буларнинг бири “куфий” услуби бўлса, иккинчиси “насхий” услубидир. “Куфий” услубида ҳарфлар тўғри чизиқли ва бурчакли қипиб, ёзилсалар, “насхий” услубида битилган ҳарфлар эса ўзларининг эгилганлиги, ўзига хос бирикуви ва равон ёзишга қулайлиги билан ажралиб турадилар.

Биз ўрганишга киришган настаълик хати араб ёзувининг мана шу “насхий” гуруҳига мансуб бўлиб, манбаларда қайд қилинишича, у шу гуруҳга кирувчи “насх” ва “таълиқ” хатларидан таркиб топгандир. Аслида, “насх” сўзининг луғавий маъноси “йўқ қилиш”, “бекор қилиш” демакдир. Шунингдек, унинг “янги” деган маъноси ҳам бор. “Таълиқ” сўзи эса “бир-бирига осиб қўйилган” маъносини билдиради. У ҳолда “Настаълик” сўзини тахминан “Ҳарфлари бир-бирига осиб қўйилган янги хат” деб талқин қилиш мумкин. Дарҳақиқат, дастлабки даврларда бу хат: “насх-таълиқ” деб юритилган. Кейинча, бу икки сўз ўзаро бирикиб, “х” ҳарфи орадан тушиб қолган ва ягона сўз сифатида “настаълик” деб юритила бошлаган. “Настаълик” хатига, юқорида айтилганидек, “насх” ва “таълиқ” хатлари заминидан Мир Али ибн Илёс Табризий (1330-1404) асос солган. Улуғ бобокалонимиз Амир Темурга замондош бўлган бу табаррук сиймо мадҳида манбаларда шундай сатрлар битилган:

Мазмуни:

“Настаълиқ агар “хафий” (майда)

ва “жалий” (йирик)дир.

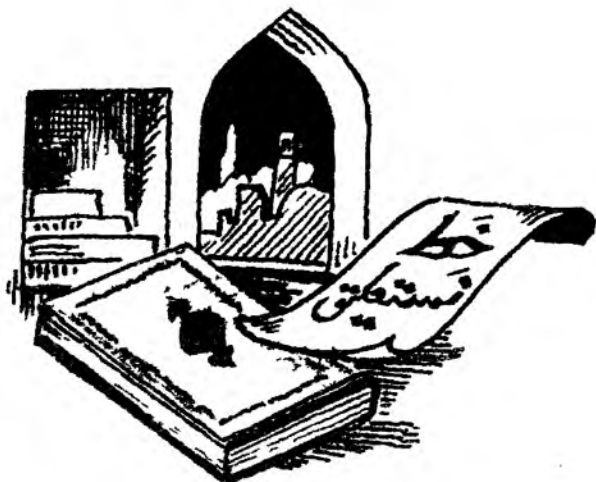
Тузувчи уни Хўжа Мир Алидир.

Унинг килкидан шакар тўкулур,

Чунки, ватани пок тупроқли Табриз ўлур.”

“Настаълиқ” хати майдонга келиши биланоқ, барчани ўзига мафтун қилди ва тез орада Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқалди. Айниқса, хат санъатини касб қилганлар учун “настаълиқ” хатидаги нафосат ғоят маъқул келди. Чунки, “настаълиқ” хати ҳарфларининг ингичка ва йўғон чизиқлардан тузилганлиги ва уларнинг ёзувда бир-бири билан уйғунлашиб, узун-қисқа битилиши кишида ажиб бир ижодкорлик руҳини пайдо қилади. Шунингдек, “настаълиқ” хатида ҳарфларнинг баъзи ёзувлардаги сингари бир қаторга тизилган аскарлардек эмас, балки чуқур мантиқ асосида остма-уст ёзилиши нафис нақшни намоён қилади. Айни шу ҳолат, “настаълиқ” хатини юксак санъат даражасига кўтарилиши учун асосий восита бўлди. Бу юмушни амалга

оширган санъаткорлар эса “хаттот” – **خطاط** “ёзув санъаткори” деган табаррук номга мушарраф бўлдилар. Ўтмишда ўзбек халқи орасидан ҳам нозик таъб хаттотлар кўплаб етишиб чиққанлар. Улар ҳақида раҳматлик устод Абдуқодир Муродовнинг “Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан” номли китобида кўп муҳим маълумотлар келтирилган. Бироқ муҳими шундаки, ўзларини ҳамиша хоксорлик билан “фақиру-л-ҳақир” деб атовчи бу табаррук зотларнинг улкан заковати билан ўзбек адабиётининг буюк намояндалари Мавлоно Лутфий, Алийшер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Шермуҳаммад Авазбий ўғли Мунис, Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий, Муҳаммад Аминхўжа ўғли Қўқимий, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат, Анбар ота, Каримбек Шарифбек ўғли Камий, Сайид Ҳайбатуллохўжа Сайидорифхўжа ўғли Хислат, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Сулаймонкул ўғли Чўлпон ва бошқа кўпдан-кўп адибларнинг асарлари қоғоз саҳифаси узра зийнат топди ва ўзбек халқининг маънавий мулкига айланди.

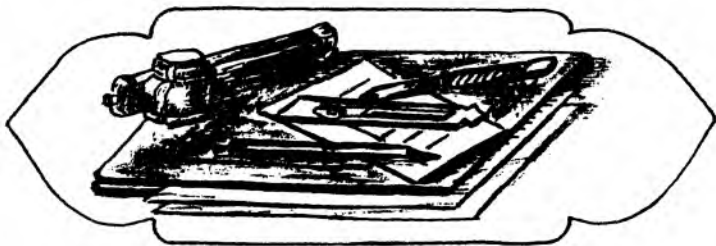

Биринчи бўлим

Ўзбек қуруллари

Ёзувлар таърихига назар ташласак, ҳар қандай ёзув маълум қуроллар воситасида битилганининг шоҳиди бўламиз. Яна, айти шу қуроллар уларга умрбоқийлик бахш этганини кўрамиз. Араб ёзуви ҳам бу умумий қоидадан мустасно эмас. Аммо, араб ёзувида ёзув қуролларига нисбатан муносабат буткул ўзгача бўлиб, уларни ҳозирлаш, тутиш ва сақлаш жуда изчил қоидалар асосида адо этилганки, бора-бора бу қоидалар мустаҳкам анъанага айланган. Ниҳоят, ана шу анъаналар заминида катта бир маданият майдонга келган.

Бу маданият талабига кўра ёзув қуролларини мустақил тайёрлай билмаслик, уларни эҳтиётлик билан сақламаслик ва тартиб билан тутмаслик ўта айб деб ҳисобланган ва чуқур маданиятсизлик деб саналган. Шунга кўра биз, бевосита ёзув ва унинг қоидалари хусусида сўз юритишдан аввал, ёзув қуроллари устида қисқача бўлса-да, алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтишни лозим топдик.

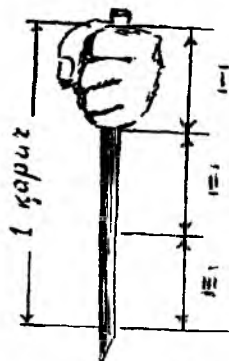
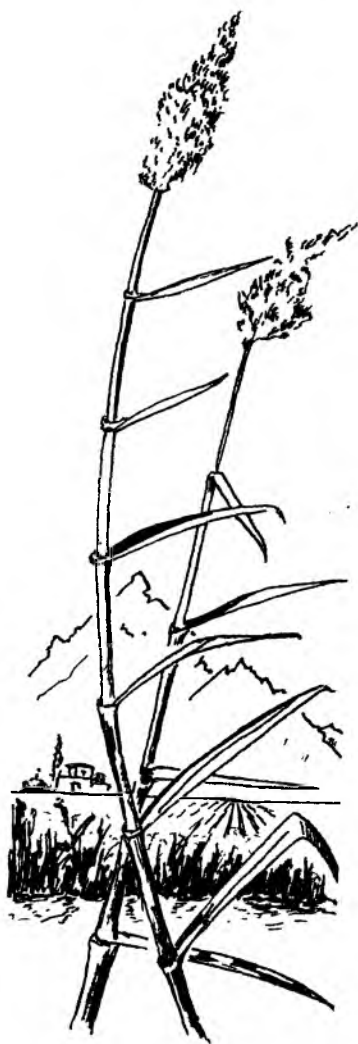

Қалам араб ёзувининг асосий қуроли ҳисобланади. Шунга кўра араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзуви ҳам фақат қалам билан битилган. Бироқ “қалам” дейилганда ҳозирги “Архитектор”, “Салют”, “Спартак” сингари турли номлар билан аталувчи графитлик қалам (карандаш)ларни тушунмаслик лозим. Зотан, илмий манбаларда кўрсатилишича; “қалам” сўзининг асл маъноси “қамиш” (тростник)дир.

Ўзбекистонда қамишнинг икки тури ўсади. Уларнинг бири ичи ҳовал (бўш) бўлиб, сув ҳавзаларининг бўйларида учрайди. Иккинчисининг эса, ичи оқ лаҳм (пўкак) билан тўла бўлади. Буни баъзи вилоятларда “савағич” ёки “тўқ қамиш” деб атайдилар. Ана шу қамишларнинг ҳар иккаласини пишиб етилган (яъни тўқ сариқ, баъзан жигарранг тусга кирган) пояларидан “қалам” тайёрлаш мумкин. Ўтмишда “савағич”дан “қалам” тайёрлашда аввало унинг етилиб пишганлигини аниқлаш мақсадида оҳиста тишлаб кўрилган. Агар тиш ботса, “хом экан” деб пичоқ билан майдалаб ташланган. Бу билан бошқалар овора бўлишларининг олди олинган. Бордюю тиш ботмаса, яроқли деб топилган ва ундан “қалам” йўнилган. Сўнгра қаламнинг уч томонидан бир оз қисми кавлаб ташланган.

Қадим вақтларда савдогарлар бизнинг юртимизга қалам учун Эрон, Арабистон ва Ҳиндистонда ўсадиган ичи ҳовал қамишлардан ҳам келтиришган. Бу қамишлар ўсган жойларининг номи билан “мисрий”, “мозандароний”, “ироқий”, “амуий” деб юритилганлар. Амударё ҳавзасида ўсадиган “амуий” қамишлари Ироқ қамишларидан кейин, иккинчи ўринда турган. Бу қамишларнинг бизда ўсадиган

"Қасаб" араблада
 "най", "қамыш" де-
 мақдир. Хаттоп-
 лиқда у қалама
 мұқалламан қа-
 мыш бұлаи ма-
 носты билдиреди.

камишлардан фарқи шундаки, уларнинг устидаги сирлари қалинроқ ва этлари мустаҳкамроқ бўлади. Бироқ уларни жанубий ўлкаларда ўсувчи “ғаров” (бамбук) деб билмаслик лозим, чунки, “ғаров”нинг пояси йўғон бўлиб; ёғочи ғоятда қаттиқ бўлади. Баъзан, йирик (“жалий”) ҳарфларни ёзиш мақсадида “ғаров”дан ҳам қалам тайёрланади.

Одатда, ёзув талабига ҳар томонлама жавоб берадиган “қалам” тайёрламоқ учун тахминан бир қарич, манбаларда қайд қилинишича эса “уч тутам” (яъни уч мушт) узунликда қамиш кесиб олинган. Кўпинча қамишни ёрилиб кетишдан муҳофаза қилиш мақсадида унинг бир бўғими ҳам қолдирилган. Сўнгра, “қасаб”- **قصب** деб юритилган бу қамиш бўлагидан “қаламтарош” (пичоқ) воситасида қалам очилган. Ёзув ишида энг масъулиятли бўлган бу юмушнинг ўз тартиб ва қоидалари бордирки, улар ҳақида алоҳида тўхталамиз.

Бироқ, бевосита қалам очиш қоидалари борасида сўз юритишдан аввал, қалам очиш асбоблари хусусида бир оз бўлса-да маълумот беришимиз шарт. Чунки қалам очиш асбобларини билмай туриб, қалам очиш қоидаларини ўзлаштириб бўлмаслиги табиий.

قلم آچيش اسبابلار

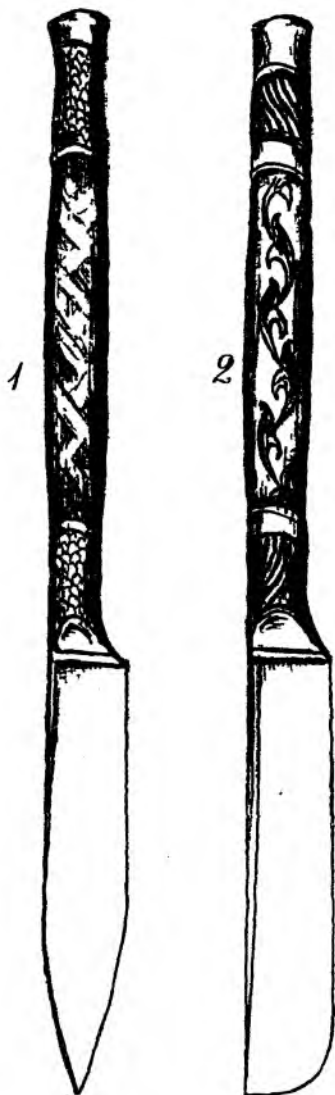
Қалам очиш асбоблари

قلم تراش

Қалам очиш асбоблари асосан иккита бўлиб, уларнинг биринчиси “қаламтарош”дир. Форс тилидан ўзбек тилига ўтган бу сўзнинг маъноси ҳозирги кунда ҳам барчага тушунарлидир. Лекин, ҳозир унинг адо этадиган вазифасига кўра асл маъносини бошқача тушунамиз, яъни “қаламтарош” дейилганда кўпчилик графитли қалам (карандаш)ни очиш учун қўлланадиган асбобни тушунади. Қадимда эса уни адо этадиган вазифасидан келиб чиқиб номлаганлар. Шунга кўра “қаламтарош” дейилганда қамиш қаламни тарошловчи, яъни йўнувчи асбоб тушунилган.

Бизда қаламтарошнинг бошқа номлари ҳам бор. Жумладан, Тошкент вилоятида уни “пакки” дейишса, Хоразм томонларда “чаққи” дейишади. Кўп жойларда эса умумий ном билан “пичоқ” ёки “пичоқча” деб ҳам юритишади. Лекин қамиш қаламни йўнувчи пичоқни унинг асл маъносида “қаламтарош” деб атаган маъқулдир. Чунки, ўтмишда бу ҳақда сўз юритган муаллифлар айна шу сўзни қўллаганлар. Жумладан, “Саводи таълим” рисоласининг муаллифи Мунис қаламтарош ҳақида шундай сўзларни битганки, улардан фақат “қаламтарош”нинг тузилишинигина эмас, балки адо этадиган хизматлари ҳақида ҳам муҳим маълумотларга эга бўламиз:

Эй ким хати хўб эрур талошинг,
Бўлсун бу сифат қаламтарошинг.
Ким асру итик нечукки пакку,
Найни қалам этсун, ўйлаким мў.
Нозик қалам ичра айлонурдек,

Қадимда халқопылар
мана шундай қалам-
тарошлардан фойдалан-
ганлар. Бу қаламта-
рошларнинг бири (1)
қаламни йўғмоқ, ик-
кинчиси (2) эса унинг
үстини ёрмоқ ва кесмоқ
үчун қўлланылган.

Комингча йўнорни қозғонурдек.
Юпқа шақ ойирмоқ ичра марғуб,
Нўғи қаламингни ёрғудек хўб.
Гар мундоқ эмас қаламтарошинг,
Йўнмоқ аро танг ўлур маошинг.
Вар яхши йўнулмаса қаламлар,
Шак йўққи, ёмон тушар рақамлар.

Муниснинг бу сўзларидан англашиладики, қаламтарош биринчи навбатда бениҳоя ўткир, кесгир (“асру итик”) ва қамиш ичини тозаламоқ учун (“Нозик қалам ичра айланурдек”) учли бўлиши лозим.

Дарҳақиқат, манбаларда қайд этилишича, ўтмишда хаттотлар икки хил қаламтарош тутганлар. Уларнинг бири қаламни йўниш учун мўлжалланган бўлиб, тиғи худди ханжарга ўхшаш учлик қилиб ясалган. Аммо унинг ханжар тиғидан фарқли ўлароқ, фақат бир томонигина кескир бўлган. Иккинчи қаламтарош эса, қалам учини ёриш ва кесиш учун мўлжалланган бўлиб, тиғи худди устараники сингари учсиз шаклда бўлган. Шу жиҳатдан, ҳозирда сотувда мавжуд пайванд пичоқлар юқорида айтилган қаламтарошларга айнан ўхшашдир. Чунки пайванд пичоқнинг икки тиғи бўлиб, бири учли, иккинчиси эса учсиздир. Шунга кўра, бу пичоқнинг учли тиғи қаламни йўнишга, учсиз тиғи эса қаламнинг учини ёриш ва

кесишга ғоят қулай. Бундай қаламтарошни ишлатганда тигларининг беҳуда қимирламаслиги ва бекорга ёпилиб қолмаслигига эътибор бериш керак. Шунингдек, қаламтарошни ҳамиша ўткир ҳолда сақлашга ҳаракат қилиш лозим. Чунки ўтмас қаламтарош билан очилган қалам ҳам ўтмас бўлади. Ўтмас қалам билан битилган ёзувни эса кўз олдига келтириш қийин эмас. Яна шуни ҳам айтиш керакки, баъзан қалам учини кесиш оқибатида қаламтарош тигига сиёҳли айрим қийтиқлар ёпишиб қолиши мумкин. Бундай ҳолатда қаламтарош тигини нам латта билан артиб тозалаш лозим.

Умуман, хат битмоқ иши учун зарур асбоблардан бири бўлмиш қаламтарошни ҳамиша тоза ва ўткир ҳолда сақлашга одатланиш зарур.

Қалам очишда ишлатиладиган иккинчи асбоб “қаламқат” дир. Манбаларда “қаламқат”ни араб тилидаги “ қ а т т ” - сўзидан келиб чиқиб, “кесувчи а с б о б ” маъносида “Миқатт” - бирор нарсани кесадиган жой” маъносида “Мақатт”- -деб ҳам қайд қилинади. Туркияда уни “қаламнинг ёстиғи” маъносида “Мақтаъ”- - д е аташади. Ўзбекистонда эса қадимдан уни “Устида қалам кесиш адо этиладиган асбоб” маъносида “қаламқат” деб юритиб келишган. Жумладан, Мунис ўз рисоласида:

Гар софу латиф эса қаламқат,
 Яхшидур этгали қалам қатт.
 Дандони латифу шох софий
 Қатт қилғали бордур асру кофий.

-деб ёзади. Бу ерда Мунис “латиф” сўзини икки маънода, яъни биринчи ўринда “чиройли, гўзал” маъносида қўлласа, иккинчи ўринда эса “юмшоқ”, “мулойим” маъносида қўллади.

Фил сундан
нақшинокор қилиб
ясалган қадимий
“қаламқат”.

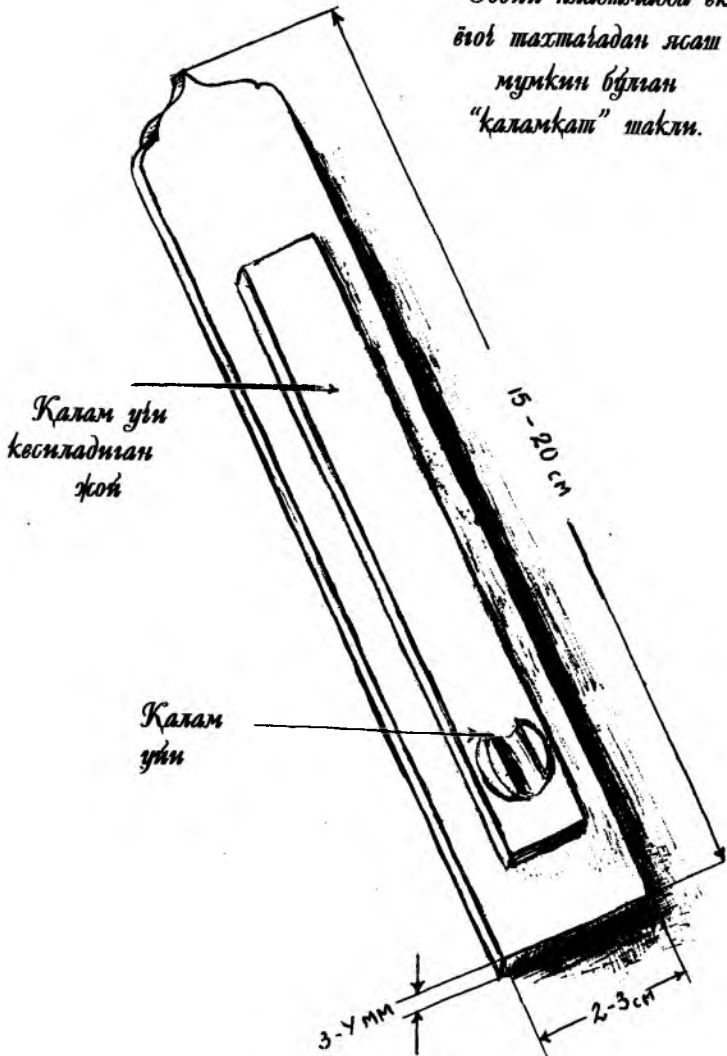
Дарҳақиқат, қадимда “қаламқат” тайёрловчи ҳунармандлар уни ўта нақшинкор қилиб, ўймакорликлар билан ясаганлар. Шунингдек, унинг устига қалам қўйиб кесиладиган асосини маълум даражада юмшоқроқ хомашёлардан тайёрлаганлар. Чунки улар, биринчидан қаламтарошнинг тифини ишдан чиқмаслигини, иккинчидан эса қалам учини охиригача кесилишини назарда тутганлар. Шу жиҳатдан фил тишидан ясалган “қаламқат”лар энг мақбул ҳисобланган.

Ҳозирги кунда оддий “пластмасса” ёки “кимёвий ойна” (оргстекло), булар бўлмаган тақдирда эса, оддий ёғоч чизгичдан “қаламқат” тайёрлаб олиш мумкин. Бунинг учун бўйи 15-20 см., эни 2-3 см., қалинлиги эса 3-4 мм. (бундан қалинроқ бўлса ҳам ярай беради) катталиқда асос тайёрланади. Уни юқори томонига ғунча шаклида безак ишлаш мумкин. Паст томонидан эса асоснинг тўртдан бир қисмига қалам тушиб турадиган мослама ёпиштирилади. Уни “қалам ётоғи”, “қалам уяси” ёки бўлмаса “қалам уйи” маъносида “хонайи қалам” деб юритишган. Чунки қалам дастаси шу уяга жойланган ва унинг тифи “қаламқат” асосининг юзасига текис ётган. Шу ҳолатда қалам учини ёриш ва қирқиш (кесиш) ғоят қулай бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “қаламқат” араб ёзувининг ва айниқса ҳуснихат санъатининг асосий қуроли бўлмиш “қалам”ни тайёрлашда жуда зарур асбобдир. Шунинг учун ҳам “қаламқат” ҳамиша хаттотлар олдида турган ва улар эҳтиёткорлик билан уни тоза ҳолда сақлаганлар.

Умуман, “қаламтарош” билан “қаламқат” араб ёзувига мансуб қуроллар ҳисобланса-да, улар бевосита “қалам”га алоқадордирлар. Зеро, “қалам очиш” жараёнини бу икки зарур асбобсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Оддий пластмасса ёки
ёво тاختададан ласш
муркин бўлган
"қаламқат" шакли.

Қалам очиш жараёни

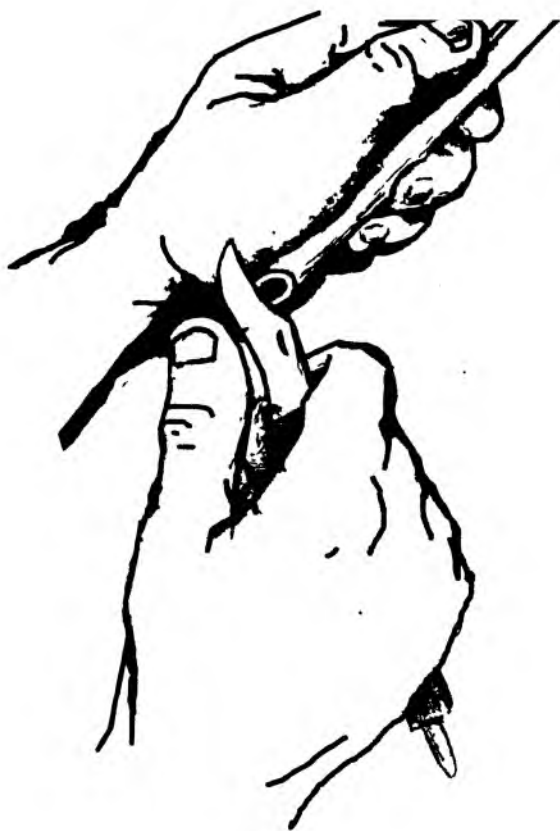
Қалам очиш бир неча муҳим жараёнлардан иборатдир. Ўз ўрнида бу жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, даврлар ўтиши билан изчил қоидаларга айлангандир. Кўринишидан ниҳоятда содда бўлган бу қоидаларни бобокалонларимиз асрлар давомида кўп тажриба ва узоқ мушоҳадалар асосида яратганлар. Шунинг учун уларга риоя қилиш хат машқини ният қилган биродарларимиз учун фарздир.

Манбаларда кўрсатилишича, қаламни бемалол ва қоидали хат битиш мумкин бўлган даражада очмоқ учун “нахт” – **نخت** “йўниш”, “шаққ” – **شق** – “ёриш” ва “қать” – **قطع** “кесиш” деган уч асосий жараённи адо этиш керак. Ўтмишда, мактаб ва мадрасаларда бу жараёнларни форсча қилиб, “Нахти қалам” – (“қаламни йўниш”), “Шаққи қалам” – (“қаламни ёриш”) ва “Қатти қалам” – (“қаламни кесиш”) деб юритишган ва барча талабалар қалам очишнинг бу аъмолини пухта билишган. Биз ҳам хат машқига киришар эканмиз, қалам очиш тартибини яхши билишимиз ва мустақил равишда қалам оча олишимиз шарт.

– “Нахти қалам”
 (“Қаламни йўниш”)

Қалам очишнинг дастлабки жараёни бўлмиш “Нахти қалам”да ўртача йўғонликдаги қамишдан кесиб олинган бўлак (“қасаб”)ни чап қўлнинг бош, кўрсатқач ва ўрта бармоқлари

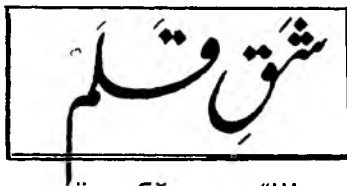
билан сиқиб ушланади (расмга қаранг). Бунда бош бармоқ узатилган ҳолда бўлиб, кўрсаткич ва ўрта бармоқлар эса эгилган ҳолда қамишни юқори кафт узра босиб турадилар. Сўнгра, ўнг кўлнинг бош бармоғини қамишнинг остки тешигига тираб, қолган тўрт бармоқ билан маҳкам тутилган қаламтарошни юқоридан пастга, яъни ўзимизга томон оҳиста-оҳиста тортиб, йўнишга киришамиз. Бундай ҳолат, биринчидан, қамишни ёрилиб кетишига йўл қўймаса, иккинчидан эса кўлни пичоқ кесиб кетишидан асрайди. Умуман, “нахти қалам” да асло ортиқча куч ишлатмаслик ва кўпол ҳаракат қилмаслик лозим. Акс ҳолда қамишнинг ёрилиши табиийдир.

“Нахти қалам” даги яна бир муҳим юмушни эътибордан асло четда қолдириш мумкин эмас. У ҳам бўлса, қамишни қанча узунликдан бошлаб йўниш масаласидир. Бу борада манбаларда турли фикрлар мавжуд. Жумладан, баъзи манбаларда қамиш (“қасаб”) ни бўғун томонидан эмас, балки кесилган томонидан бош бармоқнинг биринчи бўғини узунлигича жойдан бошлаб йўнмоқ керак, деб қайд этилса, бошқа бир манбада эса икки энлик узунликдан йўнмоқ лозим, дейилади. Шоир ва хаттот Мунис эса бу масалани ўзининг “Саводи таълим” номли рисоласида шундай баён қилади:

Ҳар хомаки йўнмоқ эрсанг, эй ёр,
 Бир мартаба давриға ўра тор.
 Кўр ул ип узунлиқин саросар,
 Йўнғил узунин анга баробар.

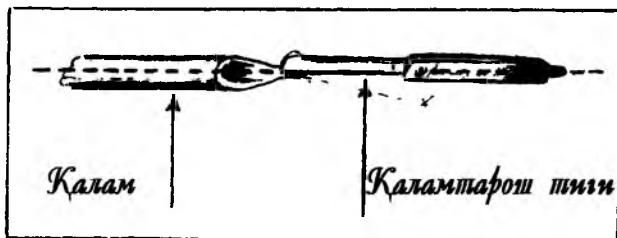
Бу сўзлардан шу нарса маълум бўладики, ҳар қандай қалам йўнмоқ учун, қамиш (қасаб)нинг йўғон ёки ингичкалигидан қатъи назар, унинг устига бир марта ип ўралади ва шу ипни ёзиб, қамиш учидан бошлаб юқори томон тортилади, ҳамда шу ип узунлигича жойдан бошлаб қалам йўнилади. Қалам йўниш – “нахти қалам” ни тўғри мўлжал билан адо этишда Муниснинг бу маслаҳати ғоят ўринлидир.

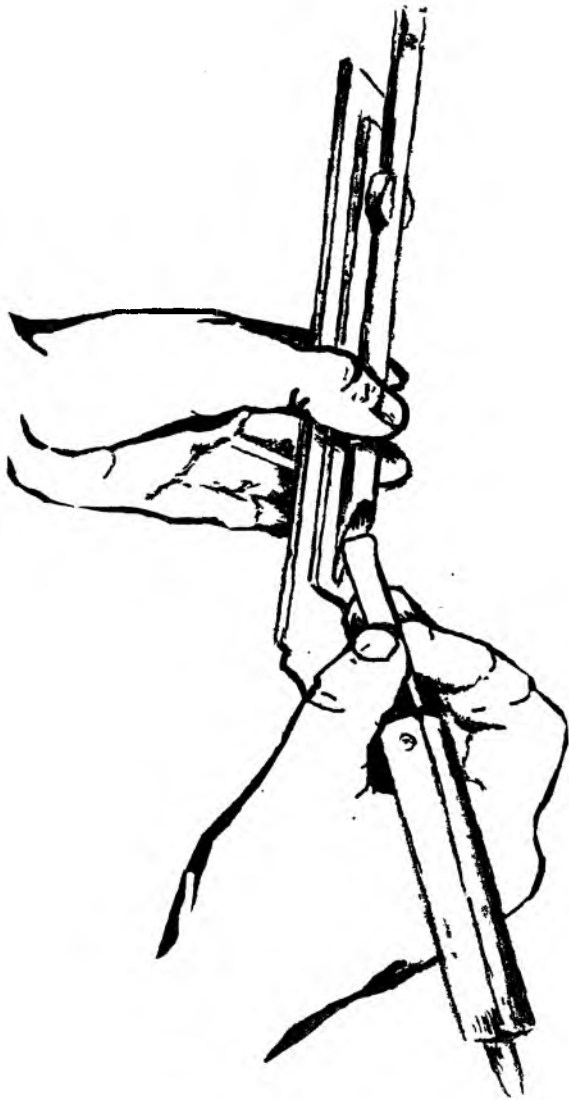

– “Шаққи қалам”
(Қаламни ёриш)

Қалам очишнинг иккинчи муҳим жараёни бўлмиш “Шаққи қалам” (яъни, қалам учини тенг иккига ёриш) ўтмишда бошқача адо этилган бўлиши мумкин. Аммо биз уни “қаламқат” устида адо этдик. Чунки бунда биринчи навбатда, қаламнинг йўниб ингичка қилинган учи синмаса, иккинчи томондан эса, қалам билан қаламтарошни бир-бирига тўғри келтириш ғоят қулайдир. Бундай усул билан қаламни “шақ” қилмоқ учун “қаламқат” чап қўлнинг тўрт бармоғи устига шундай қўйиладики, унинг учи биз томонга қаратилган бўлади (*расмга қаранг*). Сўнгра, “қаламқат” устига қамиш қалам ётқизилиб, бош бармоқ билан босиб турилади. Бунда “нахти қалам” (“қаламни йўниш”) оқибатида унинг юмалоқ шаклдан бодомсимон шаклга айланган оғзини юқорига қаратиб жойлаштирилади. Шундан кейин ўнг қўлимиз билан қаламтарошни худди “ручка” каби ушлаб, унинг тигини қалам учининг қоқ ўртасига қўямиз ва енгил бир босиш билан уни тенг иккига ёрамиз. Бунда, қалам учиди тахминан бир сантиметр узунликда ёриқ ҳосил бўлса етарлидир. Ана шу ёриқ атрофида қалам учи икки қисмга ажралади. Хаттотликда қалам учининг ана шу қисмларини “қалам шақи” деб юритилади ва бу “шақ”ларнинг ҳар бирига мустақил ном берилган. Улар ҳақида кейинроқ тўхталамиз, бироқ бу ерда

шу нарсага аҳамият бериш керакки, қалам учи “шақ” қилинаётган вақтда уни биринчи галдаёқ ёрмоқ керак.

Акс ҳолда, қайта пичоқ уриш оқибатида бир нечта ёриқ ҳосил бўлиши мумкин. Ваҳоланки, қалам учида биттадан ортиқ ёриқ бўлмаслиги лозим. Шунингдек, яна бир муҳим масала шундан иборатки, бу юмушни адо этаётганда қаламтарош тиғи билан қалам ўзаро бир чизикда жойлашмоғи шарт! Шундай бўлмаса, қаламнинг ёриғи қийшиқ чиқиб қолади.

Ўтмишда, мактаб ва мадрасаларда “Шаққи қалам”ни ўзбекча қилиб, “Шақ урмоқ” деб юритганлар. Жумладан, Мунис бу юмушни “Шақ урмоқ қоидаси” деб кўрсатади ва уни шундай таърифлайди:

Шақ ур вале эътидол бирла,
Тадқиқи аро хаёл бирла.

Қаламга “шақ урилгани”дан кейин уни “қаламқат” устидан олиб, яна йўниш (“нахти қалам”) давом эттирилади. Қаламтарош билан “қалам шақлари”нинг ҳар икки ёнидан йўнилиб, ўзаро тенглаштирилади ва хоҳланган ингичкаликка келтирилади ҳамда ич томонидан этлари олиниб, қалам учи юпқа, эгилувчан ҳолатга келтирилади.

Ниҳоят, “шақ” урилган қаламни яна қайтадан “қаламқат” устига, юқорида айтилгандек, оғзини тепага қаратиб ётқизилади ва қалам очишнинг охириги жараёни – “Қатти қалам”ни бажаришга киришилади.

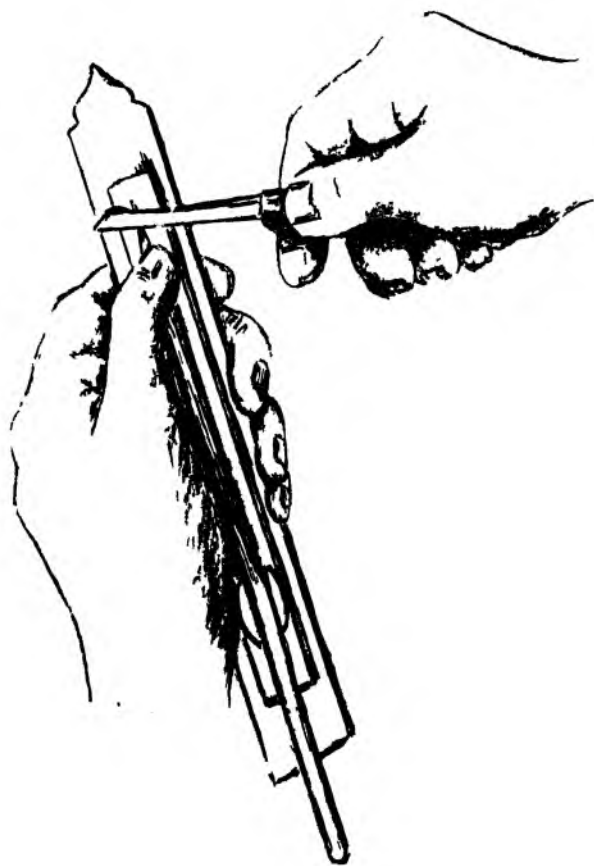
– “Қатти қалам”
 (“Қалам кесиш”)

Қалам очишдаги учинчи муҳим жараён “Қатти қалам” (яъни, қалам учини кесиш)дир. Хатнинг сифати ва зийнати асосан мана шу “қатти қалам”га боғлиқ бўлгани учун ўтмишда хаттотлар унга жуда катта эътибор билан ёндашганлар ва муҳим қоидалар яратганлар. Одатда, “қатти қалам” – “қаламқат” (баъзи манбаларда “мақат”) устида адо этилади. Бунинг учун “қаламқат” ўз устига ётқизилган қалам билан биргаликда чап қўл ҳовучига олинади ва қаламнинг бодомсимон оғзидан чап қўлнинг бош бармоғи билан “қаламқат” узра босиб турилади. Бу вақтда қаламнинг танаси “қаламқат” уясига жойлашган бўлади (*расмга қаранг*). Шундан сўнг ўнг қўлга пичоқ (қаламтарош)ни олиб, унинг тигини “қаламқат” асосига нисбатан тик (90°) ҳолда ушлаб, қалам учига кўямиз ва пичоқни бир босиш билан қалам учини кесамиз. Одатда, қаламни “қаламқат” устида кесилганда (яъни, “қатт” қилинганда) маълум овоз чиқади. Бу ҳақда Мунис шундай ёзади:

Қатт урмоқ анингдек айлагил соз,
Берсун қаламу қаламқат овоз.

Борди-ю овоз чиқмаса, бу ҳол ё қаламтарошнинг ўтмаслиги, ёки бўлмаса қамишнинг етилмаган (хом)лигидан далолат беради. Шунини алоҳида айтиш керакки, қалам учини кесаётганда пичоқни зинҳор арра каби уёқдан-буёққа юргизиб бўлмайди. Чунки, бундай ҳаракат оқибатида қаламнинг “шақ”лари синиб кетиши ёки бўлмаса қалам учи текис кесилмай қолиши мумкин.

Бироқ “қатт урмоқ”ликнинг энг муҳим шарти қалам учининг бир оз қия қилиб кесилишидир. Буни Мунис шундай таърифлайди:

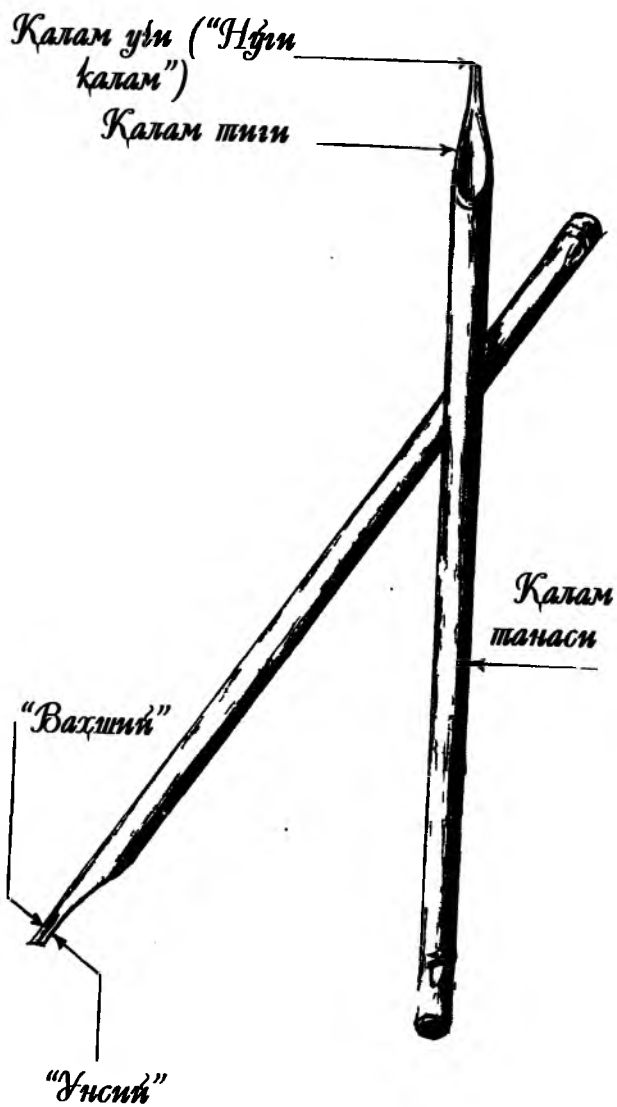

Шарти қатт хўбким қиёдур,
Дилкашлиги эътидол ародур.

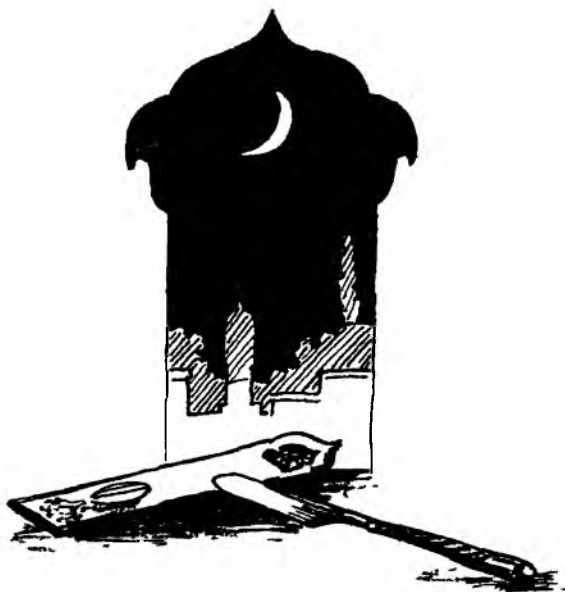
Одатда, қалам учини қия қилиб кесмоқ учун қаламтарош дастасини ўзимизга томон бироз тортиброқ ушлашимиз лозим. Қаламни “қаламқат” устида ана шундай ҳолда “қатт” қилинганида унинг учида ҳосил бўлган “шақ”ларнинг ўнг томонидагиси чап томонидагига нисбатан узунроқ чиққанининг шоҳиди бўламиз. Бу ердаги ўнг ва чап тушунчалари қаламни қаламқат устидан олиб, ёзаётган ҳолатда ушланган вазиятига нисбатан қўллангандир. Ана шу ҳолатда қалам “шақ”лари (яъни қалам учининг ёрилиши оқибатида ҳосил бўлган икки қисми)нинг узун томони “ваҳший” (арабча сўзи), “ёввойи” маъносини билдирувчи “ваҳшун”- сўзи), қисқа томони эса “унсий” (арабча “я қ и н л и к” маъносини билдирувчи “унсун” - сўзи) деб аталади. Ёзиш вақтида қаламнинг “ваҳший” ва “унсий” “шақ”лари ҳар иккаласининг ҳам ўз вазифаси бор. Зотан, қалам “шақ”лари араб ёзувини, айниқса настаълиқ хатини гўзал чиқишида катта аҳамият касб этадилар.

Қадимда хаттотлар орасида “қатт” қилинган қалам учини чап қўлнинг бош бармоқ тирноғи устига қўйиб, унинг эгилувчанлиги, мулойимлигини синаб кўриш одати бўлган. Чунки қалам қанчалик мулойим бўлса, хат шунчалик гўзал чиқади ва хаттотга ҳам, китобхонга ҳам завқ бахш этади.

Шундай қилиб, “Нахти қалам” (қаламни йўниш), “Шаққи қалам” (қаламни ёриш) ва “Қатти қалам” (қаламни кесиш) жараёнлари умумий равишда “Қалам очиш”ни ташкил қилади. Бошқача айтганда, “қалам очиш” дейилганда биз навбатма-навбат келувчи мана шу уч жараённи тушунмоғимиз лозим. “Қалам очиш” натижасида эса қалам уч асосий қисмга эга бўлади. Булар “қалам танаси”, “қалам тиғи” ва “қалам учи”дир. Бу қисмларнинг ҳар

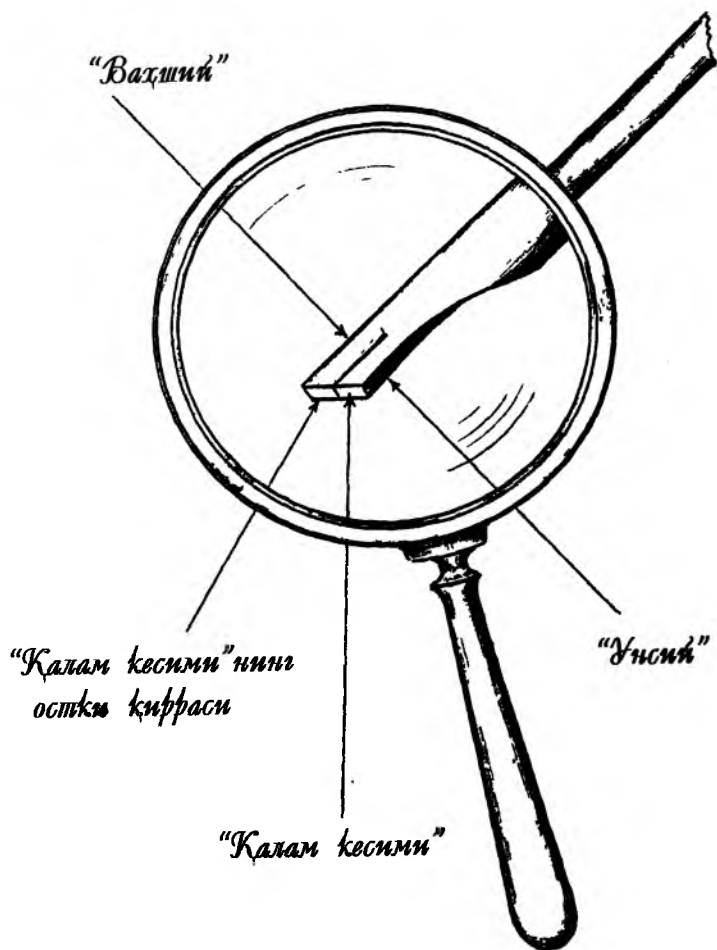
бирини ўз мустақил вазифаси бор. Жумладан, “қалам танаси” уни ушлаш учун хизмат қилса, “қалам тиғи” уни сиёҳдонга бемалол киришини таъминлайди. “Қалам учи”, хаттотлар тили билан айтганда “Нўғи қалам” бевосита ёзувни рўёбга чиқаришга хизмат қилади. Ушбу рисолада бизнинг вазифамиз хат битиш хусусида маълумот беришдан иборат бўлгани учун қуйида “Нўғи қалам” (қалам учи) ва унинг имкониятлари борасида қисқача тўхталишни лозим топдик.

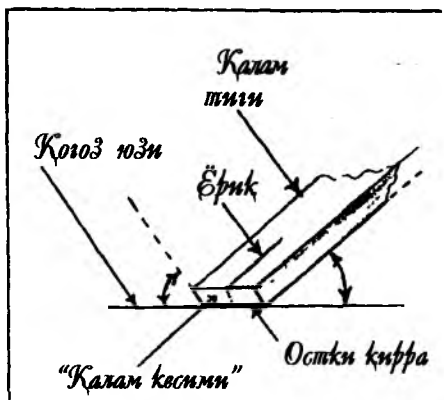

“Қалам қобилияти” дейилганда ёзув жараёнида қаламнинг нималарга қодир эканлигини тушунмоқ лозим. Бу ҳақда аниқроқ тасаввурга эга бўлмоқ учун “қалам учи”ни диққат билан кўздан кечирайлик.

“Қатт” қилинганидан кейин қалам учида тўғри тўртбўрчак шаклида текис бир юза ҳосил бўлади. Деярли кўзга кўринмайдиган бу юзани хаттотлар “қалам кесими” деб юритганлар (*расмга қаранг*). “Қалам кесими” “шақ” уриш шартига биноан қалам танасига нисбатан бир оз кўндалангроқ жойлашган бўлади. Бироқ, биз учун “қалам кесими”нинг остки қирраси ғоят муҳимдир. Чунки, айнан шу қирра қоғоз юзида хат пайдо қилади. Шунинг учун ҳам хаттотлар қалам очиш чоғида асосий эътиборни ана шу қиррани текис чиқаришга қаратганлар. Айти шу мақсадда, манбаларда қайд қилинишича, хаттотлар ўртасида қаламни “қатт” қилишни унинг сирт томониданми ёки ич томониданми адо этиш лозимлиги борасида баҳслар ҳам бўлган. Бизнингча эса, қалам учини ич томонидан “қатт” қилмоқ мақсадга мувофиқдир. Чунки, бунда пичоқ тиғи қамиш этидаги ингичка тола (нол – **نال**) ларни ич томон қайилтириб, “қалам кесими”нинг остки қиррасини текис чиқишига олиб келади. Аммо, қаламни очиш чоғида қамишни бирдай тутмай, уёқ-буёққа бураш оқибатида “қалам кесими” тўғри тўртбурчак шаклида эмас, балки суйри чиқиб қолиши мумкин. Бундай қаламда ёзилган хат албатта, ёрқин чиқмайди. Шунинг учун қаламни очаётганда қамишни бурамаслик ва қаламтарошни бир текис тортиш лозим.

Эйтиборлиси шундаки, қаламни ушлаган чоғимизда “қалам кесими” қоғоз юзига нисбатан маълум бурчак ҳосил қилади. Натижада, “қалам кесими”нинг остки қирраси ҳам олға ва ҳам орқага бемалол сурилиш имкониятига эга бўлади. Фақат бугина эмас, бундай ҳолатда қаламни хоҳлаган

томонга бемалол юритиш мумкин. Бироқ ёзув жараёнида қайси ҳарфнинг қайси бўлаги (элементи)ни қалам учининг қайси қисми билан ёзиш лозимлигини билиш керак. Бу ҳақда ҳарфларни ёзиш борасида сўз юритганимизда махсус тўхталамиз. Бу ерда шуни айтиш керакки, қаламни уфқ чизиғи бўйича текис тортсак, “қалам кесими”нинг остки қирраси ўзининг бор эни йўғонлигида чизик битади. Бундай ҳолда ёзилган ўринларни хаттотлар: “Бир қалам” йўғонлигида ёзилди”, деганлар. Агар қаламни қоидали ушлаган ҳолда юқоридан пастга (ёки пастдан юқорига) тортсак, у бояғи йўғон чизиқнинг ярми даражасида чизик ҳосил қилади. Бундай ўринларни хаттотлар: “Ярим қалам йўғонлигида битилди”, дейишган. Борди-ю қаламни “қалам кесими”нинг остки қирраси бўйлаб пастга томон тортсак, ниҳоятда ингичка чизик ҳосил қилади. Бундай

хولاتни хаттотлар: “Ён қалам билан битилди”, деб айтишган. Муҳими шундаки, “настаълик” хатида битилган ҳар бир ҳарфда мана шу уч тур чизиқ мавжуд бўлади. Бироқ масалага жиддийроқ эътибор билан қарасак, ана ўша чизиқларни асосан “қалам кесими”нинг остки қирраси пайдо қилаётганини англаймиз. Шунинг учун ҳам хаттотлар хат битаётганларида ҳамиша шу қирранинг мавжуд бўлишига эътибор берганлар. Бу қирра ейилиб кетса, қалам учини қайтадан “қатт” қилиб, ўша қиррани пайдо қилганлар. Одатда, ўша қирраси ейилиб кетган қаламни “ўтмас қалам” дейилади ва бундай қалам билан тортилган чизиқда тиниқлик бўлмайди.

“Қалам кесими”нинг остки қирраси ейилмаган қаламни эса “ўткир қалам” дейилади. “ўткир қалам” билан тортилган чизиқ эса тиниқ чиқади.

Манбаларда “қалам кесими” ва унинг остки қирраси ҳақида деярли маълумот учрамайди. Аммо, “қалам учи” деган ибора кўплаб учрайди. Шунинг учун “қалам учи” дейилганда “қалам кесими”нинг ана ўша остки қиррасини назарда тутмоқ лозим. Шунга асосан биз кейинги баёнларимизда сўзни кўпайтириб ўлтирмай, керакли ўринларда фақат “қалам учи” иборасини қўллаймиз.

Шундай қилиб, қаламнинг юқорида айтиб ўтилган қобилиятлари араб ёзуви ва унинг нафосатини тўлиқ намоён этишга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам уларни яхши билиш хат машқида муҳим аҳамиятга моликдир.

Шу ерга қадар биз қамиш қалам ва уни очиш борасида сўз юритдик. “Ҳар қўйнинг ўз сози бор” деганларидек, араб алифбоси ҳам асрлар давомида фақат қамиш қалам билан битиб келинган. Зотан, араб ҳарфларининг тузилиши ва айрим бўлак (элемент)лари фақат қамиш қалам воситасидагина яратилгандир. Шунинг учун ҳам бобокалонларимиз қалам ва уни очиш масаласига алоҳида аҳамият бериб, бу ҳақда муҳим тартиб ва қоидалар ўрнатганлар. Ана шу қоидаларга биноан, хат машқини ният қилган ҳар бир одам ўз қаламини ўз қўли билан очиши лозим, деб кўрсатганлар. Чунки, қаламни очган кишигина уни қандай очилганини билади. Мана шунинг учун ҳам ўтмишда бошқа кишилар очиб берган қаламда ёзмасликни маслаҳат берганлар. Зотан, қалам очишни билиш хат санъати хазинасининг калитини қўлга олиш билан баробардир. Шунингдек, бобокалонларимиз қаламни шошмасдан, диққат билан очишни тавсия қилганлар ва қалам очиш оқибатида ҳосил бўлган қириндиларни оёқ остига ташламаслик, балки битта қўймай йиғиб олишни буюрганлар. Бордию бу парчалар оёқ остига тушса, увол бўлади, деб уқтирганлар. Қалам очиш тартибига оид айрим талаблар ҳақида Мунис шундай ёзган эди:

Ё синса қалам қилиб хасосат,
Пайванд ани этма, бордур офат.
Ё қисқориб ўлса тўрт бармоқ,
Макруҳ дедилар они мутлоқ.

Мумтоз адабиётимизда ёзиш учун тайёр қ и л и б
очилган қаламни форсча ном билан “хома”- **خام** - (“қалам”
маъносида) ёки “килк” - **کيلک** - (“қамиш” ё “қ а л а м”
маъносида) деб ҳам юритишган. Мунис ҳам ўзининг
“Саводи таълим” рисоласида бу сўзларни кўп маротаба
қўллайди:

Мунис, адаб иқтисоси бирла,
Сур хома биров дуоси бирла...

Ул нуқтага муттасил кашиш бер,
Килк авжиға чап сори равиш бер...

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, “хома” ёки “килк” билан
хат битган кишигина ўзини ҳақиқий ёзув билан шуғулланган
деб ҳисоблаши мумкин. Аммо бу борадаги илк қадамларни
йирикроқ ёзувчи қалам – “Қалами жалий” билан бошламоқ
маъқул. Чунки, “жалий қалами” билан битилган ҳарфлар
яққол кўзга ташланиб, ками-кўсти аниқ кўриниб туради.
“Жалий қалами”да обдан кўзни ўргатиб, қўлни пишитиб
олингач, ингичкароқ ёзувчи қалам – “қалами ҳафий”га ўтиш
мумкин. “Қалами жалий” ва “қалами ҳафий”ларни юқорида
айтганимиздек, “қалам тиғи”ни бир оз энлик ёки энсиз йўниш
орқали тайёрланади.

Баъзан, шаҳар шароитида яшовчи ватандошларимиз
қамиш қаламларни топа олмасликлари мумкин. Бундай
тақдирда “темир қалам” (перо) билан ҳам хат машқ қилиш
мумкин. Бунинг учун маданий моллар магазинларида мавжуд
бўлган “шрифт перолари”дан фойдаланиш мақсадга
мувофиқдир. Бу перолар икки турли бўлиб, ҳар иккаласи ҳам
Латвияда чиқарилади. Уларнинг “Перо шрифтовое” деб
аталган биринчи тури ҳар жиҳатдан араб хатини ёзишга мос
бўлиб, ўртаси ёрилган (шақ) ва қия кесилган (қат). Перо
устида сиёҳ тутқичи ҳам бор бўлиб, ингичка ва йўғон турлари
мавжуддир. Бироқ унинг ягона камчилиги шундаки, учининг
“вахший” томони қисқа, “унсий” томони эса узун. Қамиш

қаламларда эса аксинча бўлиб, “ваҳший” томони узун, “унсий” томони қисқадир. Шунинг учун биз бу “темир қалам”нинг сиёх тутқичини ич томонига жойлаб, ўзини эса тескари ушлаб ёздик. Бу ҳолда “темир қалам” учигаги “ваҳший” ва “унсий” томонлар қамиш қаламга мутаносиб бўлди ва бу қалам билан битилган араб ҳарфлари худди қамиш қалам билан ёзилгандек равон чиқди.

Шрифт пероларининг “Перья типа редис” деб номланган иккинчи турида эса, ҳақиқатан ҳам пероларининг учи редискасимон думалоқ шаклда бўлиб, бир оз олд томонга эгилгандир. Араб ҳарфларини ёзмоқ учун айна шу эгилган еридан ўткир омаур (кусачка) билан кесиш лозим. Кесаётганда унинг “ваҳший” ва “унсий” томонларини назарда тутиб, бир оз қиялатиб кесмоқ керак. Сўнгра, кесилган ерини эринмай майин қайроққа ишқалаб, тобдан чиқариш керак. Агар яхшилаб тобдан чиқарилса, чиройли ёзадиган перо вужудга келиши мумкин. Шунингдек, “авторучка”ларнинг пероларини ҳам юқоридаги тартиб асосида кесиб, тобдан чиқарилса, яхшигина ёзадиган “темир қалам” рўёбга келади. Аммо у нисбатан ингичка ёзилганлиги учун ундан хат машқини эндигина бошлаганлар эмас, балки, маълум малакага эга бўлган кишиларнинг фойдаланганлари маъқул.

Бу ўринда, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “темир қалам” ҳар қанча яхши ёзадиган бўлганда ҳам қамиш қаламга етмайди. Чунки, “темир қалам”ни қўлга олган ҳар қандай одам нима учундир беихтиёр босиб ёзишга ҳаракат қилади. Шунингдек, “настаълиқ” хатида аксарият ҳарф бўлаклари қаламнинг “ваҳший” ёки “унсий” учларида битилади. Бундай кезларда “темир қалам”нинг ёриги қоғоз юзидан кўтарилгани учун у ёзишдан тўхтаydi.

Қамиш қаламни эса босиб ёзиш мумкин эмас. Негаки, босиб ёзилса унинг синиб кетиши турган гап. Шунинг учун қамиш қалам билан ёзаётганда уни босмай, ўз эркига қўйиб берганлар. Ўйлашимизча, бу ҳол араб алифбосидаги ўзбек ёзувида хўп ва кўп ёзишни таъминлаган бўлиши табиий. Шунингдек, қамиш қалам ўзининг “ваҳший” ва “унсий”

учларида битиладиган ҳарф бўлақларини беками-кўст чиқаради. Чунки, қамиш худди қоғоз каби сиёҳни шимиб олиш қобилиятига эга. Шунга кўра, қамиш қаламнинг “ваҳший” ва “унсий” учи (шақи)даги шимиб олинган сиёҳ ҳарфларнинг маълум бўлақларини тўлиқ ёзишга бемалол етади. Шунинг учун ҳам ўтмишда хаттотлар қамиш қаламни ғоят қадрлаганлар. Жумладан, Умар Ҳайём ўзининг “Наврўзнома” (Тошкент-“Меҳнат – Нур” – 1990) рисоласида ёзишича, “Донолар кўринишидан ҳақир ва топилиши осон бўлган қаламни асбоб ҳисобига киритдилар... Бу асбобнинг уч хили бор: улардан бири ўта қийиқ ва унинг хати сиймий (форсча “кумуш”ли) дейилади, иккинчиси – тўғри ва унинг хати заррин (форсча “зарли”) дейилади, учинчиси эса ўта қийиқ билан тўғри орасида, унда ёзилганни лўлуий (лаълли) дейилади.” (39-бет.) “Настаълиқ” хати ана шу учинчи тур қалам билан битилади.

Хулоса қилиб айтганда, хат машқини ният қилиб, қўлига қалам олган ҳар бир инсон ўз мақсадига етиши аниқ. Бунга ўз кўлингиз билан очилган қалам кафолат беради. Зотан, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий сўзлари билан айтганда:

*Сидқидил бирла қўлига ким ани тутса агар,
Мақсадига өткузуб кўнглин ризо қилди қалам.*

*Ҳеч кишини меҳнатини зарра зое қўймади,
Ҳарна ваъда қилди, аҳдига вафо қилди қалам.*

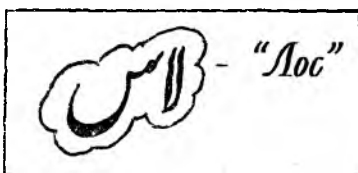

Хат машқи учун зарур бўлган ёзув қуролларининг иккинчиси давотдир. Ўзбек тилида унинг бошқача номлари ҳам бор. Жумладан, Тошкент шаҳри ва вилоятида уни “сиёҳдон” дейишса, баъзи вилоятларда эса “хуққа” дейишсади. Аммо эски мактабларда фақат “давот” деб юритишган. Шунинг учун биз ҳам айна шу сўзни қўллашни маъқул топдик.

Қадимда давотлар сопол, чинни, шиша, мармар, метал ва ёғоч (зайтун)лардан ясалган. Ҳозир уни пластмассадан ясалган турлари ҳам бор. Шакл жиҳатидан давотлар турлитуман. Уларнинг катта-кичиклиги ҳам ҳар хил. Бироқ барчасининг вазифаси ягона бўлиб, ичида сиёҳ тутиб туришдан иборатдир.

Бизнинг мақсадимиз хат машқи, яъни ёзув битишдан иборат бўлгани учун бу ерда асосий эътиборни давотлар билан бир қаторда уларнинг ичидаги моддаларга ҳам қаратмоғимиз лозимдир. Зотан, давотлар ичига солинган моддаларда ўтмиш бобокалонларимизнинг ўткир заковати, фаҳму фаросати, қолаверса, улар томонидан яратилган буюк маданиятнинг ёрқин қирралари мужассам. Шунинг учун улар ҳақида қисқача бўлса-да, алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтишни лозим топдик.

“Лос” сўзи форсча бўлиб, “паст сифатли, тозаланмаган ипак” маъносини билдиради. Аммо, лос

сўзининг луғатларда келтирилган бу маъноси маълум даражада умумий. Чунки калаваланган ва тортилган ипак ҳам сифатсиз ва тозаланмаган бўлиши мумкин. Биз назарда тутган “лос” эса соф ипак эмас, балки, хом ипакни калавалаш жараёнида ҳосил бўлувчи ипак чиқиндисидир. У ёзув ишида қуйидагича қўлланади. Қўл остимизда мавжуд давотга сиғадиган миқдорда бир тутам “лос” олиниб, ҳўлланади ва суви сиқиб ташлангач, давотга солинади. Уни устига “кулча” ёки “найча” сиёҳнинг бир донасини солиб, устидан бир оз сув томизилади. Оқибатда, “лос”даги нам сиёҳни секин-аста эритади. Бу жараённи тезлатиш мақсадида “лос” устида ивиган сиёҳ “сихпар”- (жайра ҳайвонининг “дуги” ёки “найза”си) билан эзилади.

Лоснинг қимматли хусусияти шундаки, у давот ичидаги сиёҳни ўзига шимиб олиб, уни беҳуда тўкилиб кетишидан сақлайди. Шунинг учун ўтмишда талаба ва шогирдлар сиёҳларини тўкиб-сочмай, давотларини бемалол кўтариб юра берганлар. Лоснинг айна шу хусусияти ҳунармандларга қаламдонлар ичига ҳам ихчам давотлар ўрнатиш имконини берган.

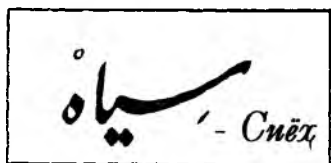

Шунингдек, лосни давотга солишдан кузатилган яна бир мақсад шундан иборатки, у қалам учини давот тубига урилиб, яроқсизланишидан асраган, ҳамда қалам учига ҳамиша бир хил миқдорда сиёҳ чиқишини таъминлаган. Одатда, қалам учини оҳиста лосга тегизиб олишнинг ўзиёқ, бир ҳарф ёки ҳарф бўлагини ёзиш учун етарли бўлган. Қаламни қарсиллатиб давотга уриш эса маданиятсизлик, омилиқ ҳисобланган. Шуни ҳам айтиш керакки, давотга бир бор солинган лос икки-уч йилга бемалол ета берган.

Ҳозирги кунда ҳақиқий лос ҳамиша ҳам топила бермайди. Шунинг учун айрим пилла боқиладиган вилоятларда ипак қурти пилла ўрайдиган дасталарда қолган толаларни йигиб, лос сифатида фойдаланиш мумкин. Ёки бўлмаса, бир дона

пиллани титиб, унинг толасини, борди-ю, бу ҳам топилмаса, йигирилган, ип ҳолидаги ипакни ёйиб, давотга солиш мумкин. Тоza пахта ёки пахта аралаш ипак, шунингдек, кимёвий ёки сунъий толалардан лос сифатида фойдаланмаган маъкул. Чунки пахта толаси қаламга илашиб чиқавериb, жонга тегса, кимёвий толалар эса сиёҳни шиммай, жим тура беради.

Шунинг учун имкон борича, бобокалонларимизнинг ҳаётий тажриба асосида чиқарган бебаҳо тавсияларига амал қилмоқ маъкул. Чунки, уларнинг ўткир заковати туфайли оддий бир чиқинди хат маданиятида юксак бир хизматга тайин бўлган.

Жумҳуриятимизда барчага маълум бўлган “сиёҳ” сўзи форс тилидаги “қора ранг” маъносини ифодаловчи “сиёҳий” - سیاہی

сўздан олингандир. Бироқ, бизнинг тилимизда у “қора ранг” маъносидан кўра, “ёзиш учун ишлатиладиган суюқлик” маъносига кўпроқ эгадир. Шунинг учун биз ҳеч иккиланмай, “кўк сиёҳ”, “қизил сиёҳ” сингари ибораларни ўз нутқимизда қўллай берамиз.

М у м т о з адабиётимизда “сиёҳ” маъносида арабча “мураккаб” – مرکب ва “мидод” – مِدَاد сўзлари ҳам қўлланилган. Жумладан, Алишер Навоийда шундай байт бор:

Хаттининг васфин ёзармен кипригу холи била,
Хат ёзарда чун заруратдур қалам бирла мидод.

Шоир Мунис эса сиёҳни хуш исли нарсалар аралашмасидан тайёрланган хушбўй, аммо ранги қора бўлмиш анбарга тенглаб шундай ёзади:

Анбардин ўлуб анга мураккаб,
Кун олтунидин вале музаҳҳаб.

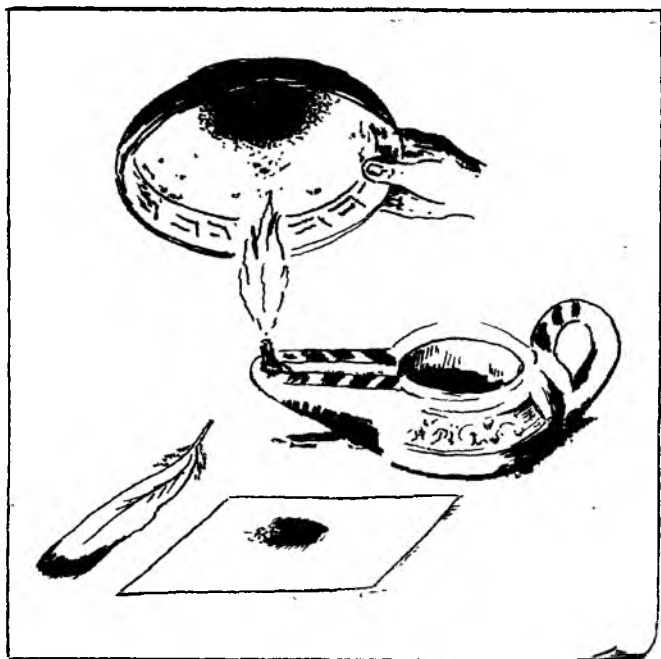
Шу тариқа шоирлар мадҳига сазовор бўлган сиёҳ кўҳна замонларда яратилган бўлиб, неча асрлар оша бизнинг давримизга етиб келган. Таърихда сиёҳнинг ўнлаб турлари яратилган, юзлаб моддалардан сиёҳ қорилган. Манбаларда сиёҳ қориш ва уни пиширишнинг турли-туман усуллари қайд этилган. Жумладан, қиблату-л-куттоб (чиройли ёзувчилар пешвоси) Султон Али Машҳадий замонида сиёҳ тўрт усулда тайёрланган: бир миқдор дуда (қурум), бир миқдор зож (лакмаъдан), мозу (ранг берувчи ёнгоқ), самғ (дарахт елими) қўшилада ва узоқ муддат аралаштирилади. Ёки бир дирам чироқ дудаси, тўрт дирам самғи арабий (олча елими), ярим дирам оқ зож аралаштирилиб сиёҳ олинган. (Дирам-3,12гр). Эътиборлиси шундаки, аксарият хаттотлар ўз сиёҳларини ўзлари тайёрлаганлар. Жумладан, машҳур хаттот Султон Али Машҳадий қуйидаги моддалардан сиёҳ ҳозирлар экан. У бир сир (74,24гр) дуда, тўрт сир самғ, бир сир зож, икки сир мозу олиб, самғни тоза сувга солар ва икки-уч кун ивигач, яхшилаб қориштириб, қайнатган. Сўнгра, мозу сувини ҳам қайнатиб, унга юмшоқ заммани қўшган. (Замма ёки зож – оқ тусдаги маъдан бўлиб, у сувга солинса, қора ранг ҳосил бўлади.)

Бошқа бир манбада эса сиёҳ қоришнинг энг содда бир усули шундай баён қилинади:

“Соф зигир ёғини ёқиш орқали олинган 15гр. қора қурум 30гр. қўй ёки сигир ўти билан бирликда бир идишда обдон эзиб қорилгач, қуёшда қуритилади. Сўнгра 5гр. купорос эритмаси, 50гр. бол қуюқлигидаги араб елими (баъзи Африқо мамлакатларида ўсувчи акас дарахтининг танасида ҳосил бўлувчи елим), 5гр. янчилган новвот кукунини у билан қориштириб, такрор қуёшда қуритилади. Шундан кейин уни гулоб ёки сирка билан қориб, зарур суюқликка келтирилади”.

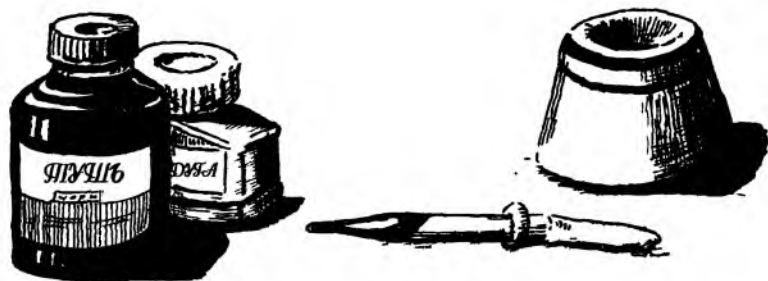
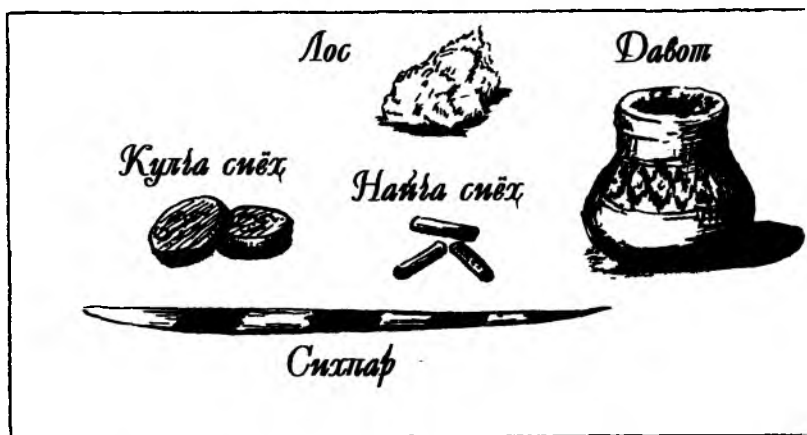
Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, қадимда дуда (ёки қурум) олмоқ учун ёниб турган чироқ тепасига сопол идиш тутилган. Бу идиш сирланган бўлиб, ҳали сувга урилмаган бўлиши лозим. Сўнгра, идиш юзига ўрнашган қурумни пат билан оҳиста супуриб, бир жойга

йиғилган. Кейин у идишни яна чироқ тепасига тутишда давом этилган. Сиёҳ учун зарур моддалардан бири бўлмиш дуда шу тариқа мисқоллаб йиғилган.

Келтирилган маълумотлардан кўринадики, сиёҳларни тайёрлаш учун бир неча жараёнлар адо этилган ва ойлаб вақтлар сарф бўлган. Ўтмишда ана шу жараёнларни мукамал эгаллаган ҳунармандлар сиёҳ пишириш билан машғул бўлганлар. Педагог олим Йўлдош Абдуллаев ўзининг “Эски мактабда хат-савод ўргатиш” (Тошкент-1960) номли китобида ёзади:

“...Тошкент, Қўқон, Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларда айрим кишилар сиёҳ қилиш ва уни сотиш билан шуғулланган, чунончи: Тошкентда XIX асрнинг 90-йилларида Мулла Нажмиддиннинг сиёҳи жуда машҳур бўлган. Кишилар Мулла Нажмиддиннинг сиёҳини саҳоб ва атторлардан қидириб

топганлар. Мулла Нажмиддин домла Бешёғоч даҳасига тобе Кўкмачит маҳалласида мактабдорлик қилиб, айна вақтда муҳрли кулча сиёҳ билан савдо қилган. Халқ уни Мулла Нажмиддин Сиёҳий деб атаган. Эски мактабда асосан қора сиёҳда ёзилган. Сиёҳ ҳозирланадиган қолипнинг номи билан “кулча сиёҳ”, ёки “найча сиёҳ” деб юритилган. “Кулча сиёҳ” кўпроқ машҳур бўлиб, у ҳозирги 15-20 тийинлик танга катталигида бўлган”. Биз юқорида, лос ҳақида сўз юритганда мана шу сиёҳларни назарда тутган эдик.

Афсуски, бундай сиёҳлар ҳозирда йўқ. Лекин хат машқи учун ярарли сиёҳни жуда осонлик билан тайёрлаб олиш мумкин. Бунинг учун магазинларда мавжуд “Қора тушь” (Тушь черная)нинг суюқ (жидкая) тури ва “Авторучкалар учун сиёҳ”

(чернила для авторучек) “Радуга – 2”нинг қора хилидан олиниб, томизғич (пипетка) билан ҳар иккаласидан тенг миқдорда (масалан, 10 томчидан) давотга солинади. Унинг устига иссиқ сувда (чойда эмас) эритилган новвот шарбатидан шунча миқдорда қўшилади. Сўнгра, буларнинг устидан ярим миқдор (5-6 томчи) илиқ сув қўшиб, давотни чайқатиб, аралаштирилгач, бир муддат (масалан, бир кеча) қўйилади. Натижада, қаламга итоатли, бир хил куюқликда қоғоз бетига сурилувчи сиёҳ ҳосил бўлади. Баъзан ширани кўпроқ қўшиб юбориш оқибатида сиёҳ ёпишқоқ бўлиб, бошқа қоғозларга ўтиб қола берадиган ва сал қўл тегиб кетса суркалиб кетадиган бўлиб қолиши мумкин. Баъзан эса сиёҳ қалам учида қотиб қолиб, куйқа ҳосил қиладиган ва қоғозга сурилганда текис сатҳ ҳосил қилмайдиган бўлиб қолиши мумкин. Бундай кезларда давотга бир неча томчи илиқ сув солиб, сиёҳни суюлтириш лозим. Лекин, бунда сиёҳ ҳаддан ташқари суйилиб кетиб, қалам учидан қоғозга оқиб кетадиган даражада бўлмаслиги керак. Учидан куйқа ҳосил бўлган қаламни эса сувга ботириб, латта билан тозалаш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, яхши тайёрланган сиёҳ қаламга енгил илашиб, қоғозга бир текис суриладиган бўлади. Ўтмишда хаттотлар сиёҳнинг мана шу жиҳатига ҳамиша эътибор берганлар. Зотан, бундай сиёҳ чиройли ёзув – хуснихатнинг асосий омилларидан биридир.

Хат машқи учун зарур ашёларнинг учинчиси қоғоздир. Қоғоз дейилганда биз сиртига ёзув битмоқ, бўямоқ ёки бўлмаса бирор нарсани ўрамоқ учун ишлатиладиган текис саҳифани тушунамиз. Араб тилида “варақ” - **وَرَق** форс тилида “қоғоз” - **کاغذ**, турк тилида “қоғид” - **کاغذ** деб юритилувчи бу ноёб мўъжизанинг таърихи мозийнинг кўҳна даврларига бориб тақалади. Бу таърих ҳақида жуда узоқ сўз юритиш мумкин. Аммо таърихан шу нарса ҳақиқатки, қаерда фан ва маданият тараққий топган бўлса, ўша ерда қоғоз тайёрланган. Шу жиҳатдан, бизнинг суюкли ватанимиз Ўзбекистон ҳам дунё маданиятига улкан ҳисса қўшган, дея оламиз. Чунки араблар ўлкамизга юриш қилиб келган вақтларида Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида юқори навли қоғозлар тайёрланар эди. Айрим манбаларда кўрсатилишича, араблар қоғоз тайёрлашни айна Самарқандни ишғол қилганларидан кейин ўрганганлар. Сўнгра, бу ноёб ҳунар Андалусия орқали Оврупо мамлакатларига тарқалган. Таниқли хаттот Абдуқодир Муродов ўзининг “Ўрта Осиё хаттотлик санъати таърихидан” номли асарида ёзишича: “... XV асрларда Навоий даврига оид қўлёзмаларга қараганда Самарқанд, Бухоро шаҳарлари ўша замоннинг қоғоз саноатида энг йирик марказ бўлган эди. Бу қоғозлар икки турли бўлган: биринчиси фақат ипак лослардан (ҳеч қандай пахта толаси қўшилмай) тайёрланган бўлиб, пишиқ, жуда чиройли, яхши оҳор берилган, тоза ва силликликда тенгсиз қоғоздир. Уни... “қоғози абришимий” (“Ипак қоғоз”) деб атардилар. Иккинчиси, ярми ипакли бўлиб, ипак ва наша ўсимлиги (каноп) толасининг тахминан эллик фоиз

аралашмасидан тайёрланади. Бу қоғоз пишиқ, салмоқли ҳамда яхши оҳорли бўлиб, “қоғози нимкатоний” – (“Ярим каноп қоғоз”) деб аталарди. Қоғознинг ҳар икки томонига буғдой унидан қилинган аталасимон елим (оҳор) юпқа қилиб суркаб, сояда қуритилгандан сўнг ақиқдан қилинган тиш ёки чиганоқ (муҳра) билан пардозланарди. Кўпинча, қоғозни ялтироқ қилиш учун уни етти мартагача пардозлар эдилар. Бу ялтироқ (жиллоли) қоғоз Ўрта Осиёнинг барча шаҳарларида сўнги вақтларгача “оҳор муҳрали қоғоз” деб аталарди. Бу қоғоз хаттот кўчираётганда агар хато қилиб қўйса, хатни “юмшоқ булут” (бу “абр” – деб аталиб, рус тилидаги “губка” дир) орқали сув билан ювиб қуритилгач, бир оз крахмал суркаб қуригандан кейин тузатиб (қайта) кўчиришга қобил эди. Айни шу қоғоздан турли қўлёзмаларни кўчириш учун махсус “ҳафт ранг” (“етти ранг”) деб аталган қоғозлар ва муқованинг ички томонига қўйиш учун “абри баҳор” қоғозлари ҳам тайёрланарди. (“Абри баҳор” қоғозларини қандай тайёрлаш ҳақидаги мақоламиз “Совет ўзбекистони санъати” журналининг 1985 йил 10-сонида эълон қилинган – 3. Т.)

Таниқли турк олими ва хаттоти Маҳмуд Бадриддин Ёзир ўзининг “Маданият оламида ёзув ва ислом маданиятида қалам гўзали” (Ayyıldız matbaası, Ankara – 1974) номли китобининг II жилдида қадимий қўлёзма манбалар асосида ўтмишда қўлланилган қоғоз турларини санаб кўрсатади: “Когид турларидан “Хашебий” ва “Дамишқий”га эътибор бериладир ва Самарқанд когидиндан ашақиси қабул этилмайдир: Когиднинг энг оддийси “Дамишқий” дирки, қиймати маълумдир. Иккинчи “Давлат – ободий” дирки, барчаси тушунарлидир. Учинчи “Хатойи” дир. Тўртинчиси “Одилшоҳий” дир. Бешинчи “Ҳарири Самарқандий” дир. Еттинчи “Ҳиндий” дир. Саккизинчи “Низомшоҳий” дир. Тўққизинчи “Қосимбеғий” дир. ўнинчи “Ҳарири Ҳиндий” дирки, кичик қитъададир. Ўн биринчи “Гуни-и Табризий” дир, шакар рангдир. Ишлаб чиқарилиши Табризлиларга махсусдир. Ўн иккинчи “Муҳаййир” дирки, у ҳам шакар рангдир. Бу қоғоз турларига юқорида исми кўрсатилган “Хашебий” ва “Самарқандий” ҳам илова қилинса, ҳаммаси

14 нав бўлади... “Ободий” когидларининг биринчи нав (синф) когидлардан эканлигига хаттотларнинг розилиги бор. Бухоро когидлари ҳам шу сафда келади.”

Турк олими келтирган қўлёзма манбадаги бу маълумотларга қараганда диёримизда ишлаб чиқилган қоғозлар жаҳон миқёсида юқори ўринларни эгаллаганлар. Дарҳақиқат, ватанимиз ва хорижий ўлкалардаги китоб хазиналарида сақланаётган аксарият қўлёзма китобларни кўздан кечирсак, Самарқанд ёки Бухоро қоғозига битилганини кўрамиз. Чунки бу қоғозлар хаттотларнинг барча талабларига мукамал жавоб берганлар. Ваҳоланки, хаттотларнинг талаблари ғоят юксак ва жиддий бўлиб, уларнинг асосийлари қўйиданилардан иборат:

1. Қоғоз сиёҳни ёйиб юбормайдиган, орқасига сиёҳ ўтказмайдиган, сиёҳни енгил юқтирадиган ва уни оҳишта шимиб оладиган бўлиши лозим.

2. Қоғоз яхши силлиқланган, қалам тақалиб қолмайдиган, қалам билан яхши бирлашиб, равон ёзиладиган, оҳорланган ва муҳраланган бўлиши лозим.

3. Қоғоз ўта юпқа ва ўта қалин, ўта юмшоқ ёки ўта қаттиқ бўлмаслиги, балки қоғознинг бу хоссаларини ҳар бири меъёрида бўлиши лозим.

4. Қоғознинг ранги ёқимли бўлиши, кўзни толиқтирмаслиги, ёзувни бўғиқ, жонсиз, хира кўрсатмаслиги лозим.

Эътиборлиси шундаки, ўтмишда оқ қоғозга ёзиш анъана бўлмаган. Одатда, оқ қоғоздан турли қоралама ва муваққат ёзувларни битишда фойдаланганлар. Қўлдан-қўлга ўтадиган ва узоқ умр кўриши мўлжалланган китоблар асосан рангли (“ҳафт ранг”) қоғозларга битилган. Бироқ хаттотлар дуч келган рангдаги қоғозларга хат бита бермаганлар, балки ёзув турлари, хатнинг йўғон-ингичкалиги, зич ва сийраклиги, “ҳаракат”ли ёки “ҳаракат”сизлигига қараб қоғоз танлаганлар. Шу жиҳатдан, юқорида айтганимиз, “шакар ранг” (бизда эса “новвот ранг” деб юритилувчи) қоғозлар жуда эътиборли бўлган. Шунинг учун

ҳам қўлёзма китоблар асосан “новвот ранг”, ёки бўлмаса шунга яқинроқ рангдаги қоғозларга битилган. Чунки айни мана шу “новвот ранг” қора рангдаги ёзувни ёрқин кўрсатиб, кўзни мутлақо толиқтирмай, хатни равон ўқилишига сабаб бўлган.

Ҳозирги кунда қоғоз турлари ниҳоятда кўп. Манбаларда кўрсатилишича, (“Книговедение” – Энциклопедический словарь”, М., 1981), ҳозирги даврда жаҳон бўйича ишлаб чиқиляётган қоғозларнинг тури 600 хилдан кўпроқдир. Бу қоғозлар қўлланишига кўра 8 тоифага бўлинади. Уларнинг ҳаммасига ҳам хат битиш мумкин, лекин хаттотларнинг юқорида келтирилган талабларини назарда тутиб, бу қоғозларга ёндошсак, уларнинг аксарияти бизнинг мақсадимизга, яъни араб алифбоси асосидаги хат машқига мувофиқ кела бермаслигини кўрамиз. Айтиб ўтганимиздек, бу қоғозларнинг ҳар бири маълум мақсадларни кўзлаб яратилган. Ҳатто “Ёзув қоғозлари” (Писчая бумага) ҳам ё машинкада ёки бўлмаса қалам (карандаш)да ёзишга мўлжалланган. Тўғри, аслида ҳар қандай оқ қоғозга хат машқ қила бериш мумкин. Аммо араб ҳарфларини ёзишда “қалам ҳаракати” (бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз)нинг эркинлиги, бемалоллиги ғоят муҳимдир. Шу жиҳатдан бизга “Оҳорланган” (“Мелованная”) қоғоз маъқул бўлди. Чунки бу қоғоз оҳорланган бўлиши билан бирга “муҳра”ланган (яъни силлиқланган, русча айтганда “глянцевая”) ҳамдир. Унинг юмшоқлиги ҳам меъёрида бўлиб, сиёҳ билан жуда яхши қовушади. Бу қоғоз “жалий қалами” (йирик қалам) билан илк машқлар учун ғоят қулайдир. Бордию каттароқ идишдаги “марганцовка” эритмасига бу қоғозни ботириб олсак, “новвот ранг” тусга киради ва қадимий қоғозларни эслатади. Бундай қоғозга ёзиш дилга роҳат, қалбга қувват бахш этади.

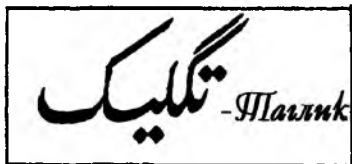
Хулоса қилиб айтганда, ёзув қоғоз узра намоён бўлади ва қоғоз билан бирга сақланиб қолади. Шунинг учун бобокалонларимиз қоғозни ғоят қадрлаб, асло беҳуда исроф қилмаганлар. Улар қоғознинг бебаҳо маънавият дурдоналарини асрлар оша авлодлардан авлодпарга етказиш йўлида хизмат қилишини яхши билганлар.

يادىمچى يازوقوراللىرى

Ёрдамчи ёзув қуроллари

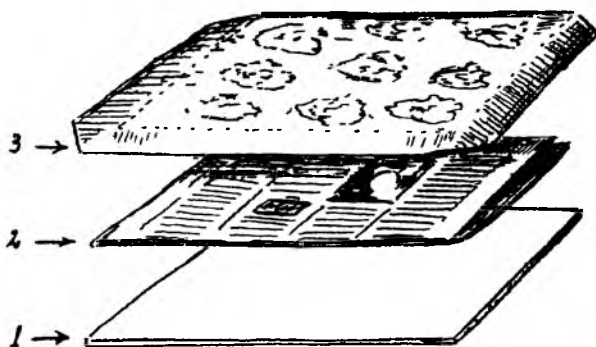
Юқорида биз бевосита хатга алоқадор бўлган асосий ёзув қуроллари – қалам, давот ва қоғоз ҳақида сўз юритдик. Аммо, ўтмишда асосий ёзув қуроллари билан бирга хат битишга ёрдам берувчи бир қатор ёзув қуроллари ҳам бўлганки, улар ёзув маданиятининг ажралмас бир қисмини ташкил қилганлар ва ҳамisha хаттотлар қўл остида турганлар. Ёзув жараёнида хаттотлар бу қуроллардан муттасил фойдаланганлар. Шунинг учун бу ерда улар ҳақида қисқача маълумот берамиз. Зотан, уларнинг аксариятидан хат машқи жараёнида биз ҳам фойдаланамиз.

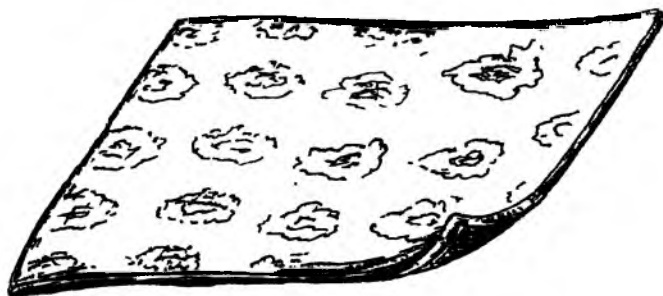
Қадимда ҳозирдаги каби стол-стулларда ўтириб хат битилган эмас, балки тиз чўкиб ўтирилган ҳолда ўнг тизза устига “таглик” қўйиб ёзилган. “Таглик” – бўйи 20-25 см., эни эса 15-20 см. катталиқдаги юмшоқроқ қоғозлардан бир нечасини устма-уст қўйиб, таги ва устидан пишиқроқ қоғоз (масалан, “абру қоғози”) билан қопланган ёрдамчи ёзув қуролидир. У ўта юмшоқ ҳам, ўта қаттиқ ҳам бўлмаслиги лозим. Акс ҳолда унинг устидан хат битиш мушуқлашади. Одатда, хат битаётганда, айтиб ўтилганидек, чап оёқнинг тўпиғи устига чўққайиб ўтирилади, ўнг оёқни эса тиззасидан букиб, тик ҳолда тугилади. Ўнг оёқнинг мана шу букилган тиззаси устига “таглик” қўйилади. Тагликнинг устига эса хат ёзиладиган бир варақ қоғоз қўйилиб, у “таглик” билан

*"Шағнак"дан фойдаланган ҳолда хат
битаяётган хаттот.*

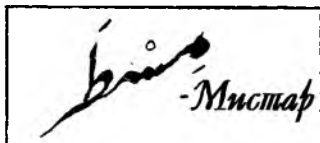
1. Қалың қоғоз (картон)
2. Бұқланған газетя
3. Гүлдор "абру қоғозы"

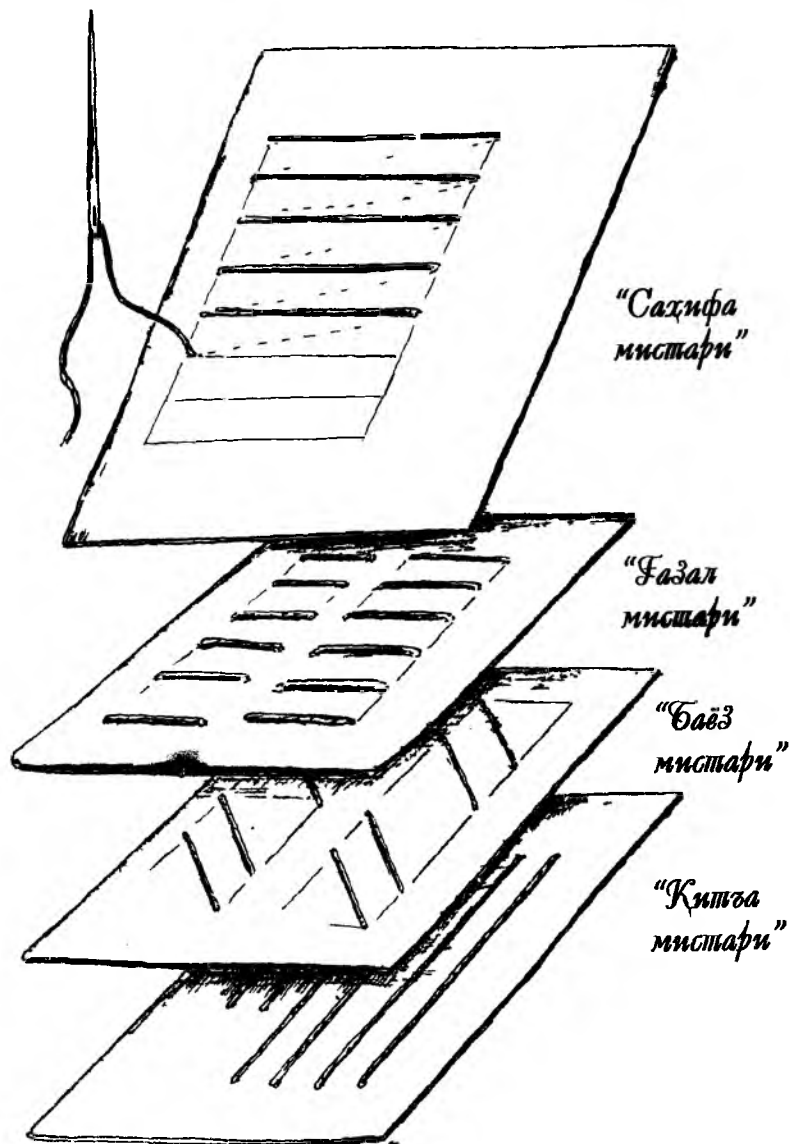
Үстп гүлдор "абру қоғозы"
 билан қопланған "таглік"

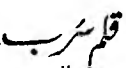
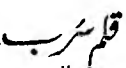
биргаликда чап қўл билан сиқиб ушлаб турилади. Ҳозирги даврда бундай ҳолатда ўтириб хат битиш жуда ноқулай кўринади. Бироқ маълум кўникма ҳосил қилинган, букилган тизза устига қўйилган тагликда хат битиш ғоят қулай ва завқлидир. Муҳими шундаки, тагликда хат битилганда аксарият ҳарфлар худди рисоладагидек аниқ ва чиройли ёзилади. Яна, эҳтиромга сазовор ўрни шундаки, ҳозирги китоб хазиналарида сақланаётган минг-минглаб қўлёзма китоблар мана шундай тагликлар устида битилганлар.

Ҳозирда эса хат машқи учун жуда осонлик билан таглик тайёрлаб олиш мумкин. Бунинг учун бўйи 30-35 см., эни 22-25 см. катталикидаги юмшоқроқ қалин қоғоз (картон) олинади ва унинг устига аслида икки букланган газетани яна икки бор буклаб кўямиз. Буларнинг устидан эса картондан тахминан 5 см. каттароқ қилиб қирқилган пишиқроқ қоғоз (масалан, муқовабоп рангли қоғоз) ёпилиб, ёнлари букланади ва ана шу букланган ёнларига елим суриб, картон орқасига қайириб ёпиштирилади. Қарабсизки, таглик тайёр! Бундай таглик устида хат битиш катта қулайлик туғдириш билан бирга, ёзувнинг қоидалик чиқишига хизмат қилади.

Қадимда ёзув ишида қўлланилган барча қоғозлар чизиксиз ҳолда тайёрланган. Шу сабабли хаттотлар ёзув жараёнида сатрларни текис чиқармоқ мақсадида “мистар” деб аталган ёрдамчи ёзув куролларидан фойдаланганлар. Аслида мистар сўзи арабча бўлиб, “чизғич” маъносини билдиради. Лекин, мистар дейилганда биз ҳозирги тасаввуримиздаги чизғич (линейка)ни тушунмаслигимиз керак. Зотан, “мистар”нинг тузилиши бу чизғичлардан батамом фарқ қилади. Аммо адо этадиган вазифаси жиҳатидан улар ўртасида яқинлик мавжуд. Одатда, мистар қуйидагича тайёрланган: бир варақ қоғоз катталигида қалин қоғоз (картон) олиниб, унинг устига битилажак ёзувнинг умумий сатҳи, қатор

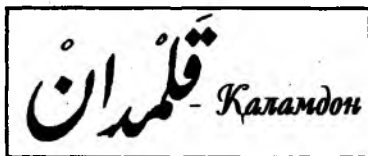
узунлиги ҳамда сатрлар оралиғини ўлчаб, қалам (қадимда кўрғошин қалам – “қалами сурб”- , ҳозирда эса, “графитли қалам”) билан чизғич ёрдамида чизиб чиқилган. Сўнгра, қатор чизиқларининг боши ва охиридан игна билан тешиб, ипак-ип тортилган. Шу тариқа картон қоғознинг бир бети устма-уст қилиб текис тортилган иплар билан қопланган.

Хаттотлар назмий асарлар учун алоҳида (икки устун ёки қиялатилган), насрий асарлар учун алоҳида (асосан, тўғри чизиқли) мистарлар тайёрлаб олганлар ва уларни “машқ мистари”, “ғазал мистари”, “қитъа мистари” сингари номлар билан атаганлар. Уларнинг устига тортилган ипакларнинг турли рангларда бўлиши эса бу мистарларни тез фарқлаш имконини берган.

Одатда, тайёр мистар устига бир варақ қоғоз ётқизилиб, унинг устидан кафт билан оҳиста ишқаланган. Бунинг оқибатида қоғоз юзида зарур тарздаги майин излар ҳосил бўлади. Хаттотлар ҳосил бўлган бу изларни “жадвали беранг” (яъни рангсиз чизиқ) деб юритишган. Ўзбек тилида эса қоғоз бетида ҳосил бўлган бундай изларни “сатр чизиғи” деб аташган. Из ҳосил қилиш жараёнини эса “мистар тортиш” деб юритишган. Ажойиб ўрни шундаки, бир томонидан мистар тортилган қоғознинг ҳар икки томонига хат битиш мумкин. Қадимий қўлёзма китобларнинг аксариятидаги ёзувлар мана шундай “жадвали беранг”нинг олд ва орқасига битилган. Шунинг учун бундай китобларнинг бир варағини ёруғга тутиб қарасак, варақнинг ҳар икки бетидаги ёзувлар бир-бирининг устига аниқ тушганининг шоҳиди бўламиз. Демак, хаттотлар “мистар” воситасида бир бор тортилган “сатр чизиғи”нинг олд ва орқасига икки бор ёзув битганлар. Бу ҳол ёзув жараёнини анча тезлатишга олиб келган. Аммо хаттотлар ёзувга киришиш олдидан “мистар” тортилган қоғозлардан кўплаб ҳозирлаб олганлар ва бу қоғозларни “қоғози мусаттар” – (яъни чизиқли қоғоз) деб юритганлар. Хат битиб бўлинган варақлар “лаввоҳ” -- (зийнатловчи)лар кўлига ўтган ва улар саҳифадан

жой олган ёзув атрофидаги зарҳал билан “жадвал” – излар устидан ранг ёки (чизик) тортганлар.

Ўтмишда “мистар” га хаттот қўл остидаги энг зарур ёрдамчи асбоблардан бири сифатида қаралган. Шундай экан, биз ҳам ундан унумли фойдаланишимиз лозим.

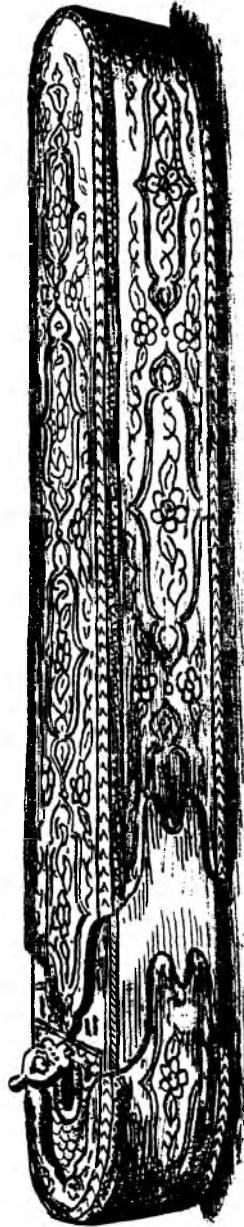
Қаламдон ёзув қуролларини сақлашга хизмат қилувчи мўъжаз қутичадир.

Ўтмишда хаттотлар унинг ичига қаламлар билан бир қаторда маълум миқдорда лос, тугмача (кулча) сиёҳ, ёзув жараёнида йўл қўйилган хатони ювиб ўчирмоқ учун қўлланадиган юмшоқ абр (губка), қаламқат, ҳамда давот ичига солинган сиёҳни эзиш учун ишлатиладиган сихпар (жайра найзаси) кабиларни солиб қўйганлар. Ўзи унчалик катта бўлмаган (бўйи 20-25., эни 5-8 см., баландлиги 4-5 см.) бу қутичани хунармандлар турли ёғоч, қоғоз бўтқаси (папье-маше), мис ва жез сингари хом ашёлардан ясаганлар. Аммо хунармандлар вазифаси оддийгина бўлган бу қутичани шундай нозик нақшлар билан безаганларки, натижада у юксак санъат асарига айланган. Таҳсинга сазовор ўрни яна шундаки, хунармандлар ўта юксак дид билан қаламдон сиртини безаш билан бирга унинг ичига сирғалиб кирувчи жажжи ғаладонлар ясаганлар. Ўз ўрнида бу ғаладонлар бир неча хоналардан иборатдир. Хунармандларнинг маҳорати шу қадар юксакки, улар ғаладон хоналарининг юқори томонига ҳатто кичкина давотлар ҳам ўрнатганлар. Оддий қаламдонларга нисбатан бундай меҳр ва муносабат хат санъатига ва умуман ёзув маданиятига бўлган юксак эҳтиромнинг гўзал ифодасидир.

Ҳозирда, албатта, бундай қаламдонлар топилмайди. Уларнинг айрим нусхаларини музейлардагина кўрамиз. Аммо магазинларда мавжуд “пластмасса” қутича (“пенал”)лардан ўша мақсадда фойдаланиш мумкин. Албатта, бу

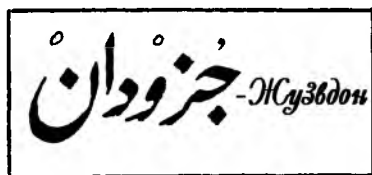
1. Давот. 2. Лосла шидирилган сийэх. 3. Куруқ лос. 4. Каламкан. 5. Калам. 6. Кура сийэхлар. 7. Сислар

Каламдан ва унми нидан ёзув куроилари

“пенал”ларда қаламдонлардаги каби нафосат йўқ. Улар қаламларни синиши ёки ёрилиб кетиши, бошқа ашёларни эса йўқолиб кетишидан асрайди.

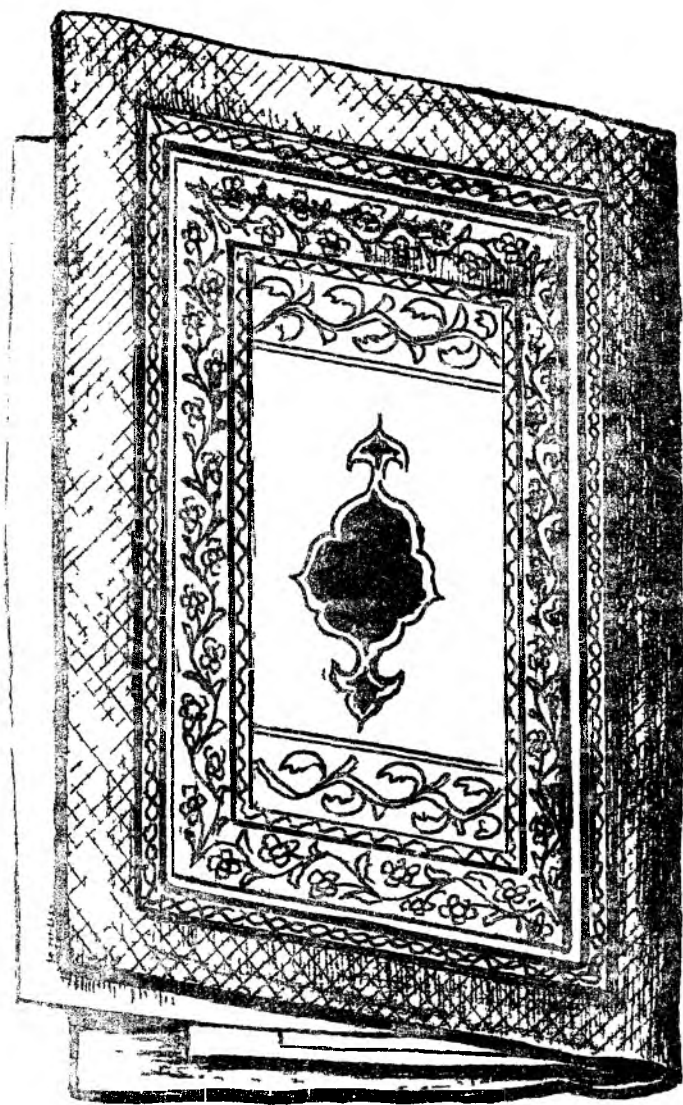
Хат битиш билан шуғулланувчи ҳар бир хаттот ёки котибнинг қўл остида маълум миқдорда турли қоғозлар мавжуд бўлган. Бу қоғозларни

“жузвдон”га солиб қўйган. Араб тилида “жузв”- **جزء** сўзи “бўлак, қисм, парча, андак, озгина” каби маъноларни билдиради. “Дон”- **دان** эса форс тилида отларга қўшилиб, “ичида бирор нарса сақланадиган” маъносини англатувчи қўшимчадир. Шунга кўра жузвдонни “ичига бир қисм қоғоз солиб қўйиладиган жилд” деб изоҳлаш мумкин. Айрим вилоятларимизда уни “жузгир” деб ҳам юритилади.

Жузвдон асосан чармдан икки табақалик қилиб тайёрланган. Унинг ҳар икки табақасининг сирт томонига нафис жадвал ва ислими нақшлар, улар орасига эса настаълиқ хатидаги ёзувлар (жузвдон ясовчисининг номи ҳамда шеърий қитъалар) иссиқ усулда зарб қилинган. Жузвдон табақаларининг ич томонидаги духобасимон мағизлари эса қоғозларнинг сирғалиб кетишига йўл қўймай, тутиб турганлар.

Ўтмишда хаттот ва котиб (**کتب** – хуснихат билан китоб кўчирувчи)лар ҳамда талаба ва шогирдлар жузвдонда фақат хат битилмаган қоғозларнигина эмас, балки ёзиб битказилган варақларни ҳам сақлаганлар. Умуман, жузвдон қоғозларни батартиб сақлаш ва уларни олиб юришда катта қулайлик туғдиради. Шунинг учун ҳам у ўтмишда хаттотларнинг зарур ёзув қуролларида бири ҳисобланган.

Ҳозирги кунда эса жузвдон ўрнида магазинларда мавжуд турли жилд (“Папка для бумаг”)лардан ўринли фойдаланиш мумкин.

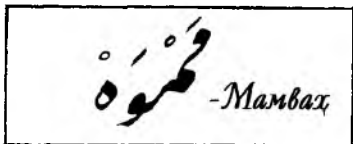

Баъзан ёзув жараёнида, асосан эса ёзиб бўлингач, хаттотлар ўз қаламларининг учини диққат билан артиб, тозалаб қўйганлар. Бунинг учун улар хомсурпдан фойдаланганлар. Вақт ўтиши билан қалам артила бергач, аввалига оппоқ бўлган хомсурп буткул қора ранга бўялган. Ана шу латтани “мимсаҳа” деб юритишган. Мимсаҳа сўзининг ўзи арабча бўлиб, “латта” маъносини билдиради. Ёрдамчи ёзув қуроли сифатида мимсаҳа ҳамиша хаттотлар қўл остида бўлган. Биз ҳам хат машқи жараёнида мимсаҳадан ўз ўрнида унумли фойдаланишимиз лозим.

Шунингдек, мимсаҳа ўрнида “перо тозалагич” номи билан магазинларда сотиладиган ёзув қуролидан фойдаланиш мумкин. Унинг тузилиши ғоят содда бўлиб, доира шаклидаги чарм ва латталар устма-уст қўйилиб, ўртасидан маҳкамланган бўлади. Айни шунга ўхшаш мимсаҳани ўз қўлимиз билан ҳам осонликча тайёрлаб олишимиз мумкин. Бунинг учун турли қаттиқ латталардан 8 см. катталиқдаги доиралар қирқамиз. Уларнинг 10-15 донасини қаватма-қават қилиб тахлаб, ҳар икки томонига тугма қўямиз ва бу тугмаларни ип билан бир-бирига қадаймиз. Одатда, тугмалар доиранинг ўртасидан жой олади. Қарабсизки, мимсаҳа тайёр! Хоҳлаган қаватини очиб, қаламни арта бериш мумкин. Ўтмишда котиблар қалам учидаги сиёҳни яхшилаб тозаланишини назарда тутиб, уни мимсаҳага артишдан аввал тоза сувга бир ботириб олганлар ва шундан кейингина латтага суртганлар.

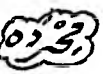
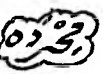
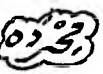
Шуни унутмаслик керакки, биз тайёрлаган мимсаҳанинг устки қаватига қалам артмаслик керак, чунки уни ишлатишда худди шу қаватлари ушланади. Яна шуни ҳам айтиш керакки, мимсаҳа учун сунъий толалардан тўқилган матоларни ишлатиб бўлмайди. Чунки уларда, юқорида айтганимиздек, сиёҳни шимиш хоссаси йўқдир.

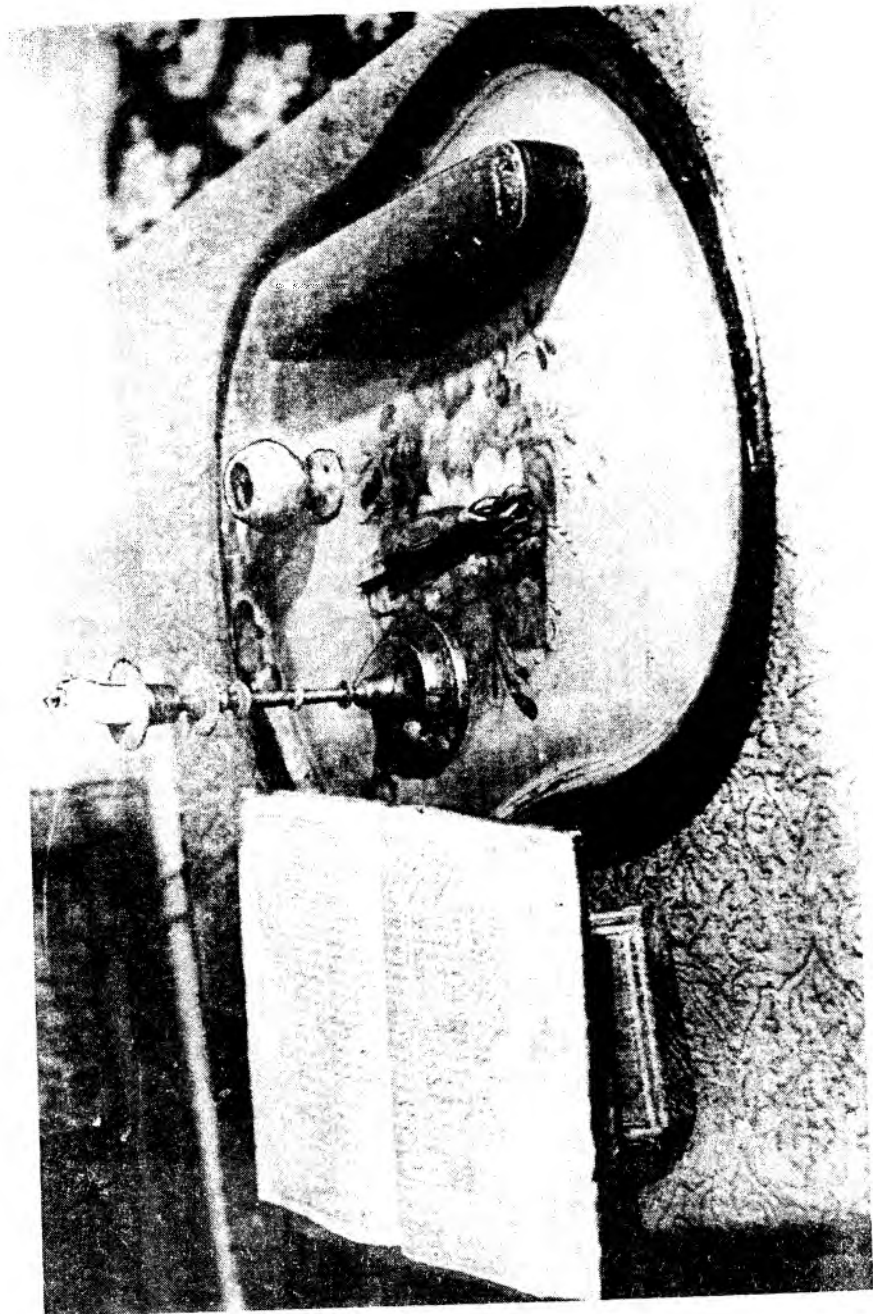
Қадимда хаттотлар давогга сув томизмоқ учун махсус асбоб қўллаганлар. Бу асбобнинг номи айрим илмий манбаларда

“мамвах”- деб қайд этилса, баъзи луғатларда эса у н “мумавва”- деб талаффуз қилиш талаб этилади. Лекин, унинг номи қандай талаффуз этилишидан қатъи назар хаттотлар томонидан бундай асбобларнинг қўлланиши ўлкамизда ёзув маданиятининг юксак бўлганидан далолат беради.

Ҳозирда биз мамвах ўрнида дорихоналарда мавжуд томизгич (пипетка) пардан фойдаланишимиз мумкин. Лекин, томизгични сиёҳ ёки тушга ботиргач, уни атбатта тоза сув билан чайиб қўйишни унутмаслик лозим. Акс ҳолда унинг ичида қотиб қолган туш ёки сиёҳ уни кейинги гал ишлатаётганда меъёрни аниқлашда қийинлик туғдириши табиий.

Юқорида айтиб ўтилган ёрдамчи ёзув қуролларидан ташқари қадимда хаттотлар қўл остида сиёҳ сузадиган “мибзала”- , уни қориштирадиган “милҳаз”- , давогга тозалайдиган асбоблар бўлган. Бу ерда “михрада”- сингари кўпдан-кўп биз уларнинг барчаси хусусида тўхталмадик, балки хат машқида бизга асқотиши табиий бўлган ёрдамчи ёзув қуролларинигина санаб ўтдик. Улар қуйидагилардир:

1. Қаламтарош
2. Қаламқат
3. Таглик
4. Мистар
5. Қаламдон
6. Жузвдон
7. Мимсаҳа
8. Мамвах

Буларнинг қаторида яна:

1. Графитли қора қаламлар.
2. Бўёқ қаламлар
3. Фломастрлар (чизик тортиш учун)
4. Чўткалар.
5. Шарикли ручкалар
6. Чизғичлар
7. Ўчиргич (резинка)лар
8. Паргор (циркуль)
9. Қайчи
10. Елим
11. Лезвие

сингари асбоблар ҳам бўлса, фойдадан ҳоли бўлмайди. Зотан, хат машқида бу асбоблардан ҳам фойдаланишга туғри келади.

Иккинчи бўлим

Илк машқлар

Шу ерга қадар биз араб хатини битишда қўлланадиган ёзув қуроллари хусусида сўз юритдик ва айрим ёзув қуроллари ҳақида, қисқача бўлса-да, зарур маълумотларни баён қилдик. Шунингдек, ўша маълумотлар асосида баъзи ёзув қуролларини тайёрладик. Энди эса хат битиш бўйича илк машқларни бошлаш вақти келди.

Араб алифбосида хат битиш қалам ушлашни билмоқдан бошланади. Зотан, араб ёзувида қалам ушлаш бошқа ёзувлардан деярли фарқ қилмаса-да, унинг ўзигагина хос бўлган қирралари борки, уларни билмай туриб, араб ёзувини ва айниқса “настаълик” хатини қоидалик равишда чиқариб бўлмайди. Шунинг учун ҳам қадимда қалам ушлаш қоидасига жиддий эътибор берганлар ва шу боис бу қоидага оид айрим маълумотлар манбаларда қайд қилинган. Ана шу маълумотларга кўра қалам ўнг қўлнинг уч бармоғи (яъни, бош бармоқ, шаҳодат бармоғи ва ўрта бармоқлар) билан йўнилган жойидан икки арпа эни юқорироқдан ушланган. Ушланганда ҳам куч билан сиқиб эмас, балки ўртача сиқикликда ушламоқ лозимдирки, уни бош бармоқ ёрдамида уёқ-буёққа бураш мумкин бўлсин. Таниқли педагог олим Йўлдош Абдуллаевнинг ёзишича, мактабхоналарда хат машқидан таълим бераётган устод ўз шогирдларига: “Хат ёзаётганда қаламнинг думи ўнг елкангга тўғри бўлиб турсин”, – деб таъкидлар экан. (Й.Абдуллаев, “Эски мактабда хат савод ўргатиш”, Тошкент – 1960, 64-бет.) Ана шундай қоидалар асосида қалам ушлашни хаттотлар “Имсоки қалам” - (яъни, “қалам ушлаш”) деб юритганлар.

Машқ:

Биз ҳам юқоридаги тартибда қаламни ушлаб, давотга ботирамиз. Сўнгра қўл остимиздаги қоғозга унинг учини тегизамиз. Мана бундай чизиқча (/) ҳосил бўлади. Бош бармоқ билан қаламни чап томонга сал бураб, аввалги чизиқчанинг чап томонига яна бир чизиқча туширамиз. Уни ёнига қаламни янада бураб, яна чизиқча туширамиз. Уни ёнига янада бураб, яна чизиқча туширамиз. Шу йўсинда ўнгдан чапга томон қаламни бураган ҳолда беш марта чизиқча туширсак, мана бундай кўриниш ҳосил бўлади:

Бу машқни диққат билан кўп марта тақрорлаш лозим.

Изоҳ:

Кўринишдан гоят оддий бу машқни адо этиш жараёнида хат машқи учун муҳим бўлган қуйидаги қоидаларга амал қилинади:

1) Қалам учини қоғозга тегизиш оқибатида ҳосил қилинган чизиқча (/)ни хаттотлар “қалам кесими” деб юритганлар. Одатда “қалам кесими” қалам учининг энлик ёки энсиз йўнилганига қараб, узун ёки қисқа (//) бўлади. Агар ёдингизда бўлса, қалам учининг узунроқ томонини ваҳший, қисқароқ томонини эса “унсий” деган эдик. Шунга кўра қалам кесимининг юқори қисмини қаламнинг ваҳший, пастки қисмини эса унсий учи ҳосил қилади.

Демак, қаламни ушлаганда унинг ваҳший учи юқори, унсий учи паст томонда бўлиши керак. Бу ҳол қаламни ушлаганда, унинг учи, яъни қалам кесими ҳамиша қияроқ ҳолда туриши лозимлигини кўрсатади.

Зотан, араб алифбосидаги, жумладан, настаълиқ хатидаги деярли барча ҳарфлар илк бор қоғоз юзида қияроқ тарздаги қалам кесимини ҳосил қилишдан бошланади. Шунинг учун қалам кесимини тўғри тушириш хат машқидаги муваффақиятнинг асосидир.

2) Маълумки, араб ёзуви ўнгдан чапга томон битилади. Бунинг фақат араб ёзувиға хос бўлган афзалпиклари бор.

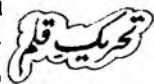
Жумладан биз ҳозирда жорий крилл ёзувида хат битаётганимизда қалам учининг орқасидаги (тагин ҳам аниқроқ қилиб айтганда, қалам учининг ўнг томонидаги) жойни деярли кўриб турмаймиз. Шунинг учун ҳам бу ёзув чизиққа суянишга мажбурдир. Араб ёзувида хат битаётганимизда эса қалам юриши лозим бўлган жой кўз олдимизда туради. Шунинг учун хаттотлар хат битаётганларида ҳарфларни аскарлардек бир чизиққа тизмайдилар, балки уларни нақш каби безайдилар. Араб ёзувининг гўзаллигини таъминловчи асосий сабаблардан бири мана шундадир! Юқоридаги машқда қалам кесимларини ўнгдан чапга томон қўяр эканмиз, шу нафосат сари илк қадам қўйдик.

3) Машқ жараёнида биз бош бармоғимиз билан қаламни чап томонга бураб бордик. Муҳими шундаки, машқда биз қаламни тўхтаб-тўхтаб бурадик. Аммо ёзув жараёнида қаламни бураш, ёзиш билан бир вақтда, биргалиқда амалга оширилади. Чунки араб ёзувидаги баъзи ҳарфларни қоидали ва айна пайтда чиройли чиқармоқ учун қаламнинг шундай ҳаракати лозимдир. Бундай ҳол бошқа ёзувларда учрамайди. Араб ёзувининг мураккаблиги ҳам ва ўзига хос нафосати ҳам мана шунда мужассам топгандир. Шунинг учун араб ёзувини машқ қилишни ва хуснихат битишни ният қилган ҳар бир одам қалам ушлаш билан бирга уни уёқ-буёққа бураб ҳаракатлантирмоқни ҳам билмоғи шартдир.

Хат машқда қалам ушлаш қоидасидан кейин қалам юритмоқликни билиш талаб этилади. Чунки араб ёзуви, хусусан чиройли ёзув (“хуснихат”)да қалам юритишни

билиш бош вазифа ҳисобланади. Шунинг учун қадимда мактабхоналардаёқ муаллимлар хат машқига тушган шогирдларига оғзаки равишда қалам юритиш қоидаларини тушунтирганлар. Зотан, араб ёзувида қалам юритиш бошқа ёзувларга ўхшаб кетса-да, аммо қалам учининг ингичка ва йўғон чизиқлар ҳосил қилиши ва айниқса, бу чизиқларнинг ёзув жараёнида маълум ўринлардагина келтириб чиқариш лозимлиги жиҳатидан улардан фарқ қилади. Чунки араб алифбосидаги ҳарфларнинг бўлак (элемент)лари ингичка ва йўғон чизиқлардан тузилади ва қатъий анъанага биноан ҳамиша бир хил ёзилади. Ана шу бир хилликка эришмоқ учун “қалам юритиш”ни “тахриқи қалам”- (яъни, қаламни ҳаракатга келтириш) деб юритганлар ва бу ибора мазмунидан қамиш қаламнинг ёзув жараёнида ўнгга ҳам, чапга ҳам, юқорига ҳам, пастга ҳам бемалол, эркин ҳаракатланишини идрок қилганлар. Аммо шунини унутмаслик лозимки, қалам қоғоз узра бемақсад юритилмайди. Зотан, қалам юритишдан мақсад она тилимиздаги товушларни ифода қилувчи ҳарфларни намоен қилишдан иборатдир. Қаламнинг ана шундай аниқ мақсад билан юритилишига “қалам ҳаракати” дейилган. Одатда, қалам ҳаракати қаламзан (яъни ёзаётган одам) учун ҳаводек зарур ва нафасдек енгил бўлмоғи лозим. Хат машқида бу даражага етишмоқ учун, авваламбор, қалам юритиш (яъни, таҳриқи қалам)ни қунт билан машқ қилмоқ керак.

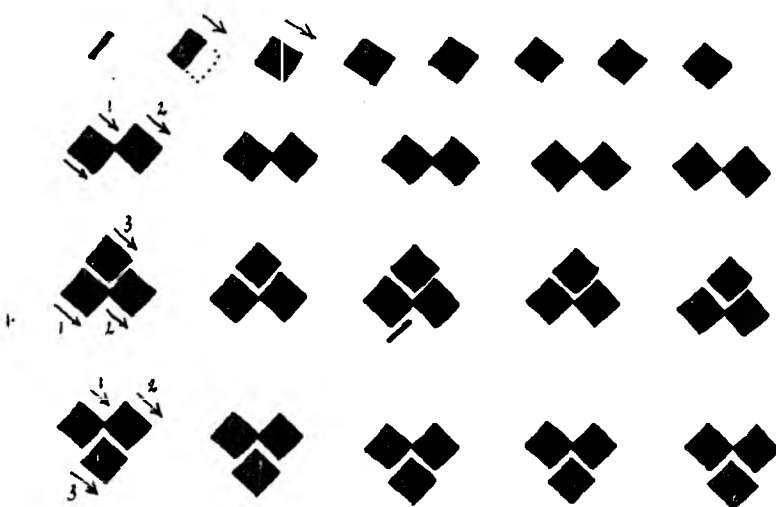
Машқ:

Қаламни давогга ботириб, қоғоз юзида бир қалам кесими (/) ҳосил қиламиз. Сўнгра унинг узунлигини кўз билан чамалаб олгач, қаламни қайтадан унинг устига қўямиз ва қаттиқ босмай, оҳисталик билан қиялатиб тортамиз. Қўлимиздаги қалам юқоридаги қалам кесими эндида чизиқ ҳосил қилган ҳолда қоғоз узра юра бошлайди. Қаламни юритар эканмиз, у ҳосил қилаётган чизиқнинг ёнлари қалам кесимининг узунлигига тенг бўлгач, қалам юритишни

тўхтатамиз. Натижада, қоғоз юзида мана бундай (◆) шаклдаги ҳамма томонлари тенг тўртбурчак ҳосил бўлади.

Бу машқни адо этаётганда тўртбурчакнинг бурчаклари тўғри чиқишига жиддий эътибор бериш лозим. Бунинг учун қаламни қалам кесимига нисбатан тўғри (яъни 90°) бўлган чизиқ бўйлаб тортиш керак. Акс ҳолда тўртбурчак эмас, балки бурчаклари тўғри бўлмаган суйри (ромб) шакли ҳосил бўлади. (◆) Хат машқида эса суйри эмас, балки тўғри бурчакли тўртбурчак битиш талаб этилади. Шунинг учун куйидаги машқларни шошилмай адо этинг:

Изоҳ:

Бу машқни адо этиш жараёнида Сиз илк бор қоғоз узра қалам юритдингиз. Бунинг натижасида ҳосил бўлган аломатни хаттотлар "нўқта"- *hōi*-деб юритганлар.

Халқ орасида уни баъзан “нўхат” деб ҳам атаганлар. Кўринишидан гоят оддий бўлган бу машқда хат машқи учун муҳим бўлган қуйидаги қоидаларга риоя қилинди:

1. Қалам кесими ҳосил қилинган, қалам юқоридан пастга томон тортилади. Қаламнинг мана шундай тортилишидан келиб чиқиб, хат машқида нуқта ҳосил қилиш жараёнини – “нуқта тортиш” ибораси билан ифода қилинган. Умумий тарзда эса ҳамма вақт “нуқта қўйиш” ибораси ишлатилган.

2. Нуқтанинг бўйи энига тенг қилиб тортилди. Бунда асосий эътибор нуқта бурчакларининг тўғри (90°) бўлишига қаратилди. Зотан, “настаълиқ хати”да қўлланадиган нуқталар ҳамиша тўғри тўртбурчак (квадрат) шаклида бўлиши лозим. Мана шунинг учун ҳам “настаълиқ хати”да нуқталарнинг суйри (ромб) шаклида бўлишига йўл қўйилмайди.

3. Юқорида биз араб ёзуви ўнгдан чапга томон ёзилади деган асосий қоидани айтиб ўтган эдик. Лекин нуқта тортишда бу қоидага амал қилинмайди. Чунки нуқталар араб ёзуви каби ўнгдан чапга қараб тортилса, уларни учма-уч келтириш қийинлашади. Чапдан ўнгга томон тортилганда эса бир нуқтанинг учидан иккинчи нуқтани учма-уч аниқ тушириш мумкин.

4. Нуқталарни тортишда қатъий тартибга риоя қилинди. Жумладан, аввал биринчи нуқта тортилган, унинг ўнг томонидан иккинчи нуқта бурчакма-бурчак қилиб тортилди. Шундан кейингина бу икки нуқтанинг усти ёки остига учинчи нуқта тортилди. Бу тартиб ниҳоятда қатъий бўлиб, унга ҳамиша риоя қилиш лозимдир.

5. Хат машқида бу нуқталарни ўз номи билан атамоқ керак. Жумладан, хаттотлар уларни “бир нуқта”, “икки нуқта” (баъзан “қўш нуқта”, ёки “жуфт нуқта” деб ҳам юритишган) ва “уч нуқта” иборалари билан атаганлар. Биз ҳам хат машқида бу иборалардан ўз ўрнида фойдаланмоғимиз лозимдир.

Араб ёзувида нуқталар икки вазифани адо этадилар. Булар асосий ва ёрдамчи вазифалардир.

I. Асосий вазифаси:

Араб алифбосидаги кўпчилик ҳарфлар нуқталар воситасида ясалади. Бунда маълум ҳарф шаклларининг ост ва устларига бир нуқтадан тортиб, уч нуқтагача қўйилади. Одатда, бундай ҳарфлар ёлғиз келганда нуқталар уларнинг аниқ бир жойига (яъни ўртасига) ост ва уст томондан қўйилади. Аммо хат битиш жараёнида бу ҳарфлар бошқа ҳарфлар билан қўшилиб ёзилар экан, нуқталар ўз ўрнига нисбатан бир оз четроққа ҳам қўйилиши мумкин. Муҳими шундаки, китобхонлар бу нуқталар воситасида ўша ҳарфларни беҳато ўқий олишлари лозимдир.

II. Ёрдамчи вазифаси:

Хат машқида нуқталар араб алифбосидаги ҳарфлар учун ўлчов бирлиги сифатида қўлланади. Бунда чорак нуқта (яъни бир нуқтанинг тўртдан бир бўлаги) ва ярим нуқтадан бошлаб ёнма-ён қўйилган ўн бир нуқтагача бўлган ўлчамлар қўлланади. Одатда, ёрдамчи нуқталар ҳам чапдан ўнгга томон тортиб борилади. Акс ҳолда аниқ ўлчовларга эга бўлмай қолган ҳарфлар батартиб эмас,

балки бетартиб тушиб қолиши мумкин. Албатта, хат машқида ёрдамчи вазифани адо этаётган нуқталар асосий ёзувда қўйилмайди. Бироқ ҳарфлар таълимида (яъни ҳарфларнинг бичим ва ҳолатларини ўлчашда) улар қоғоз узра қўйилади ва ҳарфларнинг баландлиги, чуқурлиги ва узунлигини кўрсатади. Шунинг учун араб алифбоси асосидаги ёзувни ўрганишни ният қилган ҳар бир шахс ҳарфлар таълимидаги нуқталар сони, уларнинг йўналиш ва ўрин олиш ҳолатларини диққат билан ўрганиб, яхши эслаб қолиши лозим. Чунки ҳақиқий ёзувда ёрдамчи нуқталар амалда эмас, балки дилда қўйиб борилади.

Хулоса қилиб айтганда, араб ёзувида нуқталарнинг асосий вазифаси ҳарфларни таниш ва уларни беҳато ўқишни таъминласа, ёрдамчи вазифаси эса, хат машқида ҳарфларнинг қоидалик битилиши ва нафис ёзилишини таъминлайди.

نقطہ اساسیہ کی بازی قواعد

نقطہ اساسیہ کی بازی قواعد

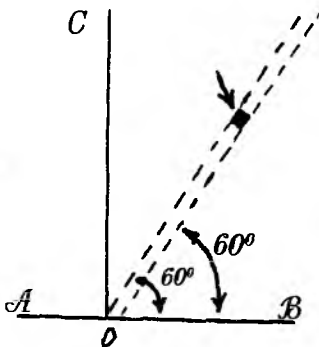
Нукталар ҳақида сўз юритар эканмиз, араб ёзуви, хусусан настаълиқ хати учун муҳим бўлган бир ёзув қويدаси устида тўхталиб ўтиш лозим. Зотан, бу қويدани билмай туриб, настаълиқ хатининг нафосатини тасаввур қилиш мумкин эмас. Қоғоз бетига туширилган қалам кесими (қалам учини қоғоз юзига тегизиш орқали ҳосил қилинган чизиқча)ни пастга томон давом эттирсак, координат системаси бўйича у тахминан 60° ли бурчак ҳосил қилади.

Бундан кўринадики, биз настаълиқ хатини ёзаётганимизда қўлимиздаги қаламнинг учи қоғоз четига нисбатан 60° қияликда туриши лозим. Дарҳақиқат, агар қалам яхши очилган ва тартиб бўйича “қат” қилинган бўлса, уни бундан бошқача ушлаб ҳам бўлмайди. Бордию ушланган тақдирда ҳам қоидали равишда чиройли ёзиб бўлмайди.

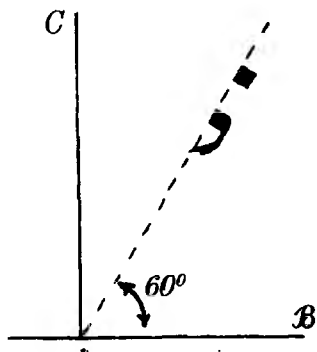
Шунинг учун илк бор қўлга қалам олинган вақтдан оқ унинг учини кўрсатилган қияликда тутишга одатланмоқ зарур.

Энди қалам кесимини тик ўқ бўйича тартиб, нукта ҳосил қилайлик ва унинг икки ёнини пастга давом эттириб кўрайлик. Ўзаро параллель (ёнма-ён) бўлган бу чизиқларни

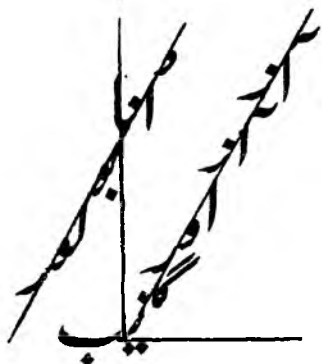

координат системасига солсак, талаб бўйича уларнинг ҳар иккиси ҳам тахминан 60° ли бурчак ҳосил қилиши керак. Акс ҳолда биз ё қаламни нотўғри ушлаган ёки бўлмаса, нотўғри тортган бўламиз. Ваҳоланки, юқорида айтиб ўтганимиздек, нуқтанинг бурчаклари тўғри бўлиб, томонлари ўзаро тенг бўлиши лозим. Шунинг учун ёзув жараёнида нуқта тортар эканмиз, мана шу талабни ҳамшиша хотирада тутмоқ жоиздир.

муҳими шундаки, “дол” ҳарфининг боши бўлмиш нуқтанинг қиялиги ҳам, айтиб ўтганимиздек, 60° дан иборатдир. Айна шундай ҳолатни биз настаълиқ хатининг бошқа ҳарф ва ҳарф бирикмаларида ҳам кўрамиз.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, настаълиқ хатида нуқтага нисбатан қўйилаётган бундай талаб айна замонда бу ёзувнинг ҳарфларига ҳам доҳилдир. Чунончи, буни англамоқ учун “дол” - ҳарфини мисол тариқасида олиб кўрайлик. Одатда, “дол” ҳарфининг боши бир нуқтадан иборат бўлади ва ана шу нуқтага унинг оёғи уланади. Аммо, биз учун

Хулоса қилиб айтганда, настаълиқ хатида аксарият ҳарфларнинг бошланиши ва айрим ўринларда эса тугалланиши маълум қияликка эгадир. Бу қоида настаълиқ хати учун ғоят муҳим бўлгани сабабли уни бир оғиз сўз билан тушунтириш мумкин бўлишига қарамай, имкон доирасида кенгроқ баён қилишга жазм этдик.

Зотан, ҳеч иккиланмай айтиш лозимки, настаълиқ хатининг нафосати кўп жиҳатдан шу қоидага боғлиқдир.

مشق اوچون خورشاتلار

Машқ учун зарур ишоратлар

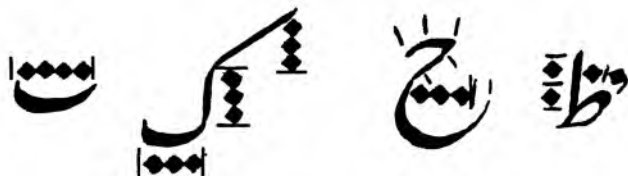
Биз қалам ушлаш, уни юритиш ва нуқта тортиш сингари ёзув қоидаларидан яхшигина хабардормиз. Шундай бўлгач, хат машқини бемалол бошлай бериш мумкин эди. Аммо ўтмишда шогирд хат машқига киришар экан, аввало ўз устозининг қаламни қандай ушлаши ва уни қай тариқа юритишини кузатиб турган. Ўз ўрнида устоз ҳам шогирдининг кузатуви остида айрим ҳарфларни қайта-қайта ёзиб кўрсатган. Бизда бундай имконият йўқ, чунки ҳеч вақт китобнинг яратувчиси билан унинг ўқувчиси бевосита мулоқот қила олмайди. Шунинг учун араб ҳарфларини ёзишдаги қалам ҳаракати ва айниқса ёзув жараёнини бу китобда баён қилмоқ учун ёзма шаклдаги қўшимча ишоралардан фойдаланишимизга мажбурмиз.

Қуйида шу мақсад учун манбаларда келтирилган айрим ишораларни қисқача баёнини келтирамиз ва ҳавасмандлар бу ишораларнинг шакл ва мазмунини яхши билмоқларини талаб этамиз.

1. Нуқта – (◆)

Бу белги, айтиб ўтганимиздек, ҳарф ва унинг бўлак (элемент)ларини ўлчов бирлиги сифатида қўлланади. Унинг воситаси ила ҳарфларнинг узун-қисқалиги, баланд-пастлиги кўрсатилади. Ҳарфлар ҳамда ҳарф бўлақларини ўлчашда нуқталарни бурчакма-бурчак ◆◆◆, ◆◆◆ қилиб қўйилади.

Баъзан ҳарфларнинг эгик бўлақларини ўлчашда нуқталар эмас, балки оддий чизиқча (—)лар қўлланиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда икки чизиқча (=)нинг орасида бир нуқта (◼) бор деб ҳисобламоқ лозим. Баъзан эса чизиқлар билан бирга улар орасига нуқталар ҳам қўйилган бўлади.

2. Ўқ – (→)

Бу белги ҳарф ва ҳарф бўлақларининг ёнига қўйилиб, ёзув жараёни ва қалам ҳаракатини кўрсатиш учун қўлланади. Ёзув жараёнини кўрсатиш учун қўлланганда унинг ёнига рақам қўйилади. Баъзан эса диққатни ҳарфнинг бир нуқтасига, бирор қисмига, ёки бўлмаса бирор жиҳатига жалб қилиш учун ҳам ўқ қўлланади. Бундай кезларда ўқ орқасига юқоридаги маънолардан келиб чиқиб, “Н”, “Қ”, “Ж” сингари ҳарфлар қўйилади.

3. Ярим нуқта – (◼)

Бу белги ёзув жараёнида баъзи ҳарф ёки ҳарф бўлақларининг эни ёки ораликларини ўлчашда қўлланади. “Ярим нуқта” дейилганда бир нуқтани ўртасидан тенг иккига бўлганда ҳосил бўлган ўлчам назарда тутилади. Ёзувда бу ўлчам асосан қалам учини кўндаланг тортиш орқали ҳосил қилинади, яъни қалам кесими (/)ни унга

нисбатан тик ўқ бўйича тортсак, бир нуқта ўлчовидаги чизик борди-ю, унга нисбатан ётиқ ўқ бўйича тортсак, ярим нуқта ўлчовидаги чизик ҳосил бўлади. Ярим нуқтани мана бундай белгилар ($\wedge$, $\vee$), билан ифода қилинади.

4. Чизим – (о)

Бу белги араб ҳарфларининг нуқта сигмайдиган ўта нозик ва тор ораликларини ўлчашда қўлланади. Қадимда “чизим” дейилганда хаттотлар нуқтанинг тўртдан бир бўлагини тушунганлар. Ана шу ўлчов бирлигидан келиб чиқиб, хаттотлар уч хил чизим қўллаганлар: майда, ўртача ва катта. Одатда, “майда чизим” дейилганда нуқтанинг тўртдан бир бўлаги тушунилган бўлса, “ўрта чизим” дейилганда эса нуқтанинг тўртдан икки бўлаги, яъни ярим нуқта тушунилган. Катта чизим эса бир нуқта ўрнида қўлланилган.

5. Тик ва ётиқ чизиклар – (| / —)

Бу белгилар ҳарф бўлақларининг қиялиги, нишаби ва букилиш ўринларини кўрсатишда қўлланади. Одатда, ҳарф бўлаги билан унинг ёнига тортилган тик ва ётиқ чизиклар орасига нуқта ёки чизимлар қўйилади. Бундан кузатилган мақсад ўша ҳарф бўлагининг букилиш ёки эгилиш даражасини ифода қилишдан иборатдир. Тик ва ётиқ чизиклар ҳарф бўлагининг ҳолатига қараб, ўнгдан ҳам, чапдан ҳам, юқоридан ҳам, пастдан ҳам қўйила беради.

6. Нафас олиш – (———)

Бу белги қалам ҳаракатининг ўзгариш ўринларини кўрсатиш мақсадида қўлланади. Одатда, хаттотлар қаламни бир текисда суриб борар эканлар, унинг ҳаракатини ўзгартириш нуқтасига етгач, бир дақиқа тўхтаб нафас олганлар ва яна ёзишда давом этганлар. Уларнинг хатида бу нуқталарнинг ўзаро уланган ўринларини кўрмаймиз. Бу ҳол хаттотлар маҳоратининг юксаклигидан далолат беради. Аммо, машқ жараёнида шогирдларга қалам ҳаракати ҳақида аниқроқ маълумот бериш учун кўпинча устозлар “нафас олиб”, яъни қалам ҳаракатини узиб-узиб кўрсатганлар. Бу ҳам баъзи ўринларда бу белгидан фойдаланамиз.

7. Нуқтали ёзув – (۞ , ۞)

Бу белги бирор ҳарф ёки унинг бўлаги ҳақида тўғри ёзув ҳосил қилиш, баъзан эса қалам ҳаракатининг тартиби ҳақида тушунча бериш учун қўлланади.

Ҳозирча биз учун зарур ёрдамчи ишоралар шулардан иборатдир. Қолганларини эса машқ жараёнида ўрни-ўрнида баён этамиз.

Назарий маълумот

Луғатларда “машқ” – *مشق* сўзи “ўрганиш, малака ҳосил қилиш учун қилинадиган иш, тайёргарлик машғулоти”, деб таърифланади. Ҳар бир касб ва ҳунарнинг ўз машқи бўлгани каби хат битишнинг ҳам ўзига хос машқи бор. Биз уни бошқа соҳалардан фарқлашни назарда тутиб, “Хат машқи” деб юритамиз. Манбаларда кўрсатилишича, **хат машқи** асосан уч босқичдан иборатдир.

Биринчи босқич – назарий, яъни қараб туриш, кузатиб туриш орқали кўзни ўргатиш машқи. Биз уни “Назарий машқ” деб юритишни маъқул топдик. Аммо бу ердаги “назарий” сўзи назария маъносида эмас, балки “назар” (яъни кўз қараши, нигоҳ) маъносида тушунилмоғи лозим. Чунки ўтмишда “назарий машқ”қа тушган шогирд ўз устозининг ёзиш жараёнини кўриб турган, унинг қўл ҳаракати ва айниқса, қалам юритиши (“таҳриқи қалам”)ни диққат билан кузатиб, тўлиқ эслаб қолишга ҳаракат қилган. Ўз навбатида устоз ҳам жим турмай, қаламни қаёққа қандай суриш, қаердан бошлаб қаерда тўхтатишни оғзаки равишда тушунтириб борган. Шунинг учун назарий машқда шогирднинг кўзи қалам учуда, қулоғи эса устоз сўзида бўлган.

Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, устоз аввал амалда адо этиб, сўнгра уни асослаган. Бундан кўринадики, шарқ санъатининг асосини ташкил этган (яъни амалиётдан назариётга боровчи) қонун хат санъатига ҳам мансубдир. Фикримизча, худди мана шунинг учун ҳам бутун умр хаттотлик қилган Султон Али Машҳадий умрининг охирида хаттотлик тўғрисидаги улкан тажрибаларининг якуни ва

назарий умумлашмаси сифатида ўзининг хат санъати ва хаттотлик тўғрисидаги ажойиб шеърӣй рисоласини ёзган эди. Лекин бу рисолада ҳам, шунингдек, хат машқига оид бошқа асарларда ҳам асосий етишмовчилик ёзув жараёнини амалда кўрсатишнинг иложи йўқлигидан иборатдир. Ана шу амалиётни, яъни ёзув жараёнини ифода қилмоқ учун биз “Ёрдамчи ишора”лардан кенг фойдаланган ҳолда ҳарф ўлчамлари ҳамда қалам ҳаракатини баён этамиз.

Иккинчи босқич – қаламий, яъни қалам воситасида устоз битиб берган ёзувни айнан кўчириш машқи. Буни биз “Қаламий машқ” деб юритамиз. Хат машқида қаламий машқ асосий ўринни эгаллайди. Чунки хат ёки ёзув айна шу машқдан шаклланади.

Қаламий машқда энди устоз эмас, балки шогирд қалам юритади. Бу ерда биз оддийгина “қалам юритади” иборасини қўлладик. Аслида эса соддагина бўлиб кўринган бу жараён анчагина мураккабдир. Чунки шогирд ана шу биргина жараёнда бир вақтнинг ўзида бир неча жараёнларни мужассамлаштира олмағи лозим. Жумладан, шогирд устози ёзиб берган ҳарф ёки хатга тез-тез нигоҳ ташлаб туради. Машқ учун шогирдга ёзиб берилган устоз хатлари қадимда “намуна” (**نمونه**) деб аталган. Машқ жараёнида ш о г и р д н и н г “намуна”ларни тадқиқ қилиши назарий машқдан бошқа нарса эмас. Шунингдек, шогирд

ёзув учун ғоят муҳим бўлган “қалам ушлаш” ва “қалам юритиш” (**تحريك قلم**)ларга риоя қилади. Бироқ биз учун **قلم و مساک** муҳими шундаки, бу е р д а ҳам устоз оғзаки равишда тушунтириб туради. Ҳар икки ўринда, яъни назарий машқ ва қаламий машқда устоз айтиб турган сўзлар ғоят қимматлидир. Чунки у асрлар давомида сайқал топган ва бевосита хат санъатига оид қоидаларни баён қилган.

Одатда, илм-фан ёки касб-ҳунар соҳалари бўйича эгалланиши зарур бўлган маълумот ва кўникмалар мажмуини биз бир ном билан “таълим” деймиз. Манбаларда қайд

этилишича, хат санъатида таълим (**تعليم**) ҳарфларнинг ва калималарнинг ёзув навларига кўра ўлчовларини, бичимларини, ҳолатларини билдирадиган усул ва қоидаларга асосан қандай ёзилишларини баён қилишдан иборатдир. Ўтмиш бобокалонларимиз хат машқида таълим сўзини айнан шу маънода идрок қилганлар. Жумладан, улуғ ўзбек шоири Шермуҳаммад Авазбий ўғли Мунис ўзининг 1804 йилда ёзилган ва бевосита хат машқига бағишланган рисоласини “Саводи таълим” (яъни “Ёзув таълими”) деб атади. Ўзининг бу рисоласида Мунис “таълим” сўзини кўп мартаба тилга олиб, унинг хат машқидаги аҳамиятини қайта-қайта таъкидлайди:

Машқ этмак ишида хат битарга,
Таълим вуқуфиға етарга...

Хатдан мақсуд эрур хати хўб,
Таълим қавоиди била жўб...

Таълим ниҳонин ошкор эт,
Нуқта била ўлчамак шиор эт.

Тошкентлик етук хаттот ва билимдон устод Муҳаммад Азим ибн Рўзи Муҳаммад ўзининг 1912 йилда чоп қилинган рисоласини “Миръоти таълим” (яъни “Таълим ойнаси”) деб номлади. Шу рисоланинг муқаддимасида шундай байт бор:

Таълими хат этгил, хатинг зийнат бўлур санга,
Муҳтож эсанг яхшигина касб ўлур санга.

Булардан кўринадики, ўтмишда устозлар хат таълимига катта аҳамият берганлар ва имкон доирасида уни ўз шогирдларига мукамалроқ тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Жумладан, улар ҳарфларнинг умумий шакллари ва айрим кўринишлари ҳамда баъзи бўлақларини баён қилишда турли тамсил ва ташбиҳлардан фойдаланганлар.

Бундан кузатилган мақсад шогирдларнинг араб алифбосидаги ҳарфларнинг нозик қирраларини яхши эслаб қолишларига қаратилгандир. Қадимда хат машқида қўлланган бундай баёнларни “таъриф” – **تعريف** деб юритганлар. Одатда, “таъриф”лар шогирдларга яхши таниш бўлган ҳаёт лавҳаларидан олинган. Масалан; Муҳаммад Азим ёлғиз “бе” ҳарфига қуйидагича таъриф беради: “... ўртаси икки миҳга салқа қилиб бойланган ип каби текис эгилиб...” ёзилади. Бу таъриф шогирдлар хотирасида яхши сақланиши билан бирга, уларни ўша ҳарфни беҳато фарқлай олишларини таъминлайди.

Учинчи босқич – “хаёлий”, яъни араб алифбосидаги ҳарф ва ҳарф бирикмалари, баъзан эса айрим сўз ва иборалари ёзилишини фикран тасаввур қилиш машқи. Биз уни хат санъатига мансублигини эътиборга олиб, “хаёлий машқ” деб юритамиз. Дарҳақиқат, хаёлий машқ бўлмаганида, араб ёзувининг бу қадар гўзал нафосати ҳам бўлмас эди, десак хато қилмаймиз. Чунки, хаёлий машқ аввалги машқлардан фарқли ўлароқ, устоз ёзувлари (намуналар)га боқиб, ёки бўлмаса унинг сўзларига қулоқ тутиб эмас, балки мустақил равишда, хусусий услубда хат битиб, маҳорат кўрсатишдан иборатдир. Хаёлий машқдаги айни шу ҳолат кишида ижодий қудратнинг шаклланиши ва камол топишига восита бўлади. Ўтмиш хаттотларнинг юксак салоҳияти бевосита хаёлий машқнинг самарасидир. Чунки хаёлий машқда ҳамisha хаёлан бўлса-да, қаламий машқ такрорланади. Ўз ўрнида бу такрор камолат сари етаклаши табиий. Албатта, ҳар қандай такрор учун илгари эгалланган билим, хат санъатида эса таълим бўлмоғи лозим. Хаёлий машқ айни шу пойдевор устига тикланади. Шунинг учун ўтмиш устодлар хаёлий машқни бошқа машқларнинг якуни деб ҳисоблаганлар.

Ҳамма машқларда ҳам шогирдларнинг шахсий хоҳиши, зеҳни ва санъатга муҳаббати асосий ўринда туради. Ана шундан келиб чиқиб, ўтмишдаги буюк устозлар хусниҳатни ҳавас қилган кишилар олдига бешта муҳим шарт қўйганлар:

پنج چیز است که تا جمع نکرد با هم
هست خطاط شدن پیش خرد امر محال
دقت طبع و توفیق و زحمت و وقت دست
طاقت محنت و اسباب کتابت کمال

Мазмуни:

“Беш шарт мавжуд бўлмаса, хаттот бўлмоқ мумкин эмас: хоҳиш ва хат (қоидалари)дан воқифлик ва қўлнинг қуввати, меҳнатга тоқат ва китобат (ёзув) асбобларининг бутлиги.”

Эътиборлиси шундаки, хаёлий машқ билан шуғулланаётган кишилар ҳам ушбу шартларни билиши лозим. Чунки, хат қоидаларидан воқиф бўлмай ёки ёзув қуролларининг тузилиши ва имкониятлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмай, хаёлий машқни хаёлга ҳам келтириб бўлмайди. Шунинг учун хаттотлар хаёлий машқда ўнг қўлнинг икки бармоғи, яъни кўрсаткич бармоқ билан ўрта бармоқдан қалам учи сифатида “фойдаланмоқ”ни тавсия

қиладилар. Ҳақиқатан ҳам бу икки бармоқни қоғоз узра кўйсак, кўрсаткич бармоқ қаламнинг унсий, ўрта бармоқ эса вахший учларини кўрсатади. Шу ҳолатда хаёлан “ёзиб” кўрсак, ҳарфларнинг қаери йўгон ва қаери ингичка эканлиги аниқ намоён бўлади.

Умуман, хаёлий машқ ҳуснихат санъатида муҳим ўрин тутади. Чунки унинг воситасида ёлғиз ҳарфларнинг тузилиши, уларнинг ўзаро қўшилиши

уёқда турсин, ҳатто айрим сўз ва жумлаларнинг ёзилишини ҳам кўз олдига аниқ келтириш мумкин. Бу эса араб алифбосидаги ёзув ва унинг нафосатидан атрофлича билимга эга бўлиш демақдир.

Шундай қилиб, араб ёзувини ўрганиш йўлидаги дастлабки машқлар хусусида айрим маълумотларни баён қилдик. Хат машқида бу маълумотларга амал қилиш мувафақиятнинг гаровидир. Шунинг учун араб алифбосида битилган ёзувларни синчковлик билан кузатиш ва уларнинг хоссаларини эслаб қолиш кейинги амалий машқлар учун фоят муҳим эканлигини ҳамиша ёдда тутиш лозимдир.

Амалий машғулот

а) Назарий машқлар

1-машқ. Настаълиқ хатининг асосини ташкил қилувчи ушбу аломатларнинг ҳар бирига диққат билан кўз юритинг. Уларни имкон борича эслаб қолишга ҳаракат қилинг. Чунки бу аломатларнинг ост ва устларига нуқталар қўйиш орқали араб алифбоси ҳосил қилинади:

اسح درس س ص
طع ف و ك ل م ن و
ه ه ه ه ه ل ا ي ع

2-машқ. Қуйидаги матнлардан 1-машқда берилган аломатларни аниқланг. Бу машқни бажаришда араб ёзувида хос асосий тартиб, яъни ўнгдан чапга томон кўз юритишга амал қилинг:

اوشماق قند آق توزگا مانند ایرور
ولیکین بری توز بری قند ایرور

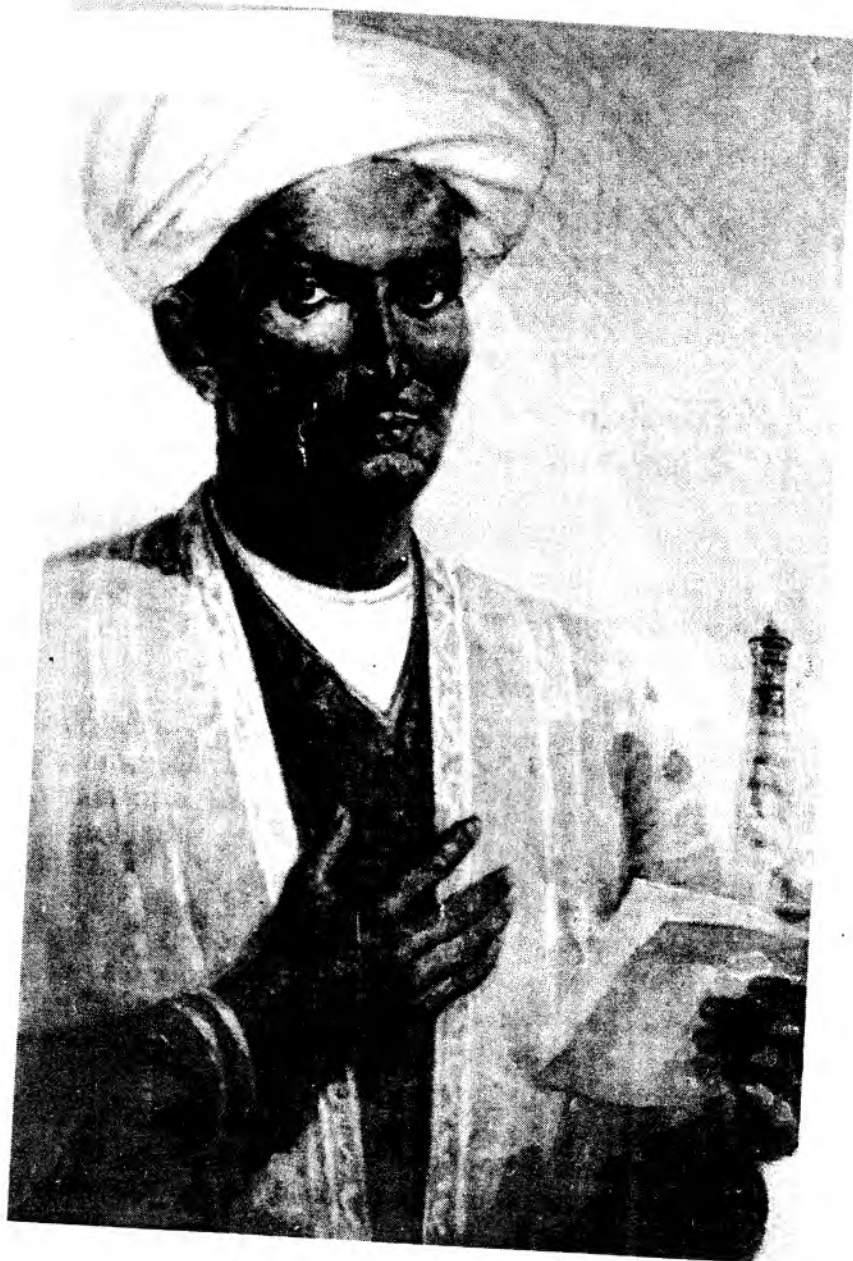
دوست بیلان آباد اوینک گربولسه ال ویرانه هم

دوست قدم قویاس انکان ویرانه دورکاشانه هم

3-машқ. Қўл остингизда бўлган ва араб алифбосида битилган китоблардан 1-машқдаги аломатларни аниқланг. Бунда китоб ҳарфларининг машқдаги аломатларга мутаносиблигига алоҳида аҳамият беринг. Чунки айна шундай қиёсий йўл билан китоб хатининг тури (яъни насхми, настаълиқми эканлиги) аниқланади. Шунингдек, бу йўл билан китобнинг тошбосма (матбаа усулида чоп қилинган) ёки михбосма (ҳарф териш усулида чоп қилинган)лигини ҳам аниқлаш мумкин. Бу машқни бажараётганингизда китоб хатининг машқдаги аломатларга ўхшамаган ўринларига ҳам алоҳида аҳамият беришни унутманг.

б) Қаламий машқлар

Маълумки, қаламий машқ хат ўрганувчидан зўр диққат ва кўп меҳнат талаб қилади. Одатда, машққа киришишдан аввал қўл остимизда қалам, сиёҳ ва қоғоз сингари ёзув қуроллари

Мунис 1770-1829

мавжуд бўлмоғи лозим. Аммо қоғоз узра қалам юритишдан олдин нимани ёзиш ва қандай ёзиш (яъни хат таълими) муаммоси ҳамиша илк бор хат бошлаган шогирд олдига кўндаланг туради. Шунинг учун биз юқорида номлари зикр этилган икки аллома – Шермуҳаммад Авазбий ўғли Мунис ва Муҳаммад Азим ибн Рўзи Муҳаммадларга бу масала хусусида мурожаат қиламиз ва уларнинг мазкур муаммони ёритувчи таълимларини эътиборингизга ҳавола этамиз. Зеро, миллий маданиятимиз таърихида хат санъати бобида бу икки табаррук зотнинг хизматлари каттадир. Биз эса баҳоли қудрат бу устозларнинг таълимларини шарҳлаш ва ёрдамчи ишоралар воситасида уларни тасвирлаш билан машғул бўлғусимиздир.

Араб ёзуви ҳам бошқа ёзувлар сингари айрим-айрим ҳарфлардан ташкил топгандир. Таълимда араб алифбосида келувчи ёлғиз ҳарфни “тоқ, якка, битта” маъносида “муфрад” - **مفرد** деб юритилади. “Муфрад”нинг к ў п л и г и **مفردات** “муфрадот” дир. Биз, кўпинча хат машқида намуна сифатида **م** ф о й д а л а н м о қ учун ҳарф ва ҳарф бирикмаларидан тузилган рисолачаларни ҳам “муфрадот” деб атаймиз. (Баъзан, устоз томонидан “хатга т у ш г а н” шогирд учун ёзиб берилган ёлғиз ҳарфларни “сархат” - **سرخط** деб ҳам юритишган). Шунингдек, айрим-айрим **م** ҳарфларни намунага қараб алифбо тартибида катта-катта қилиб кўчириш амалини ҳам “муфрадот” деб аталган. Қадимги мактабларда қаламий машқ (яъни “хатга тушиш”, хат машқини бошлаш) айна шу “муфрадот”ни кўчиришдан бошланган. Биз ҳам шу йўлдан борамиз, аммо ҳарфларни қуруқ кўчириб қўя қолмай, аввало уларнинг таълимини баён қиламиз. Таълимлар Муниснинг “Саводи таълим”, (бу асарни “I” рақами билан кўрсатамиз) ҳамда Муҳаммад Азимнинг “Миръоти таълим”, (бу асарни “II” рақами билан кўрсатамиз) рисолаларидан келтирилади. Рисолалардаги тушунилиши қийин бўлган айрим сўзларнинг мазмуни шу сўзнинг ёнида, қавс ичида берилади. Сўнгра бевосита хат машқига ўтилади. Бу машқлар қуйидаги тартибда олиб ёрилади:

1. Ҳар бир ҳарфга мансуб “қалам ҳаракати” шу ҳарфнинг ёнида келтирилган “ўқ” (→) воситасида ифода қиланади. Ҳарф бир неча бўлақлардан ташкил топган бўлса, шу ҳарфнинг ёзилиш жараёнини ифодаламоқ учун унинг ҳар бир бўлаги алоҳида ўқ билан кўрсатилиб, рақам билан тартибланади. Ҳарфларнинг айрим зарур нуқта ва нозик қирралари эса тик ўқ билан кўрсатилади ва ўқ охирига ишораларда кўрсатганимиздек, “н” (нуқтаси), “қ” (қирраси), “ж” (жиҳати) сингари ҳарфлар қўйиб борилади.

2. Ҳар бир ҳарф ёки ҳарф бўлагининг ўлчовлари ҳамда шаклларининг жойланиши ва уларнинг оралиқлари “нуқта”лар, “чизим”лар, “чизиқ”лар каби ишоралар билан ифода қилинади.

3. Машқларда ҳар бир ҳарфнинг ёзилиши тартиби фақат бир мартагина кўрсатилади. Ҳавасмандлар эса уларни қайта-қайта ёзиб, машқ қилмоқлари жоиздир. Шунингдек, улардан машқ мобайнида юқорида номлари зикр этилган устодларнинг асарларидан келтирилган таълим ва қоидаларга амал қилмоқлари ва намуналарга ҳаммиша эътибор бермоқлари талаб этилади.

4. Ниҳоят, ҳар бир машқдан кейин унинг “изоҳи” берилади. Бу изоҳларда араб ҳарфларининг ёзилиши борасидаги айрим шахсий фикрларимизни, маслаҳат ва кўрсатмаларимизни ҳам баён қилиб борамиз.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ўтмишда машқ ва таълимга ниҳоятда жиддий эътибор билан ёндошганлар. Зотан, хат машқининг муваффақияти айна шуларга боғлиқ деб билганлар. Жумладан, ўша вақтлардаги хат машқига оид қўлланмаларнинг аксариятида ушбу байт келтириладики, у юқоридаги фикримизни тўлиқ тасдиқлайди, десак хато қилмаган бўламиз:

مشق و تعلیم ہر دو می باید
کر یکی نیست خط انکو ناید

Мазмуни:

Машқ ва таълим ҳар иккиси дарқордир,
Ҳар бири йўқ, ҳуснихат ҳам бекордир.

Демак, қаламий машқда машқ билан таълимни бир-бирдан ажратиш мумкин эмас. Мана шунинг учун ҳам биз кейинги баёнларимизда шу қоидага амал қиламиз ва аввал таълим, сўнгра эса машқларни келтираемиз. Буларни бир ерда келтиришдан мақсад шогирд ва ҳавасмандлар ҳар бир ҳарфни ёзишда аниқ тасаввур билан қалам юритмақларини таъминлашдир.

Ширини билим

Муффабот

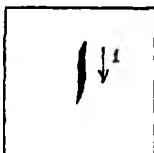
1-Таълим: – “Алиф” –

I. Тули (бўйи) “алиф” уч нуқтадир, аммо,
Ул хома (қалам) биланки, қилдинг иншо.

II. “Алиф”нинг тани ўз қалами ила қўюлган тўрт бурчаклик нуқталарни бурчак ба бурчак қилиб қўйганда уч нуқта баробарида бўлиб, йўғонлиги ярим нуқта бўлур. Аммо икки тарафи баробар, бир хилда бўлур.

1-машқ:

Изоҳ:

“Алиф” ҳарфи ҳамиша юқоридан пастга тортилади. Қаламнинг бундай ҳаракатини хаттотлар “нузул” – *نزول* – яъни, “юқоридан пастга туриш”, деб юритганлар. Бунда қалам учининг ўнг томони (“ваҳший”) фаол иштирок этади. Чунки, “алиф” қаламнинг ваҳший учи билан бошланиб, шу учи билан тугатилади. “Алиф” ягона бўлақдан иборат бўлгани учун бир қалам тортиш билан ёзилади. Уни ёзганда қоматини ҳамиша тик бўлишига эътибор бериш лозим. Чунки бири у ёққа, иккинчиси буёққа оғишмай, бир хил қомат сақлаган “алиф”лар ёзувга ўзгача жозиба берадилар.

2-таълим: – “Бо” (“Бе”) –

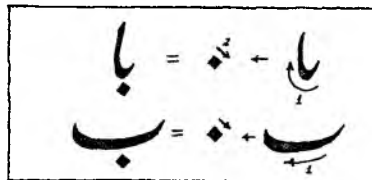

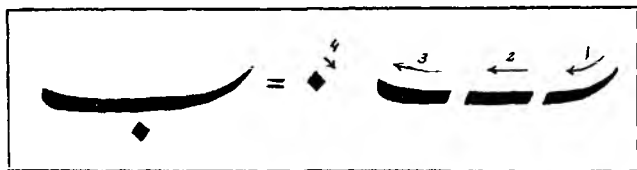
I. Бир нуқтача басдур аввали “бо”,
Лекин танида хилоф пайдо.
Баъзи сўзи олти нуқтага жўб,
Баъзи деди етти нуқтадур хўб.

Устоддин ўлди доғи масмуъ (эшитилди),
 Ким тўққузи бордур асру (ғоят) матбуъ (маъкул).
 Лекин бу фақир муддаоси,
 Олти нуқтау тўққуз ароси.
 Бир навъ қадиға хам (эгилиш) етушсун,
 Андак танига шикаст (синиш) тушсун.

II. “Бо” (ب) бир марказ (тугун) остига қўйилган биргина нуқтадир. “То” (ت) бир марказ устига қўйилган икки нуқтадир. “Со” (س) бир марказ устига қўйилган уч нуқтадир. “По” (پ) бир марказ остига қўйилган уч нуқтадир. Аммо, ўзлари ёлғуз бўлган ҳолда ҳаммаларига муштарак бир тани бордир. Ул тани яна икки хилдир: қисқа, узун. Қисқаси тўрт нуқта баробарида бўлур. Узунда хат возеълари, яъни “таълими хат”ни чиқармиш бурунги кишиларни хилофлари бордир. Баъзилари олти нуқта, баъзилари етти нуқта, баъзилари тўққиз нуқта демишлар. Аммо, кейинги муаллими хатлар ўн бир нуқтага таълим бермишлар. Чунки ўн бир нуқта машқ қилинса, қалам тутқучининг қўлини қувват топмоғиға фойдалидур. Бошламоқда учи бир нуқта юқорироқдан бошлануб, оёқ тарафи учи тарафидан бир нуқта паст бўлуб ва ҳам ўртаси икки михга салқа қилиб бойланган иф (ип) каби текис эгилиб, учидан то оёғиға тўғри жазвал (чизик) тортканда жазвал ила “бо” орасиға худ (худди) ўртасиға бир нуқта сиғадургон даражада тортилуб. Қисқа “бо”нинг оёғи (охири)дан ярим нуқта қалам учи (унсий) ила кўтариб қўюлуб. Узунининг оёғи (охири) пашша думиға ўхшаш нишдор бўлуб”.

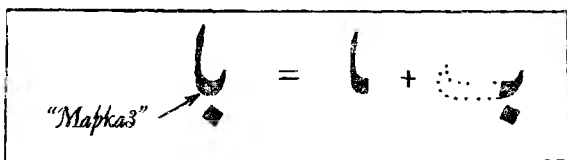
2-машқ:

Изоҳ:

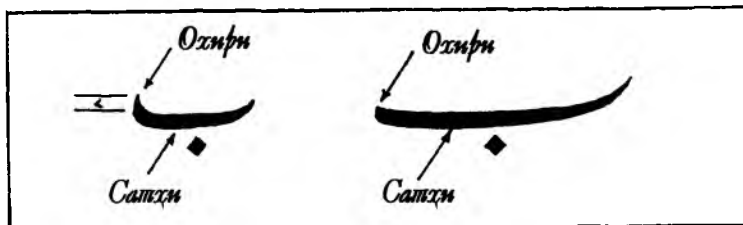
Қадимда “алифбе” сўзига нисбатан “алифбо” сўзи кўпроқ истифода этилган. Шунга кўра “бе” ҳарфини “бо” деб аташни маъқул топганлар. Ана шу анъанадан келиб чиқиб, Мунис ва Муҳаммад Азимлар ҳам ўз сўзларини “бо” калимаси билан бошлайдилар. Аслида “бо” (ب) икки ҳарф – “бе” (ب) ва “алиф” (ا)ларнинг бирикмасидан иборатдир. Бу ерда мана шу икки ҳарфнинг ёзувдаги ўзаро қўшилган шакли намоён бўлмоқда. Шунинг учун бу ҳарф бирикмасига алоҳида эътибор бермоқ лозим. Зотан, “бе” ҳарфи ёлғиз келганда, кўриб турганимиздек, қисқа ва узун бўлади. Аммо, у ўздан кейин келган ҳарфларга қўшилганда, узун-қисқалигидан қатъи назар, унинг бош қисмидан бир нуқта катталигидаги бўлаги кесиб олинади ва кейинги ҳарф (бу ерда “алиф”)га қўшилади. “Бе” ҳарфининг кесиб олинган бўлаги билан “алиф”нинг уланган ерида “марказ” (тугун) ҳосил бўлади.

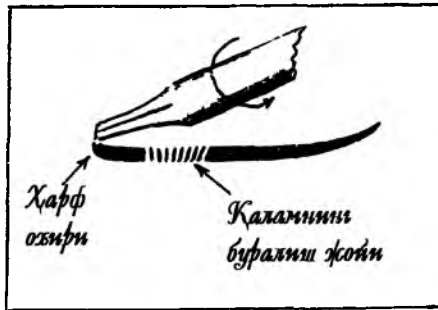
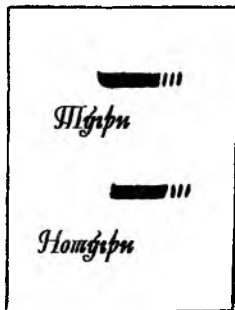
Ана шу “марказ”нинг ости ва устига нуқталар қўйиш орқали, кўриб ўтганимиз, “бо” (ب), “то” (ت), “со” (س), “по” (پ) ҳарф бирикмалари ҳосил қилинади. Бироқ бу ўринда биз учун “бе” ҳарфи ва “бо” ҳарф

бирикмасининг ёзилишидаги қалам ҳаракати ғоят муҳимдир. Чунки араб алифбосидаги ўзбек миллий ёзувида қаламнинг бундай ҳаракати жуда кўп ўринларда қўлланади. Жумладан, “бе” (ب) ҳарфи ҳамиша ўнгдан чапга томон қалам юритиш орқали ёзилади. Узун “бе” ҳам айна шу тартибда битилади. Бироқ узун “бе”ни тортаётган вақтда қалам учида сиёх тугаб қолиши табиий. Қадимда хаттотлар бу ҳолни ҳисобга олиб, ёзув жараёнида маълум нуқтага етгач, қалам юритишни тўхтатганлар. (Шу ҳолни ифодаламоқ мақсадида биз машқда узун “бе”ни уч бўлак қилиб кўрсатдик). Бундай тўхташни улар “нафас олиш” деб юритишган. “Нафас олиш”да хаттотлар қалам суриб келар эканлар, бир дақиқа тўхтаб нафас олгач, қаламни давогга ботириб, яна қалам суришда давом этганлар. Шунингдек, узун ҳарфларни тортаётганда хаттотлар нафас олмай турганлар. Шунга кўра, халқ орасида “хаттотлар узоқ умр кўрадилар” деган нақл мавжуд. Аммо таҳсинга сазовор ўрни шундаки, хаттотлар “нафас олиш”ни ўта юксак маҳорат билан адо этганлар. Натижада, ҳарфларнинг уланган жойи асло билинмаган. Яна биз учун муҳими, “бе” ҳарфини битаётганда, айниқса унинг ўртасида қалам учи ўзининг бор эни бўйича йўғон чизиқ ҳосил қилишидир. Араб ҳарфларини ёзиш жараёнида ҳосил бўладиган бундай йўғон, яна ҳам тўғрироғи энлик ўринларни қадимда хаттотлар “сатҳ”- (سطح) - (юза) деб аташган. Эътиборлиси шундаки, араб алифбосидаги барча ҳарфларнинг ўз “сатҳи” бор. Хат машқининг асосий талаби ҳар бир ҳарф “сатҳи”ни ўз ўрнида қоидалик қилиб битишдан иборатдир. Бунда “сатҳ” меъёрини сақлаш ва уни қоидали равишда тугаллаш муҳим аҳамиятга моликдир. Чунончи, қисқа “бе”нинг “сатҳи”дан кейин унинг охири ярим нуқта баландлигида қаламнинг унсий учи билан ингичка қилиб юқорига кўтариш бу ҳарфнинг мукамаллигини таъминлайди. Узун “бе”нинг охири эса “сатҳи”дан кейин юқорига кўтарилмай, айтиб ўтилганидек, худди пашшанинг думи каби нишдор қилиб битилади.

Одатда, қисқа “бе”нинг охири қаламнинг унсий учи билан осонгина битилса, узун “бе”нинг охирини нишдор қилиб битмоқ учун эса анчагина машқ талаб этилади. Чунки узун “бе” қаламнинг ваҳший учи билан бошланиб, унсий учи билан тугатилади ва энг муҳими, бу ҳарфни ёзиш жараёнида қалам “сатҳ”нинг ўртасидан бошлаб секин-аста ўннга томон бураб борилади. Ниҳоят, қалам ҳарф охирига яқинлашгач, унинг ваҳший учи қоғоз сатҳидан буткул кўтарилади, унсий учи сатҳ эни бўйича юқори кўтарилиб, ҳарфнинг охирини худди пашша думи каби шаклга келтиради.

Кўпинча, илк машқларда бу ҳарфнинг охирида бир оз очиқ жой қолиши кузатилади. Бу ҳол табиий бўлиб, баъзи етук хаттотларда ҳам учрайди. Ҳозирча, ўша очиқ жой ҳарф ёзиб бўлингач, қаламнинг ваҳший учи билан оҳиста тўлатиб қўйилади. Кейинчалик, маҳорат ҳосил бўлгач, бундай ҳол содир бўлмайди. Яна шуни ҳам унутмаслик керакки, узун “бе”нинг бошланиши охирига нисбатан бир

нуқта баланд бўлиши ва ҳарфнинг бошидан охирига бир чизик тортилса, орасига бир нуқта сиғиши керак:

“Бо” ҳарф бирикмаси икки ҳарфдан иборат бўлса-да, юқорида кўрсатилганидек, бир қалам тортишда битилади. Бироқ, бунда қалам “алиф”даги каби юқоридан пастга (яъни “нузул” – نزول) эмас, балки пастдан юқорига қараб тортилади. Хаттотлар қаламнинг бу ҳаракати, чи “сууд” – صعود – яъни “юқори чиқиш” деб атаганлар.

“Бо” ҳарф бирикмасини ёзишда “сууд” ярим қалам йўғонлигида амалга оширилади ва бунда қаламнинг унсий учи фаол иштирок этади.

Шундай қилиб биз “алиф” – ا, ва “бе”- ب ҳарфлари, ҳамда “бо” – ب ҳарф бирикмасини ёзиш

жараёнида қалам ҳаракатининг уч турини кўриб ўтдик. Булар: “нузул”, яъни “юқоридан пастга қалам тортиш”, “сууд” – яъни “пастдан юқорига қалам тортиш” ва ниҳоят, “сатҳ” – ўнг

ёки чап томонга кўндаланг қилиб қалам тортишдан иборатдир. Қаламнинг бу ҳаракатлари араб алифбосидаги барча ҳарфларни ёзишда қўлланади. Умуман, араб ёзуви, хусусан, настаълиқ хатининг асосида қаламнинг мана шу ҳаракатлари ётади десак, хато қилмасак керак. Шунинг учун мазкур ҳарфларнинг ёзилиш қоидаларига астойдил амал қилган ҳолда кўплаб машқ қилмоқликни муҳтарам ҳавасмандлардан илтимос қиламиз.

Шунингдек, биз кейинги таълимларда араб алифбосидаги аксарият ҳарфларнинг ёзилиш қоидаларини баён қилиш жараёнида қалам ҳаракатини ифодалаш мақсадида юқорида санаб ўтилган атамалардан ўз ўрнида фойдаланишга ҳаракат қиламиз.

3-таълим: – “Жим” –

I. “Жим” аввалидур “рө”йи нигуни (тўнтарилган) Пайвастаи (туташган) “нун” бозгуни (тескари), Баъзи дедилар бидояти (бошланиши) “жим”, Таълим аро икки нуқта ва ним.
 Қил доманасини айла марқум (ёзиб қўй),
 Бўлсун ичи байзавор (тухум каби) маълум.

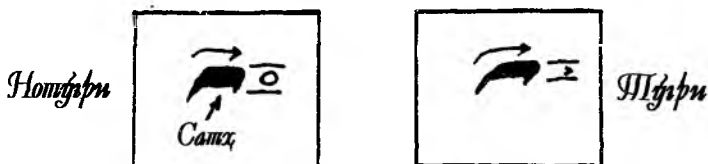
II. “Жим” қоши икки нуқта бўлуб, аввал бир нуқта баробарида андак пастроқдан қайириб чиқиб, яна бир нуқта ёнига қўшуб, икки нуқта баробарига келтурулур. Эни ярим нуқта бўлуб, чиройлик қошлик одамни ўнг қошига ўхшар ва ҳам ўроғни бўйни каби онга (унга) бир нуқта баробарида “буюн” уланур. Ўзи ёлғуз бўлгон ҳолда бўюнидан қуйиға бир “домана” (араб алифбосидаги айрим ҳарфларнинг ярим доира шаклидаги бўлаги. Баъзан уни “коса” деб ҳам юритишади) уланур. Домана эса “жим”ни бўйнидан бўлак тўққиз нуқтадан ўралуб, икки уч кунлик ойға ўхшар. Ичи эса шаъмнинг ости каби текис юмалоқ бўлуб, орасиға уч нуқта сиғадургон даражада бўлур.”

3-машқ:

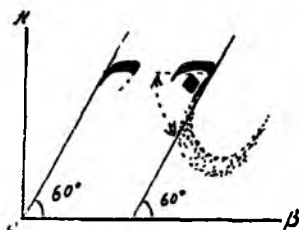

Изоҳ:

“Жим” ҳарфи нуқта билан қўшиб ҳисоблаганда тўрт бўлақдан иборат: 1-қоши, 2-бўйни, 3-домаси ва 4-нуқтаси. Бу ҳарфни ёзиш жараёни ҳам айти шу тартибда адо этилади. Бирок, “жим” ҳарфини ёзишга киришар эканмиз, унинг “қоши” эни ярим нуқта қалинлигида бўлишини ҳамиша ёдда тутмоқ лозим. Бунинг учун “жим”нинг “қоши”ни “... андак пастроқдан қайириб чиққан...”, қаламни бир оз ўнга бураб, ёзувда давом этмоқ керак. Шундай қилинганда, “жим” “қоши”нинг эни ярим нуқтадан иборат бўлиб битилади. Бордию қаламни бурамасак, қалам учининг бор эни йўғонлигида “сатҳ” пайдо бўладики, бу албатта, нотўғридир:

Шунингдек, “жим” “қоши”нинг бошланиш қисми ва унинг бўйни юқорида баён қилинган қоидага биноан варақ остига нисбатан 60° бўлиши керак. Шунда унинг “қоши” билан “бўйни” орасида ҳосил бўлган уч бурчак бир нуқтадан ортиқ ҳам, кам

ҳам бўлмайди. Акс ҳолда “жим”нинг доманаси 90° ли ўқ чизик (вертикал)нинг ё ўнг ёки бўлмаса сўл томониغا қочади. Бу, албатта, нотўғри чунки тўғри ёзилган “жим”нинг доманаси ҳамиша ўқ чизик (вертикал)га тегиб туради.

“Жим” ҳарфи араб алифбосидаги “чим”, “хе”, “хе” ҳарфлари билан шаклдошдир. Улар орасидаги тафовут фақат нуқталар сони ва ўрни билангина фарқ қилади:

Бу ҳарфларнинг ёзилиши ҳам айнан “жим” ҳарфининг ёзилишидан асло фарқ қилмайди.

4-таълим: – “Дол” –

I. Бир нуқтани “ро”га муттасил қил,
Куттоб (котиблар) қошида “дол” они бил.

II. “Дол” боши бир нуқта, оёғи икки нуқта дөмишлар. Аммо машхур, марсум (одат бўлган), яъни шул вақтларда битилиб юрилгони бир, бир ярим нуқта боши, бир ярим нуқта оёғи бўлуб, бошидан оёғи учиға жазвал (чизик) тортканда оралиғиға бир нуқта сифадургон қилиб эгилур. Бошини қаламни тамом текизиб (яъни “сатҳ” ҳосил қилиб) бир нуқта қалам орқасила юрутуб, ярим нуқта паст тарафға эгиб, онинг куйисиға бир ярим нуқта қаддича “ро” улаб, учини бошидан кўра ўстурулур”.

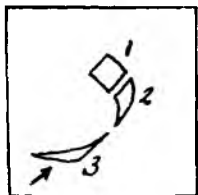
4-машқ:

Изоҳ:

“Дол” ҳарфи бир қалам тортишда битилади. Лекин бунга қарамай у ёзилиши, яна ҳам аниқроғи уни битиш жараёнидаги қалам тортилиши жиҳатидан маълум даража мураккаброқ ҳарфлар сарасига киради. Шунинг учун бу ҳарфни битиш жараёнидаги “таҳриқи қалам” – **تحريك قلم** – яъни қалам юритишни бирма-бир баён қилишни лозим

топдик. Чунки “дол” ҳарфи бир бўлақдан иборат бўлса-да, уни ёзишда қалам қоғоз юзидан узилмаган ҳолда уч хил ҳаракатни адо этади. Бу ҳаракат чизмада шундай кўринишга

эга бўлади. Бу ерда аввало, “дол”нинг “боши” (1) одатдаги нуқта каби тортилади. Сўнгра, бу нуқтага ярим қалам (яъни ярим нуқта) миқдорида “бел” (2) уланади. Бу “бел”га эса “дол”нинг “оёғи” (3) бириктирилади. (Бу ерда “оёғи” сўзи “оёқ” маъносида эмас, балки

“охири” маъносида ҳам тушунилмоғи лозим). Одатда, “дол”нинг мана шу учинчи қисми, яъни “оёғи”ни битиш энг мураккаб ҳисобланади. Чунки, бу ерда “дол”нинг “боши” ва “бели” ёзилгач, қаламни олға томон кескин бир туртиш орқали учбурчак шаклдаги “оёғи” ҳосил қилинади. Шунингдек, буни такрор айтиш керакки, буларнинг ҳаммаси, айтиб ўтилганидек, қаламни қоғоз устидан узмаган ҳолда бажарилади. Бироқ бу ҳарфни қоидали қилиб битиш учун дастлабки машқларда қаламни имкон доирасида секинлик билан юритиб, унинг қисмларини аниқ чиқаришга эришмоқ лозим. Сўнгра, маълум малака ҳосил қилингач, қалам ҳаракатини тезлатиш мумкин. Албатта, бу даражага етмоқ учун машқ ва такрор машқ қилиш шарт.

“Дол” ҳарфи билан шаклдош бўлмиш “зол” ҳарфи эса “дол”нинг тепасига бир нуқта қўйиш орқали ҳосил қилинади. Шунингдек, “зол” ҳарфини ёзишда ҳам қалам ҳаракати айнан “дол” ҳарфиники сингари кечади.

5-таълим: – “Ро” (“ре”) –

- I. “Ро” қомати икки нуқта, аммо Боши бийик (катта) эрмас, ўйла (ўшандай)ким “Зо”.
- II. “Ро” тани икки нуқта бўлуб, учи этагидан бир нуқта баланд бўлур”.

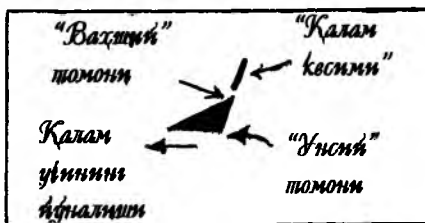
5-машқ:

Изоҳ:

“Ро” ҳарфи бир қалам тортишда ёзилади. Лекин бу ҳарф ҳам “дол” каби мураккаброқ ёзилиш қоидасига эга. Эътиборли ўрни шундаки, маълум малака ҳосил қилгунга қадар, ҳақиқатан ҳам “Ро” ҳарфини ёзиш жуда мураккаб кўринади. Бироқ, маълум таълим ва тажрибадан кейин эса ундан осон ёзиладиган ҳарф бўлмай қолади. Шунинг учун биз хат ҳавасмандларининг эътиборига ўз тажрибамиздан келиб чиқиб, “ро” ҳарфини ёзиш борасидаги икки йўлни баён қиламиз. Булар уни қоидали ёзиш йўлидаги **ўзига хос** босқичлардир.

1. Аввало, қоғоз юзига бир “қалам кесими” (қалам учини қоғоз юзига тегизиш орқали ҳосил қилинган чизиқча) туширамиз. Сўнгра, шу чизиқчанинг остки учига қалам учини қўямиз. Бунда қалам учининг ваҳший томони чизиқчанинг остки учига тегиб туради. Бу пайтда чизиқча билан қалам учи бир чизиқда ётади. Шу ҳолатда қалам учини кескин равишда чапга томон туртамыз. Бироқ, туртиш жараёнида қалам учининг унсий томонини қоғоз юзидан кўтаришга улгурмоқ лозим. Натижада, қоғоз юзидан бош қисми қалам кесимига тенг, охири эса ингичкалашиб кетган учбурчак ҳосил бўлади. Бу уч бурчак аввалги қалам кесими (чизиқча) билан бирликда “ро” ҳарфини ҳосил қилади:

Шуни унутмаслик керакки, бу ишлар қалам учини қоғоз юзидан **ўзмаган** ҳолда адо этилади.

2. Қаламни ён ҳаракат (яъни қалам кесими бўйича қилинган ҳаракат) билан ярим нуқта миқдорида пастга туширамиз ва ҳаракат давомида оҳисталик билан (кескин эмас) эгик бурчак ҳосил қилган ҳолда олға томон сурамиз. Бунда қаламнинг учи бор эни бўйича чизик ҳосил қила бошлайди. Шу ҳолда ярим нуқта миқдорида суриб боргач, қаламни секин-аста ўнг томонга бураймиз. Бу бураш қалам учининг унсий томони ваҳший томони билан бир чизиққа жойлашгунча давом этади. Натижада қоғоз юзида боши ва оёғи (охири) ингичка, ўртаси эса қалам эни қалинлигида йўғонликка эга бўлган “ро” ҳарфи ҳосил бўлади. Албатта, бунда қалам ҳаракатининг тезлиги нисбатан секин бўлса-да, “ро” ҳарфи ғоят қоидали ва гўзал чиқади. Аммо бу йўл билан ёзаётганда, “ро”нинг ўлчовини ҳамиша ёдда тутиш керак. Акс ҳолда у қоида талаби (икки нуқта)дан узун чиқиб қолиши мумкин. Шунинг учун машқ вақтида аввал икки нуқта тушириб олиб, сўнгра уларнинг остига “ро” ҳарфини ёзиш орқали унинг ўлчовли чиқишига эришмоқ мумкин.

Шу тариқа, юқорида айтилганлардан маълум бўладики, “ро” ҳарфини ёзишдаги таҳриқи қалам (қалам юритиш) бошқа ҳарфлардан анчагина фарқлидир. Шу сабабли “ро” ҳарфини қоидали ва гўзал ёзмоқ учун кўрсатилган босқичларга жиддий амал қилиш билан бирга, такрор ва яна такрор машқ қилмоқликни ҳуснихат ҳавасмандларига тавсия этамиз.

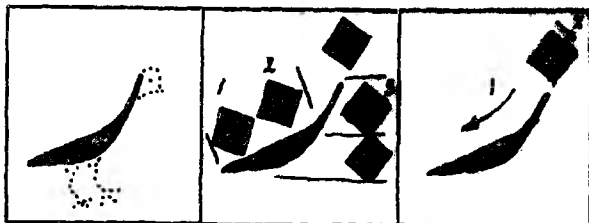
6-таълим: – “Зо” (“зе”) –

I. “Зо” уч нуқтау ва лек саркаш (бўйдор),
Қилса бўлур они қушга ўхшаш.

II. “Зо”ни қадди уч нуқта бўлур, аммо қаддини тикроқ ташланур. Бир нарсадан чўчиб тургон қушга ўхшатса бўлур.”

6-машқ:

Изоҳ:

“Зо” ҳарфи ҳам бир қалам тортишда битилади. Аммо у “ро”дан фарқли ўлароқ, боши этагидан икки нуқта баландроқ бўлади. “Ро”нинг боши эса этагидан фақат бир нуқтагина баланд эди. Шунингдек, “ро”нинг умумий қадди икки нуқта бўлгани ҳолда, “зо”нинг фақат танасигина икки нуқта бўлиб, боши яна бир нуқтадан иборатдир. (Бу нуқталарни юқоридаги битикда рақамлар билан кўрсатдик). Мунис ва Муҳаммад Азимлар ўз таълимларида “зо”нинг қаддини уч нуқта деб кўрсатганларида айна шу нуқталарни назарда тутганлар.

“Зо” ҳарфининг ёзилишидаги таҳриқи қаламда ҳам “ро”га нисбатан бир оз фарқ бор. Жумладан, “зо” ҳарфини ёзиш унинг бошини ёзишдан бошланади ва энг муҳими, унинг бошини ташкил қилган “қалам кесими” тикроқ (60° эмас, балки 80° атрофида) туширилади. Ундан кейинги қалам ҳаракати эса “ро” ҳарфининг иккинчи босқичида кўрсатилган “қалам ҳаракати”нинг айна

Ўзидир. Бирок бу ерда ҳам қалам юритаётганда “зо” ҳарфига мансуб ўлчовларни эътиборда тутиш лозим.

Шундай қилиб, “Зо” ҳарфининг “Ро” ҳарфидан фарқи унинг ўлчови, ҳамда қаддини тикроқ бўлишию тепасига қўйилган нуқтадангина иборатдир.

Хусниҳат ҳавасмандлари бу ҳарфларни қайта-қайта ёзиб машқ қилар эканлар, улар ўртасидаги ана ўша фарқларга жиддий эътибор бермоқлари лозимдир.

7-таълим:

“Син” –

– “Шин”

I. Дандонаи (тиши) аввали сари (боши) “син”,
Бир нуқта баробар ўлди таъйин.

Иккинчисин айлагил кушода (очик).

Ул навки нуқтадин зиёда.

Аммо тани “син” дур ўйлаким “нун”,

“Нун” зикри эрур бу ерда матъун” (айбланади)

II. “Шин” мадди (чўзилиши)ни етти нуқта қил биф (ният)

Аммо каж (эгри) эрур, биайниҳи (худди) тиф.

Кажлик анга ул қадар муқаддар (илгаридан таъйин)

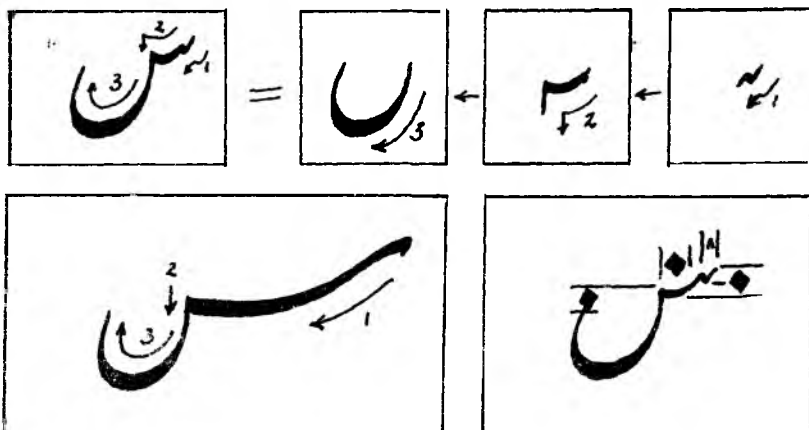
Ҳар ён алифи тушар баробар.

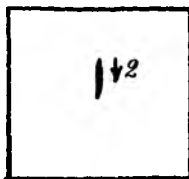
Зеҳ (камон ипи)дек анга чексанг ар (агар) хатти соф,

Бўлғой гўё камони наддоф.
 Гар таъбингга етмаса малоли,
 Мунисдин эшит яна мисоли
 Устида агар чекилса чап шин,
 Бўлғой ичи шакли кишти (кема) ойин.

II. “Син”, “Шин” – ҳар иккисининг тани бирдир. Аммо фарқи нуқта ила бўлур. Таналари қисқа-узун бўлур. Қисқаси эса уч дандона (тиш)лик бўлур. Кетидан бир нарса қилиб уланмаган ҳолда: биринчи тиши ила иккинчи тишин ораси ярим нуқта бўлуб, иккинчи тиши ила учинчи тишин ораси бир нуқта бўлур ва ҳам энг кейинги тишини паска (пастга) қараб тушуруб, они куйисиға бир домана уланур. Аммо, учи ярим нуқта баланддан бошланур. Узун, каттаси эса: Мир Али, Шоҳ Маҳмуд, Муҳаммад Дарвеш деган бурунги мўътабар муаллими хатлардан тўққуз нуқта таълим ўлмиш. Ва лекин кейинги устодлардан ўн бир нуқтага таълим берилмишдир. Аммо битмоқда бошини бир алиф қадди юқоридан бошлануб, эгри шамшир каби қаддини эгиб тортилур. Бошидан оёғини тўғрисиға жазвал (чизик) тортилганда оёғи бошидан уч нуқта паст бўлур. Бошидан оёғиға тегизуб жазвал тортқанда камон сувратида бўлуб, оралиғиға бир нуқта сифсун.”

7-машқ:

Изоҳ:

“Син” ва “Шин” ҳарфлари узун ёки қисқалигидан қатъи назар уч бўлакдан иборатдир. Лекин ҳар

иккаласининг ҳам ёзилишида фақат уларнинг ўзигагина хос бўлган қоидалар мавжудки, уларнинг ҳар бири устида алоҳида-алоҳида тўхталмай, бу ҳарфларнинг қандай ёзилишини баён қилиб бўлмайди. Шунинг учун сўзни қисқа “син”ни ёзиш қоидасидан бошлаймиз.

Одатда, қисқа “син” (шунингдек, қисқа “шин”) унинг “дандонаси” (тиши)ни битишдан бошланади. Бунинг учун ярим нуқта кенглигидаги жойда кичик бир тўлқинча битамиз. Бу асосий тўлқинча қаламнинг унсий учидан ҳосил қилинади. Шунинг учун унинг эгилган жойи бошланишига нисбатан бир оз йўғонроқ чиқади. Шунинг унутмаслик керакки, “син” (“шин”) ҳарфининг учта тиши бўлади. Юқоридаги тўлқинча “син”нинг биринчи ва иккинчи тишларини ифода қилади. Энди, “син”нинг учинчи тишини чиқарамиз. Аммо, учинчи тишни битишдаги қалам ҳаракатида бир оз мураккаблик бор. Зотан, “син”нинг бу бўлаги ҳам қаламнинг унсий учи билан битилади. Шунингдек, бир нуқта катталигидаги жойда қаламни аста-секин чапга бураб, худди узун “бе”нинг охирини ёзгандаги сингари ҳаракат қилинади. Бироқ узун “бе”нинг охири кўтарилмаган ҳолда (пашша думига ўхшатиб) тугалланган бўлса, “син”нинг учинчи тиши бир оз (бир “чизим” – яъни нуқтанинг тўртдан бир бўлаги қадар) юқори кўтарилади. Шунингдек, ана ўша кўтарилган жойидан қаламни қоғоздан узмаган ҳолда “ён ҳаракат” (яъни қалам

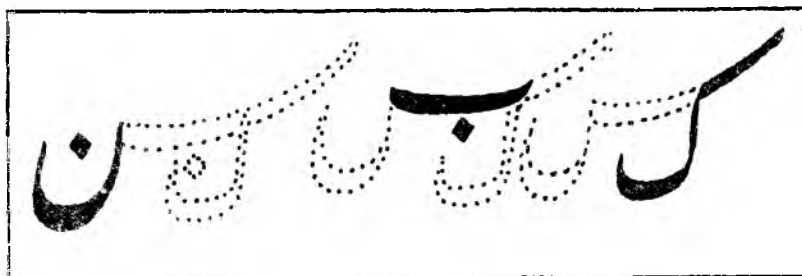
кәсими йўналиши) билан бир нуқта баландлигида пастга томон тўғри чизик тортилади. Қойдага биноан бу чизик “ўқ чизик” – “вертикал”га мос (яъни 90°) бўлиши керак. Ана шу чизикнинг юқори учи “син”нинг учинчи тишини ифодалайди.

Чизикнинг остки учига эса бир “домана” уланади ва бу “домана”нинг охири “син”нинг учинчи тишидан бир нуқта пастроқда тугайди.

“Син” ва “Шин” ҳарфлари араб алифбосидаги кўп қўлланиладиган ҳарфлар қаторида бўлиши билан бирга, бағоят чиройли ҳарфлар ҳамдир. Шунинг учун қадимда хаттотлар бу ҳарфларнинг нафосати билан ўз ёзувларини безашга ҳаракат қилганлар. Фикримизча, “син” ва “шин” ҳарфларининг узун турлари айна шу мақсадда кашф қилинган бўлса керак. Чунки узун “син” (ёки “шин”) ҳақиқатан ҳам ёзувга ўта гўзаллик бахш этади. Юқорида биз узун “син”ни уч қалам тертиш билан ёзилишини баён қилдик. Бу ҳарфнинг тузилишини янада аниқроқ тасаввур қилиш учун унинг бўлақларига чуқурроқ нигоҳ ташласак, қуйидаги манзарани кўрамиз:

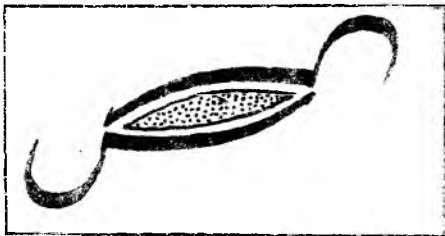

Бу чизмадан кўринадики, “син” ҳарфининг узуну уч ҳарф – “коф”, “бе” ва “нун” ҳарфларининг айрим бўлақларининг ўзаро қўшилмасидан ташкил топган экан. Машқ жараёнида мана шу чизмани кўз олдимишга келтирсак, узун “син” ёки “шин” ҳарфларининг қоидалик битилишига ёрдам беради. Бу ерда яна Муниснинг:

“...Устида агар чекилса чап шин,
Бўлғой ичи шакли кишти ойин,” –

деган сўзларини ҳам ҳамшиша ёдда тутиш лозим. Зотан, унинг сўзларига кўра “узун шин” ҳарфи устига тескари қилиб яна шундай бир “шин” ҳарфи тортилса, буларнинг ораси худди кема (қайиқ) шаклини намоён қилиши керак. Акс ҳолда “шин” (ёки “син”) ҳарфининг узун тури нотўғри тортилган бўлиб чиқади.

Бу ўринда “шин” ҳарфининг нуқталарини тортиш тартибини ҳам эслатиб ўтиш лозим. Чунки бу нуқталар “шин” ҳарфига алоҳида кўрк бахш этади. Одатда, “шин”нинг нуқталари

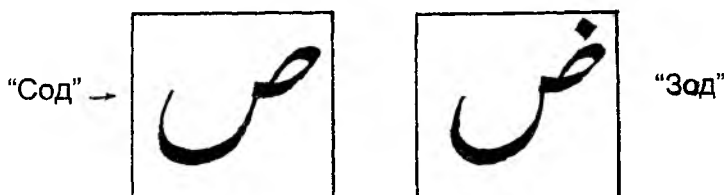

чапдан ўнгга томон учма-уч қўйилади. Шу зайилда қўйилган икки нуқта оралиғида ҳосил бўлган бўшлиққа эса учинчи нуқта қўйилади. Агар ушбу тартибга риоя қилинмаса, нуқталар ғоят ноўрин жойлашиб, хат нафосатига путур етказадилар.

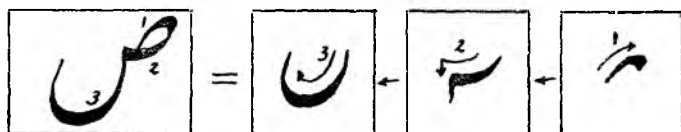
Хулоса қилиб айтганда, хат машқи билан шуғулланишни ният қилган ватандошларимиз қисқа ва узун “син”, шунингдек, “шин” ҳарфларига мансуб мана шу оддий, аммо зарур қоидаларга амал қилсалар, араб ёзувидаги хатларининг қоидали ва айни пайтда нафис чиқиши шубҳасиздир.

8-таълим:

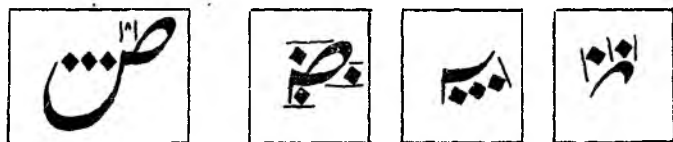

I. Ул шаклда ёзғил аввали “сод”,
Бўлсун яна “сод” акси бунёд.
Баъзи деди “сод” бошин андоқ
Ким, шаклдадур нечукки чақмоқ.

II. “Сод”, “Зод”нинг қоши бир тескари “ро” (ре) бўлуб, остига “бо” (бе)нинг учидек бошлануб, уч нуқта бароварида тортилуб, гўёки “бо” (бе) нинг учига бир “ро” (ре)ни тўнтаруб кўйгондек. Аммо кўзи олмани уруғига ўхшар. Ёлғузлик ёки охирида келган ҳолда “домана” уламоқни таъйин қилмишлар.”

8-машқ:

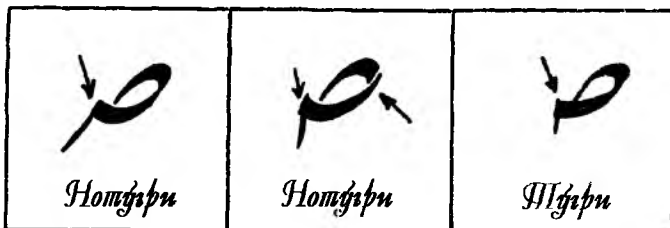
Изоҳ:

“Сод” ҳарфи уч бўлак, “зод” эса тепасига қўйилган нуқтани қўшиб ҳисоблаганда тўрт бўлакдан иборатдир. Қоидага биноан бу ҳарфларни ёзиш уларнинг “қоши” ( )ни битишдан бошланади. “Қош”ни битмоқ учун қалам кесими ( )ни 60° ушлаган ҳолда, чагдан ўнгга, тепа томон бир оз кўтариб, икки

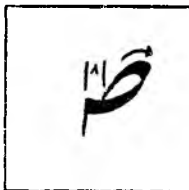
нуқта миқдорида суриб борилгач, яна пастга қайирилади. Сўнгра “сод” ёки “зод”нинг “бўйни” ( ) битилади. “Бўйин”ни битишда қисқа “син”нинг учинчи “дандонаси” (тиши)ни битишдаги қоидага ўхшаш қаламни ўнг томон сал бураб

бориб, охирида тўғри бурчак ҳосил қилгач, уч нуқта миқдоридаги жойда қалам ҳаракати тўхтатилади ва айна шу ердан “ён ҳаракат” бўйича бир нуқта миқдорида пастга томон чизиқ тортилади. Қаламни қоғоз юзидан зузмаган ҳолда адо этилган бу икки ҳаракат “сод” (ёки “зод”)нинг “бўйни”ни намоён қилади. Бироқ муҳим ўрни шундаки, бу ҳаракатлар натижасида “сод” ёки “зод”нинг “бўйни” тўғри (90°) бурчак бўйича қайирилган бўлади:

Шуни ҳам унутмаслик керакки, “сод” ёки “зод” ҳарфининг “қоши”ни бошланиш нуқтаси унинг “бўйни”дан ярим нуқта нарироқдан тортилса ёзилаётган бу ҳарф қоидали чиқади. Бунинг учун “сод”нинг “қоши” ёзиб бўлингач, “бўйни”ни ёзаётганда қоида талабига биноан ўртадаги ўша ярим нуқта масофани ҳамма вақт эътиборда тутиш лозим.

Яна, “сод” (“Зод”)ни ёзаётганда унинг “боши”ни ҳамиша бирдек чиқаришга ҳаракат қилмоқ керак. Зотан, Муниснинг:

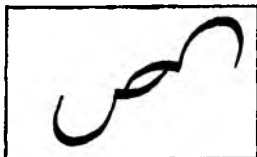
Ул шаклда ёзгил аввали “сод”,
Бўлсун яна “сод” акси бунёд –

деган сўзларида “Сод” (“Зод”) бошининг қай шаклда ёзилиши лозимлигини кўрсатиш билан бирга, айна чоғда юқоридаги

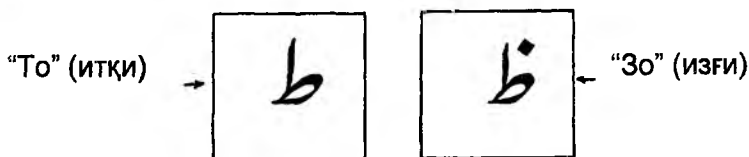

талаб ифодаси ҳам ўз мужассамини топгандир. Чунки хат маъшида ана шу икки талаб, яъни қалам ҳаракати ва қалам таҳриқи (қаламни аниқ ҳарфни қоидалик чиқармоқ учун зарур йўсинда юритиш) ғоят муҳимдир. Мана шуларни назарда тутиб Мунис ўзининг “Саводи таълим” асарида ўнг тарафдаги шаклни келтиради.

Шунингдек, Мунис “сод” бошининг кўринишини чақмоққа – тошга уриб олов чиқарадиган метал асбобга ўхшатади. Дарҳақиқат, чақмоқнинг тузилишида “сод” бошига ўхшашлик мавжуд бўлиб, пастдаги кўринишга эгадир. Муҳаммад Азим эса “сод” бошининг ичи, яъни “кўзи”ни олма уруғига қиёслади. Бундай ўхшатиш ёки қиёслашлар “сод” ёки “зод” ҳарфини битишда қалам ҳаракатини аниқ тасаввур қилмоқ учун ғоят аҳамиятлидир.

9-таълим:

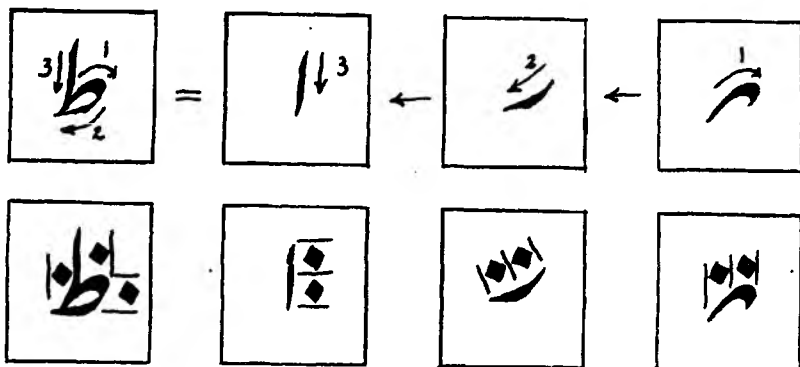
1. “То” зикрида деди баъзи устод,
Зебо алифи ва аввали “сод”.
Бу нукта (чиройли сўз)га ман қилурман инкор,
“Сод” ости эрур ситтабар (йўғон, сёрбар) бисёр.

Таълим будур қилурман имо,
 “Ро” фавқида (устида) тутса ер (жойлашса)
 нигун (тўнтарилган) “Зо”.

Тутса “алиф”, устида нишиман (ўтирса),
 Минган кишидек саманди тавсан (ўйноқи от).
 “Бир нуқта “алиф”нинг иттисоли (ёпишган жойи)
 То “ре” сўнгиким бор эрди холи (бўш, банд эмас).
 “Зо”йики бу ерда бўлди мазкур (зикр этилган),
 Дилкаш (жозибали)роқ ўлур гар ўлса мақсур (қисқа).

II. “То”, “Зо”нинг қоши бир тескари кичикроқ “зо” (зе) бўлуб,
 гўёки бир “ро” (ре)нинг устига бир “зо”чани тўнтариб қўйилтур.
 Ва ҳам энг устига икки нуқта баробарида “алиф”чани
 баландликдан пастликға тушуб келадургон одамға ўхшатуб
 қўйилтур. Аммо кўзи беҳининг уруғиға ўхшар.”

9-машқ:

Изоҳ:

“То” асосан уч бўлақдан, “Зо” эса тепасига қўйиладиган
 бир нуқтани қўшиб ҳисоблаганда тўрт бўлақдан иборатдир.
 “То” ёки “зо” ҳарфини ёзиш унинг биринчи бўлаги бўлмиш
 “қоши”ни битишдан бошланади. Бунинг учун қалам кесими
 ни худди “сод” ҳарфининг қошини битаётгандаги каби 60°
 қияликда тутиб, бир оз юқори кўтаргач, чап томонга

юргизилади ва икки нуқта баробарида сурилгач, оҳиста эгилади. Бунда “қош”нинг бошланиши ингичка, охири эса йўгон чиқиши керак. Муҳими шундаки, “қош”нинг охирида, қаламни қоғоздан узиб олаётганда унинг “ваҳший” учи ингичка бир чизиқ (яъни тасвирда ўқ билан кўрсатилган “уч”)ни ҳосил қилади. Ана шу учга “То” ёки “Зо”нинг иккинчи

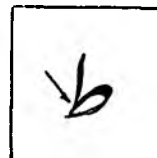

бўлаги бўлмиш ости уланади. Юқорида айтилганидек, бу ост айни “ро” ( ) ҳарфига ўхшайди. Шундай экан, унинг охири табиий равишда ингичка бўлиб чиқади. “Сод” ҳарфининг остида эса қалам учининг бор эни иштирок этади. Ана шу гўзалликни назарда тутиб Мунис “то” ёки “зо”ни “сод”нинг

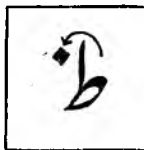
“аввали”, яъни бошланиш қисмига ўхшаш деган фикрга қарши чиқади. Мунис баён қилган яна бир муҳим маълумот шундан иборатки, “то” ёки “зо”нинг “қоши”

устига юқоридан тортиб тушуриладиган учинчи бўлак бўлмиш “алиф” ( ) “қош”нинг бошидан бир нуқта юқорироқда у билан туташади. Ўтмишда хаттотлар бу ҳарфнинг ана шу туташган жойини ғоят нафис чиқарганлар. Чунончи, улар “алиф”ни “қош”нинг эгилган жойига шундай улаганларки, агар диққат билан қаралмаса, уланган жойини мутлақо билиб бўлмайди.

Яна шунини ҳам айтиш керакки, баъзи қўлёзма китобларда “зо”нинг тепасига қўйилган нуқта “алиф”нинг ўнг томонига эмас, балки унинг чап томонига қўйилган ҳолатлар ҳам учрайди.

Охирги сўз шулки, “то” ва “зо” ҳарфларини ёзаётганда улар устига тортилган “алиф”нинг ҳаммиша ўқ (вертикаль) чизиққа мос равишда тик бўлиши ва ёзувдаги бошқа ҳарфларга ҳамоҳанг жойланишини назарда тутиш лозим. Чунки бу ҳол ёзувнинг гўзал чиқишини таъминловчи асосий омиллардан биридир.

Умуман олганда, машқ даврида “то” ёки “зо” ҳарфларини шошмасдан, ҳар бир бўлақларини алоҳида-алоҳида ёзган маъқулдир. Кейинча, маълум малака ҳосил бўлгач, бу ҳарфларни жадал ёзиш мумкин.

10-таълим:

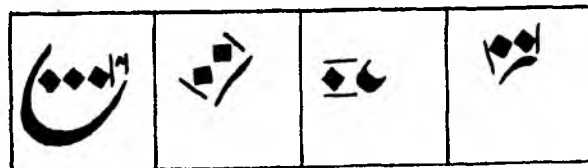
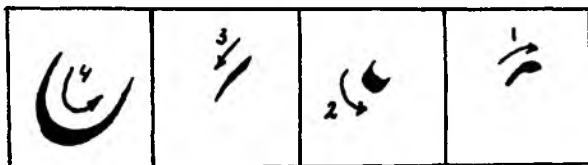
“Айн” -

-“Файн”

I. “Айн” аввалининг будур баёни,
“Сод” аввали қилса бўлғой они.
Деди яна устои моҳир,
Айлар они тўрт нуқта зоҳир.
Баъзи они бўйла айлади фош.
Бир нуқта ва хатти (чизик) айлаким қош.
Ул нуқтаки “айн”га эрур зам (қўшилган).
Қил ташқори кунжин (бурчагин) андо(к)ки кам.
Қўр халқай (домана) “айн” ва халқай “жим”.
Бир шаклда ёзди аҳли таълим.

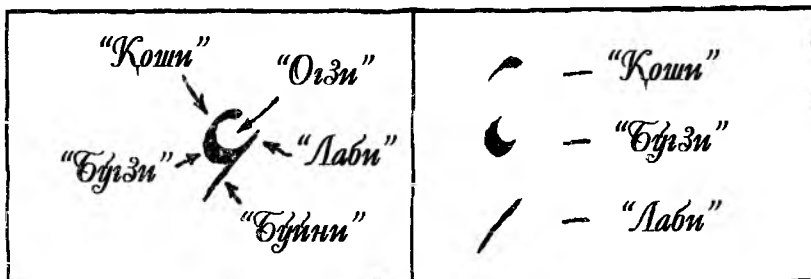
II. “Айн” ва “файн”нинг қоши “сод” қоши каби бўлуб, бир нуқта қаддида йўқориға тортилуру ва ҳам бир нуқта тегиға қўйуб, ярим нуқта анга лаб (ирин) чиқорилуру ва онинг остиға бир нуқта баробарида бўйун улануру. Аммо, оғзининг ораси тухумнинг ости каби йумалоқ бўлса яхшироқ бўлуру. Ёлғузлик ҳолда “жим”нинг доманаси улануру. Лекин “жим” ила “айн” доманаси бошқа доманалардан кўра андак ёйуқроқ бўлуб, оралиғиға уч ярим нуқта сигар.

Изоҳ:

“Айн” ва “Файн” ҳарфлари араб алифбосидаги энг чиройли ҳарфлар ҳисобланади. Одатда, “айн” ҳарфи тўрт бўлақдан, “файн” эса тепасидаги бир нуқтани қўшиб ҳисоблаганда беш бўлақдан иборатдир. (Бу икки ҳарфнинг ёзилишида ҳеч қандай фарқ бўлмагани сабабли, “изоҳ”да фақат “айн” ҳақида сўз юритамиз).

Эътиборлиси шундаки, “айн” ҳарфининг барча бўлақлари инсон аъзоларига хос номлар билан аталади. Афтидан, ўтмиш хаттотлар “айн” шаклида инсон сиймосини тасаввур қилган бўлсалар керак. Жумладан, “айн” ҳарфининг “қоши”, “бўғзи”, “оғзи”, “лаби” каби бўлақлари бор ва бу бўлақларнинг ўзаро бирикувидан “айн” ҳарфининг “боши” ҳосил бўлади. (Мунис “айн”нинг “боши”ни “айн аввали” деб юритади).

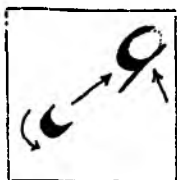

Ўз ўрнида “айн” ҳарфининг “боши” унинг “қорни” билан “бўйин” орқали уланади. Фикримизча, “айн” ҳарфи бўлақларининг бундай номланиши бу ҳарфни ёзишдаги тартиботни белгилашга ва уни ҳамيشа ёдда тутишга ҳам хизмат қилса керак.

Дарҳақиқат, “айн” ҳарфини ёзиш унинг “боши”ни ёзишдан бошланади. “Айн”нинг “боши” эса табиий равишда унинг энг юқори бўлаги бўлмиш “қоши”ни битишдан бошланади. “Қош”ни битмоқ учун эса қалам кесими

( )ни одатдагидек, 60° қияликда тутиб, ярим нуқта юқорига

(яъни ўнг томонга) кўтарилади ва икки нуқта миқдорида суриб борилгач, охишта ёнга буриб тўхтатилади. “Сод”нинг “қоши”дан фарқли ўлароқ, “айн”нинг “қоши” ингичкароқ, ярим қалам йўғонликда тугайди. Бунинг учун “айн” “қоши”нинг охири, яъни ёнга бурилган жойини

пастга томон эгаётганда қаламнинг ваҳший учигина юритилса, “айн”га хос мана шундай шакл (тасвирда ўқ билан кўрсатилган) ҳосил бўлади. Сўнгра бу

“қош”нинг бошланиш жойи, яъни чап томонидан бир нуқта ( ) тортилади. Бироқ “айн”нинг “оғзи” тухумсимон чиқсин учун мана шу нуқтани ой шаклида тортиш керак. Бу нуқта остидан эса ярим нуқта мўлжалида “лаб”

тортилади ва унга бир нуқта узунлигида “бўйин” уланади. “Лаб” ва “бўйин”ни хаттотлар ўнгдан чапга қараб бир қалам тортишда битганлар. Аммо улар “лаб”нинг ярим нуқта катталигида эканлигини ҳисобга олган ҳолда қалам

сурганлар. Бу ўринда диққат қилиниши лозим бўлган масала шундан иборатки, хаттотлар “лаб” ва “бўйин”ни ташкил қилган чизиқни тўғри эмас, балки

сал эгиброқ тортганлар. Акс ҳолда ана шу чизиқ охирига уланган “айн” доманаси тухумсимон чиқмайди.

Яна шуни алоҳида қайд этиш керакки, “айн”нинг доманаси “син” доманасига зид равишда, худди “жим” доманаси сингари чапдан ўнгга қараб тортилади.

Шунга кўра “айн” доманасининг ораси “син” доманасидан каттароқ (уч ярим нуқта)

бўлиб чиқади. Қадимда хаттотлар домана тортиш тартибига қатъий амал қилганлар ва

бир ҳарфга мансуб бўлган “домана” тортиш тартибини иккинчи ҳарфга қўлламаганлар. Аммо улар устодлар томонидан баён қилинган турли ўхшатиш ва қиёс (таъриф)ларга жиддий аҳамият берганлар. Зотан, бундай таърифлар хаттот қўлидаги қаламнинг аниқ ҳаракатини таъминлашда ва айниқса, ҳарфлар тузилишини талабаларга ўргатишда фоят аҳамиятлидир.

Шу жиҳатдан Муниснинг қуйидаги сўзлари маълум қийматга эга. Чунончи, у ўз асаида “айн”нинг “боши”ни “...Сод аввали қилса бўлғой они” деганда ушбу тасвирни назарда тутди. Бу тасвир унинг Шарқшунослик

институтда сақланаётган қўлёзма китобида (Инв. №1330) келтирилган. Яна у шу китобда: “Айлар они тўрт нуқта зоҳир”, деганда эса “айн”нинг “боши”ни бехато чиқаришни ўйлаб, нуқталарнинг мана шундай жойланишини назарда тутди. Зотан, Мунис мана шу тўрт нуқта орасида “айн” бошини тасаввур қилади.

Албатта, хат машқи жараёнида Мунисдек нозик таъб хаттотнинг бу ўғитларини хотирда тутиш фойдалидир.

Албатта, хат машқи жараёнида Мунисдек нозик таъб хаттотнинг бу ўғитларини хотирда тутиш фойдалидир.

11-таълим:

“Фо” (фө)

“Қоф”

I. Таълим аро келди ҳайъати (шакли) “фо”,
Бир нуқтаи мустадир (юмалоқ) ва бир “бо”.
Ул нуқтаи зикри бўлди авзаҳ (равшан),
Йарим нуқта ила қил мусаттаҳ (текис).

“Қоф” афсари (боши) “фо” бошига монанд,
“Нун” ҳалқасиға ва лек пайванд.”

II. “Фо”нинг боши бир нуқта бўлуб, яна бир нуқта ила ўраб юмалоқ қилинур. Энг теффаси (тепаси) ярим нуқта миқдориди қилинуб, остиға бир “бо”ни танаси уланур. Аммо, энгакини остиға бир нуқта сиғсун. “Фо” ила “Қоф” ҳар иккиси бир сувратда бўлуб, ёлғузликда “фо”ға “бо”ни тани уланиб, “қоф”ға бир домана уланиб ва ҳам бир нуқта “фо”ға ва икки нуқта “қоф”ға қўйуб, фарқ қилинур.”

11-машқ:

Изоҳ:

“Фо” ва “Қоф” ҳарфлари араб алифбоси асосидаги ўзбек миллий ёзувида кўп қўлланиладиган ҳарфлар сирасига киради. Шунинг учун қоидали қилиб битилган бу ҳарфлар ёзувга ўзгача нафосат бахш этади.

“Фо” ва “Қоф” ҳарфларининг ҳар иккаласи ҳам асосан уч бўлақдан иборат. Аммо, тепасига қўйиладиган нуқталарни

қўшиб ҳисобласак, “фо” тўрт бўлақ, “қоф” эса беш бўлақдан иборат бўлади. Бу ҳарфларнинг ҳар иккаласини ҳам бош қисми (“тожи”) бир хил бўлиб, юқорида

айтилганидек, танаси ва тепасига қўйилган нуқталар билан фарқ қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “Фо” ва “қоф”нинг бошини ёзишда унинг биринчи бўлагининг тўғри битилишига

жиддий эътибор бериш лозим. Чунки бу ҳарфларнинг қоидали ёзилиши айни шу бўлаққа боғлиқдир. Бу ерда биринчи бўлакнинг пастки бурчаги ўткир эмас, балки

маълум даражада ўтмас чиқиши керак. Шунингдек, бу бўлакни ёзаётганда қалам кесими (/) 60° эмас, балки имкон доирасида тикроқ, яъни $80-90^\circ$ атрофида (/) бўлиши лозим. Акс ҳолда, бу ҳарфларнинг биринчи бўлаги охиридан иккинчи бўлагини тортган вақтда уларнинг боши (“тожи”) ётиқ чиқиб қолади. Бу ҳол ҳарфнинг таълим талабига зид равишда ўта ётиқ чиқишига сабаб бўлади.

Одатда, қоидага амал қилган ҳолда тўғри битилган “тож” остида ярим нуқта миқдоридан уч ҳосил бўлади. Ана шу учга бир “домана” уланса “қоф”, бир “бе” (бо) уланса “фо” (фе) ҳосил бўлади.

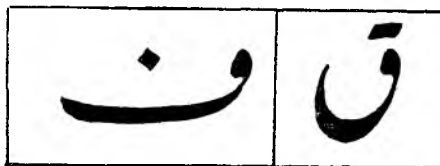

Шуни эсда тутиш лозимки, бу ҳарфларнинг охири бошидан бир нуқта пастроқ битилади. Бу ҳол тасвирда аниқ кўрсатилган. “Қоф”нинг доманаси “син” ҳарфи доманасининг айна ўзи бўлиб, бу ҳам ўнгдан чапга қараб тортилади ва оралиғига уч нуқта сиғади. “Фо” (фе)нинг ости эса “бо” (бе) ҳарфининг айна ўзи бўлиб, худди “бо” (бе) ҳарфи сингари узун (9-11 нуқта) ва қисқа (4-5 нуқта) бўлади. “Қоф” ва

“фо” ҳарфларининг бу бўлақларини ёзиш жараёнидаги қалам ҳаракати ҳам худди “син” ва “бо” ҳарфларидаги сингари кечади ва бу ерда ҳам узун “бо” (бе) ҳарфини ёзаётгандаги сингари “нафас олиш” қоидаларига амал қилинади.

Қадимий кўлөзма китобларда хаттотлар ёзувнинг чиройли чиқиши ва сатрда очиқ (бўш) жой қолдирмаслик мақсадида

“фо” (фе)нинг нуқтасини унинг боши тепасига эмас, балки танасининг ўртасига ҳам қўйганлар. Баъзи хаттотлар эса тез ёзиш

мақсадида “қоф”нинг икки нуқтаси (◆◆) ўрнига бир чизиқча (■) тортганлар. Лекин, бизнинг фикримизча, бу ҳарфларни, шунингдек, бошқа ҳарфларни ҳам ёзишда асло эринмай, таълим асосида битилса, хат нафис чиқади.

Яна бир масала шундан иборатки, “фо” ҳарфини ёзаётганда унинг танасини ўлчовига, “қоф” ҳарфини ёзаётганда эса доманасининг энлик жойи (яъни сатҳи) ўртада эмас, балки чап томонга сал суриброқ ёзилишига аҳамият бериш керак. Зотан, мана шу кичик нуқталар бу ҳарфларнинг нафосатини таъминлайди.

12-таълим:

“Коф” –

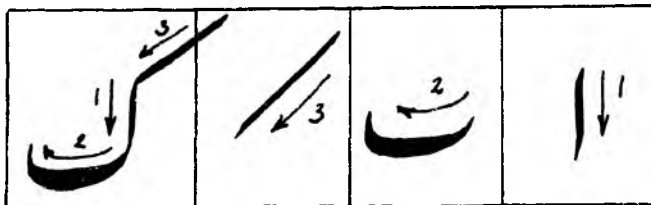
– “Гоф”

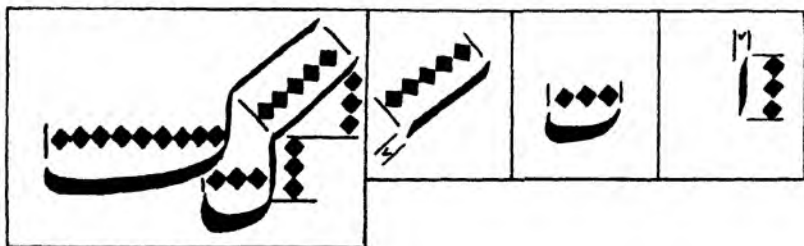

- I. “Коф” улдурур, эй хабиби дилбанд,
“Бо” аввалидур “алиф”га пайванд,
Сари (боши) “ко”ки, “алиф”и ягона узра,
Сончилгон ўқи нишона узра.
Эрмас қади тўрт нуқтадин кам,
Беш бўлса доғи эмастурур ғам.
“Коф”и яно ўзга навъ эмишдур,
“Бо” ўрнига уч нуқат кашишдур (чўзиш),
Бу “коф”ки зикрида топти таъхир (кечикиш),
Машқ ичра муқаддам ўлди тахрир.

II. “Коф”нинг танаси бир “алиф” бўлуб, онинг устига нишонага санчилгон камон ўқи каби тўрт, балки беш нуқта қаддича хат (чизик) тортилуру. Ул хатни учи санчилган тарафидан бир “алиф” қаддида юқоридан бошланур. Ёлғуз бўлган ҳолда остига бир “бо”нинг танини таъйин қилмишлар”.

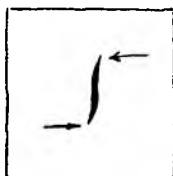
12-машқ:

Изоҳ:

“Коф” ҳарфи уч бўлақдан иборат. Булар: 1) “коф”нинг “танаси”, 2) “лаганчаси” (ости) ва 3) “қўли”дир. Бу бўлақлар қуйидаги тартибда битилади. Аввало, худди “алиф” сингари юқоридан пастга қараб (яъни қаламнинг “нузул” ҳаракати бўйича) ярим нуқта йўғонлигида “коф”нинг “танаси” тортилади. “Тана”нинг баландлиги ҳам “алиф” каби уч нуқтадан иборат бўлади. Одатда, қаламни қоидали ушлаб тортилса, “тана”нинг юқорисиди ўнгга, остиди эса чапга қараган “уч”лар ҳосил бўлади. “Коф” ҳарфини қоида талабига мос қилиб ёзмоқ учун мана шу “уч”ларни албатта чиқариш лозим. Чунки “коф”нинг бошқа бўлақлари унинг “тана”сидаги мана шу “уч”ларга келиб уланади.

Сўнгра, “коф” танасининг остки учига бир “бо” (бе) ҳарфи уланади. Уланадиган “бо” ёзувидаги ўрнига қараб узун ёки қисқа бўлиши мумкин. Бунда “бо” (бе) ҳарфининг бош ланиши даги

ингичка учи “коф” “танаси”нинг остки учига шундай уланиши керакки, ҳар икки бўлақнинг учи тўлиқ

сақлансин ва уланган жойи асло билинмасин. Ўтмишда хаттотлар бу юмушни шу қадар маҳорат билан адо этганларки, “коф”нинг бу бўлақлари худди бир қалам тортишда битилганга ўхшаб чиққан.

Нихоят, “коф” танасининг юқори учига унинг “қўли” (Муҳаммад Азимнинг сўзларига кўра бир “хат” (яъни бир тўғри

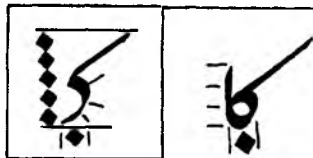
чизиқ) уланади. Бу ерда ҳам, айтиб ўтганимиздек, учма-учлик қоида­сига амал қилинади. Бироқ шунга эътибор бериш керакки, агар ҳар икки бўлак (яъни “коф”нинг “танаси” билан “қўли”) туташган жой (“коф” бўйнидан бир тўғри чизиқ торт­сак, координат қоида­сига биноан у 60° ли бурчак ҳо­латида қилиши керак. Бу ўринда шуни унутмаслик керакки, “коф”нинг “қўли” пастдан юқорига эмас, балки юқоридан пастга қараб, тўрт-беш нуқта узунлигида қиялатиб тортилади. Одатда, “қўл”ни тортаётганда уни “коф” бўйнига нисбатан уч нуқта баландроқдан бошлашни аниқ мўлжаллаш лозим. “Коф” ҳарфини ёзиш тартиби нуқтаи назаридан Мунис ва Муҳаммад Азимларнинг таълимларига эътибор бер­сак, уларда бу ҳарфни ёзиш жараёни икки хил талқин қилинаётганга ўхшайди. Дарҳақиқат, Муниснинг сўзлари бизнинг баёнимизни тасдиқласа, Муҳаммад Азимнинг сўзларидан эса “коф”нинг танасига аввал унинг “қўли”ни улаш керак, деган маъно чиқаёт­гандек туюлади. Албатта, буни хато деб қарамаслик керак. Чунки Мунис ҳам, Муҳаммад Азим ҳам хат қоидаларини мукам­мал билганлар. Бу ерда эса бирлари (Мунис) “коф”нинг ёлғиз келишини назарда тутса, иккинчи (Муҳаммад Азим) эса “коф”нинг сўз ўртасида келишини назарда тутган.

Миллий адабиётимизнинг дурдоналари битилган мўътабар қўлёзма китобларда “коф” ҳарфининг бир неча шаклларда битилган турларини учратамиз. Манбаларда қайд этилишича, ўтмишда хаттотлар уларнинг ҳар бирини алоҳида ном билан атаганлар ва алоҳида қоидалар асосида битганлар. Жумладан, сўз бошида келган “коф”ни “кофи мусаттах” (яъни “текис коф”) деб юритганлар. Сўз охирида келган “коф”ни эса “кофи ломий” (яъни “лом” ҳарфига ўхшаш “коф”) дейишган. Чунки бу “коф”нинг ости (лаганчаси) кичкина (уч нуқта) бўлгани учун уни “лом” ҳарфига ўхшатганлар.

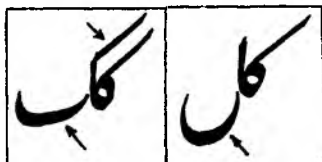
“Алиф”, “коф”, “лом” ва “лом-алиф” ҳарфларидан олдин келган “коф”ни “кофи долий” (яъни “дол” ҳарфига ўхшаган “коф”) деганлар. Дарҳақиқат, бу ерда “коф”нинг танаси

“дол” ҳарфи кўринишида бўлади. Ана шу “дол” ҳарфига ўхшаш “коф”га бир “алиф” уланса “коф-алиф” ҳосил бўлади.

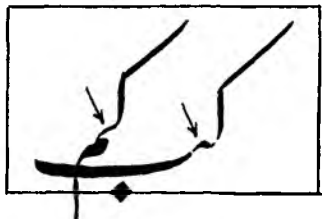
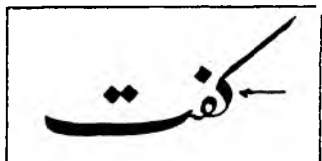

Одатда, бу “коф-алиф”нинг остига бир “домана” улаш билан “коф-лом” ва бир “бо” (бе) ҳам бир “хат” (“қўл”) улаш билан эса “ко-коф” ҳарф бирикмалари ҳосил қилинади.

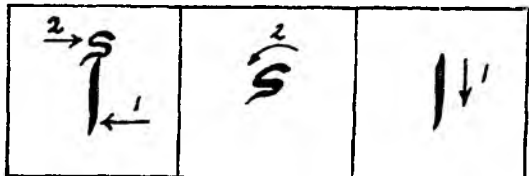
Баъзи хаттотлар эса айрим ўринларда “коф”нинг танасини айнан “дол” ҳарфига ўхшатиб тортганлар. Жумладан, ажойиб шоир ва беназир хаттот Сидқий Хондайлиқий “гуфт” сўзини шундай ёзар эди.

Ниҳоят, “коф” ҳарфидан кейин “бо” (бе) ёки “мим” ҳарфлари келган пайтдаги “коф”ни “кофи мунҳоний” (яъни “эгри коф”) деб юритишган. Ҳақиқатан ҳам бундай ҳолатда “коф” танасининг остига кичик бир эгри чизиқча уланган ва шу чизиқчага “бо” ва “мим” сингари ҳарфлар улаб кетилган. Кўпинча хаттотлар бу чизиқчани қалам

учининг ваҳший томони билан ингичка қилиб тортганлар. Шунингдек, қўлёзма китобларда “коф” ҳарфининг яна бир тури учрайди. Уни ёзишда “коф” танаси тепасига “қўл” эмас, балки бир “тож” қўйилади. Одатда, “тож” қаламнинг “ваҳший” учи билан бир ёки бир ярим нуқта катталигида битилади. Хаттотлар уни бир қалам тортиш билан битадилар. Бунда улар “тож”нинг ҳаддан ташқари катта ёки ҳаддан ташқари кичик бўлиб кетмаслиги,

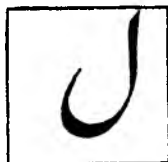
балки “коф” танасининг ярмига тенг даражада ёзилишига аҳамият берганлар.

Ниҳоят, шуни айтиш керакки, “гоф” ҳарфи ҳам айнан “коф” қоидаси билан ёзилади. Бироқ “гоф”нинг “коф”дан фарқи унинг “қўли” тепасига тортилган иккинчи чизиқдангина иборатдир. Бу чизиқ ҳам “коф” қўли сингари юқоридан пастга томон тортилади ва “қўл” билан чизиқ ораси ярим нуқта кенглигида битилади. Одатда, “чизиқча” “қўл”га нисбатан сал қисқароқ қилиб тортилади. Бироқ қадимий қўлёзма китобларда бу чизиқча кўпинча қўйилмайди. Аммо китобхонлар бундай сўзларни матн мазмунидан келиб чиқиб, мантиқан тўғри ўқий берадилар. Лекин, Ўзбек тилида ёзилган матнларда хаттотлар бу икки ҳарфни фарқлаш учун чизиқча қўядилар.

13-таълим:

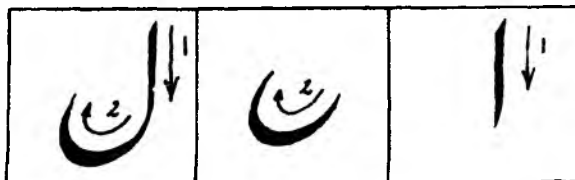
“Лом” –

- I. Гар “лом”ни истасанг мураббаъ (тартиб бермоқ) “Нун” бирла “алиф”ни қил мураккаб (қўш).
Лекин “алифи” тавил (узун) бўлсун,
То тўрт нуқта (нуқта) адил (тенг) бўлсун.

II. “Лом” танаси беш нуқта қаддича бир “алиф” бўлур. Ёлғуз битилганда қуйисига бир домана уланур. “Алиф”ни тўрт нуқта ҳам демишлар.

13-машқ:

Изоҳ:

Араб алифбоси асосидаги ўзбек миллий ёзувида кўп ишлатиладиган ҳарфлардан бири “лом”дир. “Лом” ҳарфи икки бўлақдан иборат бўлиб, биринчи бўлаги “алиф” кўринишидаги “танаси”дир. Одатда, “алиф” ҳарфи ҳамиша уч нуқтадан иборат бўлса, “лом” ҳарфининг танаси тўрт ва ҳатто беш нуқта қаддида бўлади. “Лом” ҳарфининг чиройли чиқишини таъминлайдиган бўлаги унинг мана шу танасидир. Шунинг учун ўтмишда хаттотлар “лом” ҳарфи танасини тортишга алоҳида аҳамият берганлар.

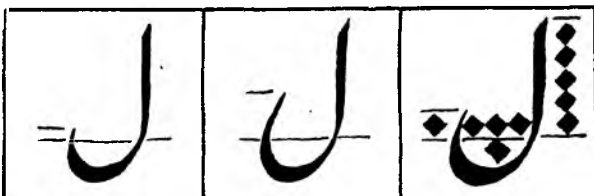
Жумладан, улар “лом” танасининг бошланишини ўнг томонга бир оз эгиброқ бошлаганлар. Остини эса ҳамиша бир оз чўзиброқ тугаллаганлар. “Лом” ҳарфи танасининг ҳар икки томонини бундай чиқаришда қалам учининг ваҳший томони фаол иштирок этади. Энди, навбатдаги муҳим вазифа “лом” танасига унинг иккинчи бўлаги

бўлмиш “домана”сини улашдир. Бу ерда асосий эътибор ҳар икки бўлақнинг ўзаро туташган жойига қаратилмоғи лозимдир. Чунки “лом” танасининг қуйиси ва доманасининг бошланиши ўзаро учма-уч келмаса “лом” ҳарфи кўнгилдагидек чиқмайди. Умуман, араб алифбоси асосидаги ўзбек миллий ёзувининг аксарият ҳарфларида бўлақларнинг бундай учма-уч келиши кўп учрайди. Шунинг учун бунга жиддий эътибор бериб, етук даражада ўрганиб олиш лозимдир.

Яна бир муҳим вазифа “лом” доманасини ўз ўрнига жойлаштиришдир. Бунинг учун “лом” танаси (яна ҳам аниқроғи, тананинг остки учи) билан доманасининг охири орасидаги масофа ҳамиша уч нуқта бўлишини ёдда тутиш ва шу ўлчов бўйича қалам юритиш керак. Бунда домананинг учи ҳар икки бўлак туташган жойдан бир нуқта баландликда тугатилиши лозим. Шунда домананинг ич томонига бир нуқта жойлаштириш мумкин бўлади.

Бордию ана шу мўлжалга риоя қилинмаса, “лом”нинг доманаси ё юқорига-кўтарилиб кетади, ёки пастга тушиб кетади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам хатодир. Дастлабки даврда “лом” ҳарфини бир қалам тортишда ёзишга одатланмаслик керак. Балки, юқорида айтилганидек, икки бор, ҳатто доманасини тортаётганда бир “нафас” олиб, уч бор қалам тортишда ёзилса, “лом” ҳарфи қоидали чиқади. Ўтмишда хаттотлар “лом” ҳарфини ёзиш машқини шу зайлда эгаллаганларидан кейингина уни бир қалам тортишда битишга киришганлар. Қадимий арабий ёзувларда хаттотлар икки хил “лом” ҳарфини битганлар. Уларнинг биринчиси “лом-е мудаввар” (яъни, юмалоқ шакли “лом”) бўлиб, у “наسخ” ва “настаълик” хатларига мансуб бўлса, иккинчиси эса “лом-е мурсал” (яъни чўзиқ “лом”) асосан “сулс” ва “райҳоний” каби хатларда қўлланган.

14-таълим:

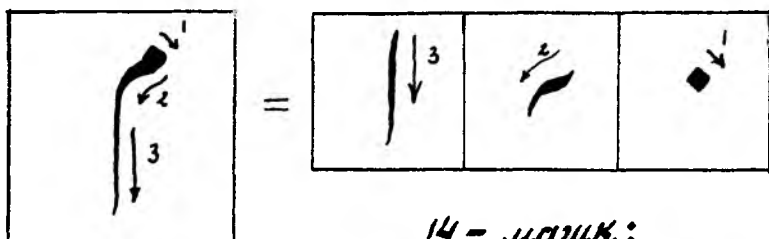
“Мим” –

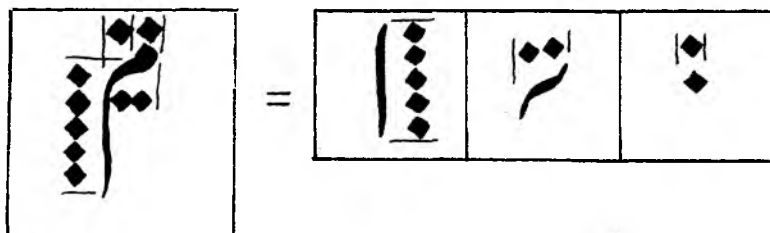
I. Ҳаллоли (ҳал қилувчи) рамузи (белги) фанни таълим,
Бир нуқта ёзибдур афсари (тожи) мим.

Аммо икки нуқта гарданидур,
 Авжи тул (бўйи) бинойи (тузилиши) доманидур.
 Баъзи деди бир узун “алиф”дур,
 Ким тўрт нуқтага муттасифдур (сифатланган).

II. “Бир нуқта қалам орқасиға тортуб, яна икки нуқта қалам олдиға тортмоқ ила бир “мим” пайдо бўлур. Аввалда, ўртада келмаган ҳолда, этагига тўрт нуқта, балки беш нуқта қаддида “алиф” уланур. Юқорисини қуйи қилиб қараганда ярим доманалик “лом”ға ўхшар”.

14 - машқ:

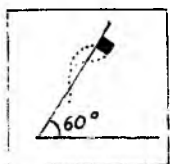
Изоҳ:

“Мим” ҳарфи асосан уч бўлакдан иборатдир. Аммо ўтмишда кўпчилик хаттотлар унинг биринчи ва иккинчи бўлаklarини қаламни қоғоздан узмаган ҳолда бир қалам тортиш билан битганлар. Бироқ хат машқига янги киришган ҳавасмандлар юқорида кўрсатилганидек, ҳар бир бўлакни ўз ўрнида навбатма-навбат ёзсалар мақсадга мувофиқ бўлади.

Одатда, “мим” ҳарфини ёзиш унинг боши (Мунис сўзича “афсари”, яъни тожи)ни битишдан бошланади. Бунинг учун аввало қаламни орқага

тортиш билан бир нуқта ҳосил қиламиз. Сўнгра, шу нуқтанинг устидан қаламни олдинга юритиш билан “мим” “гардани”ни ҳосил қиламиз. “Мим” ҳарфи “гардани” ярим нуқта кенглигида

бошланиб, пастга эгилган ингичка уч билан тугайди. Ана шу икки бўлакнинг ўзаро бирикувидан “мим” ҳарфининг “боши” (тожи) ҳосил бўлади. Бу ўринда аввал тортган нуқтанинг қиялиги 60° бўлишлигини унутмаслик

керак. Одатда, “мим” ҳарфи ёлғиз келган вақтда унинг мана шу “гардани” охиридаги учига тўрт ёки беш нуқта қаддидаги “думи” (яъни бир “алиф”) уланади. Ана шу йўсинда битилган ёлғиз “мим”ни Муҳаммад Азим ўзининг юқоридаги тавсифида: “Юқорисини қуйи қилиб қараганда ярим доманалик “лом”га ўхшар”, деб ёзар экан. “мим” ҳарфининг ушбу тескари ҳолатини назарда тутати

Настаълиқ хатида “мим” ҳарфи бошқа ҳарфларга асосан “боши” (тожи)нинг икки нуқтаси (яъни биринчи бўлак бўлмиш нуқтанинг юқори учи ва гарданининг ости) билан уланади. Муҳими шундаки, “мим” ҳарфи бошқа ҳарфлар билан уланиш жараёнида ёзув жиҳатидан фарқланувчи бир неча усулларда битилади. Бу ҳодиса настаълиқ хатига хос анъана бўлганлиги учун уларнинг ҳар бири хусусида алоҳида-алоҳида тўхталишни лозим топдик.

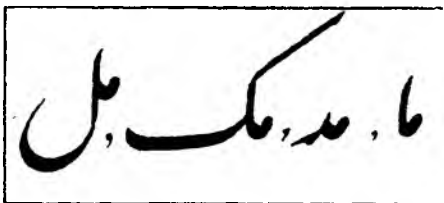

Манбаларда қайд этилишича, настаълиқ хатида битилган кўлэзма китобларда “мим” ҳарфи (асосан унинг “тожи”) тўрт хил кўринишда учрайди. Жумладан, ёлғиз келганда у юқорида кўриб ўтганимиздек, “тожи”нинг юқори қисми уч бурчак шаклда бўлади. Бироқ бошқа ҳарфларга қўшилганда эса “мим” ҳарфи сўз бошида келган бўлишига қарамай, “учли” ҳолатда битилади. Бу шаклни хаттотлар “мим”нинг “очиқ” ҳолати (яъни “очиқ мим”) деб юритишган.

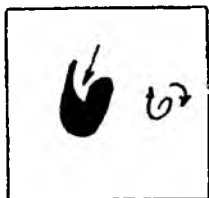

“Мим” ҳарфи “алиф” – , “дол” – , “коф” – ,

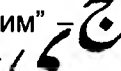

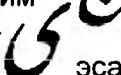
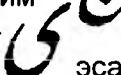
“лом” – сингари ҳарфлардан олдин келса, унинг “тожи” (боши) юмалоқ кўринишга эга бўлади. Бу кўринишни хаттотлар “мим”нинг “ёндама” ҳолати (яъни “ёндама мим”) деб юритганлар. “Ёндама мим” юқоридаги ҳарфлар билан мана шундай қўшилиб

ёзилади. (“Мим” ҳарфининг бошқа ҳарфлар билан қўшилиши ҳақида кейинги бобда сўз юритамиз). “Ёндама мим”ни ёзаётганда қаламни ярим нуқта орқага тортиш жараёнида уни доира шаклида ҳаракат қилдирамыз. Натижада, қаламнинг учи ярим юмалоқ шаклни вужудга келтиради. Эътиборлиси шундаки, “мим” ҳарфи қаламнинг “сууд” – (пастдан юқорига) ҳаракати олдидан шундай шакл олади.

Аммо бу ерда шу нарсага диққат қилиш керакки, қаламнинг пастдан юқорига қилган ҳаракати ярим юмалоқ шаклдаги “мим” тожининг ўртасидан бошланади. Ана шундагина “ёндама мим” гўзал ва қоидали бўлиб чиқади.

“Мим” ҳарфи “жим” – , “мим” – , “ҳойи ҳаввоз” – ҳамда “ёй” – сингари ҳарфларга қўшилганда эса мана шу

шаклни олади. “Мим” ҳарфининг бу шаклини хаттотлар “чўзма мим” деб аташган. Ҳақиқатан ҳам бу ерда “мим”нинг гардани бир оз чўзиброқ битилади. Одатда, “чўзма мим” қуйидаги тартибда ёзилади. Аввало, қаламни орқага (яъни ўнг томонга) уфқ чизиги бўйлаб тортиб, бир нуқта

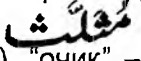

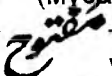

ҳосил қиламиз ва бу нуқтанинг ўнг томонидаги остки бурчагига икки нуқта қаддида бўйин уланади. Бўйиннинг қиялиги 50-60° атрофида бўлади. Мана шу

бўйиннинг остига юқорида кўрсатилган ҳарфлар уланади. Одатда, “чўзма мим”нинг бўйни қаламнинг ваҳший учи билан бошланиб, ёнлама ҳаракат қилган ҳолда ингичка чизиқ ҳосил қилиб тугайди. Хаттотлар бўйиннинг бошланиш қисмида қаламни сал бураш орқали унга йўғонлик берганлар ва маълум малака ҳосил қилгач, “чўзма мим”ни бир қалам тортишда битганлар.

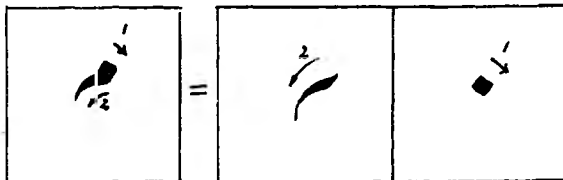
Ниҳоят, “мим” бошқа ҳарфларга ҳар икки томонидан қўшилган вақтда икки учлик шаклга эга бўлади. “Мим” ҳарфининг бу шаклини хаттотлар “туташма мим” деб аташган. “Туташма мим”ни ёзиш ҳам бошқача “мим”ларни ёзишдан фарқ қилмайди. Бу ерда асосий эътибор унинг учлари ва қорнининг думалоқроқ чиқишига қаратилмоғи лозимдир.

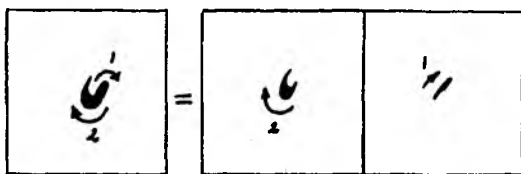
Араб алифбосидаги ёзувларда “мим” ҳарфининг “уч бурчак” – – (мусаллас), “думалоқ” – – (мудаввар), “очиқ” – – (мафтух) ва бошқа шакллари учрайди. Аслида бир товушни ифодаловчи бу ҳарфлар ўзларида маълум хат турига хос қирраларни мужассамлаштирганлар. Жумладан, “насх” хатида “мим” ҳарфи “уч бурчак” – , “сулс” хатида эса “думалоқ” – шаклларда учрайди.

Шундай қилиб, “настаълиқ хати”да “мим” ҳарфи маълум ҳарфларга қўшилганда турлича шаклларда ёзилади. Хат машқини ният қилган китобхонларимиз бу масалага жиддий эътибор бериб, “мим” ҳарфининг ёзилиш ўринлари ва жараёнларини пухта ўрганиб олишлари шарт. Шуни назарда тутиб, “мим” ҳарфининг настаълиқ хатидаги тўрт хил шаклини ёзиш тартибини кўрсатиб ўтаемиз:

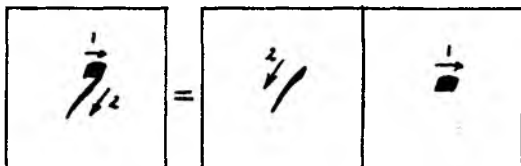
1. “Очиқ мим” –

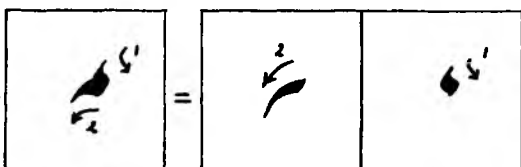
2. “Ёндама мим” –

3. “Чўзма мим” –

4. “Туташма мим” –

15-таълим:

“Нун” –

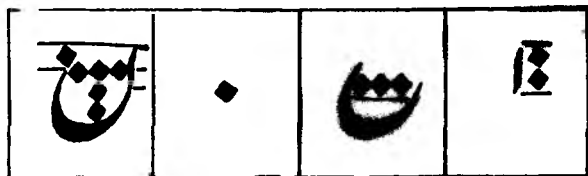

I. “Нун” олти нуқтадур, эй қариндош,
Икки оёқ, икки тан, икки бош.
Уч нуқтадур икки лаб ораси,
Ул наъвки умқи (чуқурлиги)нинг биноси.
Қўйсанг айоқиға афсари (тожи) “жим”,
Қилғуси зухур пайкари (гавдаси) “жим”.

II. “Нун” бир марказ устиға қўйилган биргина нуқтадур-
. Ёлғузликда ёки охирдан келиб уланган ҳолда танаси бир

домана бўлур. Аммо доманани бошламоқда “алиф” каби бошлануб, аввали охиридан бир нуқта пастроқ бўлуб, ўртасига бир нуқта ташланур”:

15-машқ:

Изоҳ:

“Нун” ҳарфи нуқтасини ҳам қўшиб ҳисоблаганда уч бўлақдан иборат. Булар, Мунис айтганидек, оёғи – /, шу оёғига уланадиган тана (домана)си – ва икки лаби оралиғига қўйиладиган нуқтаси – – дир. Одатда, “нун” ҳарфи икки нуқта қаддидаги оёғини битишдан бошланади. Қаламнинг ваҳший учи билан ярим қалам қалинликда, юқориси бурчакли, ости эса ингичка қилиб тугалланган оёғига, ана шундай ингичкалик билан бошланган тана (домана) уланади. Қоида талабига кўра бу бўлақларнинг уланган жойи деярли билинмай кетиши лозим. Шундан кейин “нун”нинг оёғи ва

доманасининг охириги учи орасига бир нуқта қўйилади. Қоидага биноан бу нуқтанинг ўнг ва чап томини ҳам бир нуқта кенглигида бўлиши керак. Зотан, Мунис: “Уч нуқтадур икки лаб ораси”, деганда айти шу нуқталарни назарда тутати. Яна у: “Ул наъвки, умқининг биноси”, дея “нун” ҳарфи қорнининг чуқурлиги ҳам уч нуқта бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Шунингдек, Мунис: “Нун олти нуқтадур, эй қариндош. Икки оёқ, икки тан, икки бош”, деганда “нун” ҳарфининг ушбу

ўлчамини назарда тутати. Бу, албатта, “нун” ҳарфининг юқоридаги сингари асосий ўлчами эмас, балки унга нисбатан қўшимча ўлчамдир.

Яна Мунис: “Қўйсанг айоқиға афсари “жим”, қилгуси зуҳур пайкари “жим”, деб, “нун” ҳарфини “жим” ҳарфига қиёслайди.

Муниснинг бу сўзларидан ҳар икки ҳарф ўртасидаги ўхшашлик англашилса ҳам, қалам ҳаракатида уларнинг буткул фарқ қилишини унутмаслик керак. Муҳаммад Азим эса ўз сўзини: “Нун” бир марказ устиға қўйилгон биргина нуқтадир”, деб бошлаб, “нун” ҳарфининг сўз ўртасида келган ҳолатини ифода қилади. Муҳими шундаки, бу ҳолатда ҳам “нун” икки, нуқтаси билан қўшиб ҳисоблаганда эса уч бўлақдан иборат бўлади.

“Нун” ҳарфини битиш учун зарур талабларга яна шуларни ҳам қўшиш керакки, илк машқларда уни зинҳор бир қалам тортиш билан битмаслик лозим. Бир қалам тортишда битилса, у ҳолда “нун” ўз назокатини йўқотиб, рус алифбосидаги “О” ҳарфининг ярмига ўхшаб қолади.

Шунингдек, “нун” оёғининг бошланиш қисми ҳамиша тик ва уч бурчак шаклли бўлишига ҳамда уни ўнг ёки сўл томонга оғиб кетмаслигига аҳамият бериш керак. Аммо “нун” доманасининг охирини ўнг томонга бир оз оғдириб ёзилса, у ҳолда бундай “нун” гоаят гўзал чиқади ва у ёзувни безайди. “Нун” ҳарфининг мана бундай ҳолатига беқиёс хаттот ва хассос шоир, раҳматлик Сидқий Хондайлиқий доимо жиддий эътибор берган. Зотан, “нун” ҳарфининг арзимас шу қирраси у кишининг хатларига зийнат бағишлаган.

Ниҳоят, “нун” нуқтасининг қўйилиш ўрнига келсак, у “нун” ҳарфининг икки лаби узра

тортилган чизикқа юқори учи билан тегиб туриши керак. Бироқ баъзи хаттотларнинг эътиборсизлиги ёки шахсий хоҳишига биноан аксарият қўлёзма китобларда “нун”нинг нуқтаси ҳарф юқорисига ёки доманасининг ичига қўйилган ҳолларда дуч келамиз. Бу, албатта, котибнинг шитоб билан ёзиши ёки қаторда бўш жой танқислигининг оқибати бўлиши мумкин.

Лекин янгигина ёки илк бор хат машқига киришган ҳавасмандлар “нун” ҳарфини ёзишда юқоридаги қоидаларга амал қилсалар, бу ҳарфнинг нафосати мукамал намоён бўлади.

16-таълим:

“Вов” –

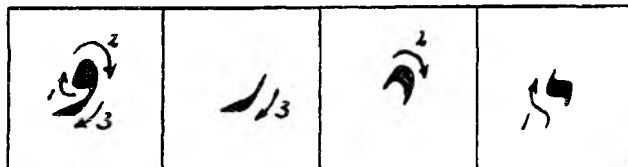

- I. “Вов” аввали нуқта, охири “ро”,
Бордур нуқати мусаллас (уч бурчак) аммо.
Мунис бу амалдадур баруманд (фойдаланувчи),
“Вов” аввали “фо” бошига монанд.

II. “Вов”нинг боши “фо”нинг бошига ўхшар.

Лекин оёғи “зо”нинг тани. Бир ярим нуқта қаддича қилиб уланур.”

16-машқ:

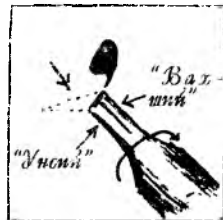
Изоҳ:

Баъзи манбаларда “вов”нинг бошини бир бўлак, танасини бир бўлак ҳисоблаб, унинг ўзини икки бўлақдан иборат деб кўрсатадилар. Юқорида сўзлари келтирилган хат устодлари – Мунис ва Муҳаммад Азимларнинг ҳар

иккалалари “вов”нинг бошини “фо” ҳарфи бошига ўхшатадилар. Агар ёдингизда бўлса, ўн биринчи таълимда биз “фо” ҳарфининг боши икки бўлақдан иборат деб кўрсатган эдик. Шунга кўра “вов” ҳарфининг боши ҳам икки бўлақдан иборат бўлади. Бунга унинг танасини ҳам қўшсак, “вов” ҳарфи уч бўлақдан иборат. Бу бўлақлар ичида қалам ҳаракати жиҳатидан бир оз мураккаброғи “вов” танаси, яна ҳам аниқроғи унинг охиридир. Мунис “вов”нинг танасини “ро”, Муҳаммад Азим эса “зо” ҳарфига қиёслайди. Биз бешинчи ва олтинчи таълимларда бу ҳарфларни ёзишдаги қалам ҳаракати ва уларнинг ўлчамлари хусусида сўз юритиб, “ро” (ре)нинг баландлиги бир нуқта, “зо” (зе)нинг баландлиги эса икки нуқта эканлигини кўрсатган эдик. Бу ерда эса “вов”нинг танаси “бир ярим нуқта қаддича қилиб уланур”.

Бунинг учун “вов”нинг бошини ёзиш жараёнида ҳосил бўлган бўйинга қаламнинг ваҳший учи қўйилади ва қаламни секин-аста пастга тортиш билан бирга олға томон ҳам суриб борилади. Бу жараённинг ярмига етилгач, қаламнинг унсий учи кўтарилиб, ваҳший учини қисқа бир тортиш билан ёзув тугатилади. Шунда “вов” танасининг охири учлик бўлиб чиқади. Албатта, бир уринишдаёқ “вов” ҳарфини чиройли ва қоидали чиқариб бўлмайди. Айниқса, бир ярим нуқта қаддича жойда бу мураккаб жараённи адо этиш осон эмас. Бунинг учун маълум малака талаб этилади. Малака ҳосил қилмоқ учун эса жуда кўп машқ қилмоқ керак.

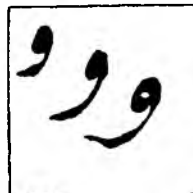

Қадимий ёзув турларида уч хил “вов” ҳарфи фарқланади. Буларнинг ҳаммаси қалам ҳаракатига асосан маълум шакл олади ва бу шакл аниқ бир хат (масалан, сулс ёки насх)

турини намоён қилади. Муҳими шундаки, хаттотлар маълум бир хат турида қалам юритар эканлар, бошқа хатларга мансуб “вов”ларни аралаштириб юбормайдилар.

Чунончи:

1. “Вов-е қавсий” – (ёйсимон “вов”) – “Таълиқ”, “Настаълиқ”, “Насх” ва “Девоний” сингари хатларга мансуб бўлса,

2. “Вов-е муаммор” эса “Сулс” хатиға мансубдир.

3. “Вов-е мурсал” – “Сулси райҳоний” хатиға мансуб

17-таълим:

“Ҳо” (Ҳойи ҳавваз) –

1. “Бир нуқтани “ҳо”ға айла афсар (тож), Ёз ниш (учи) ила халқаи мудаввар (юмалоқ).

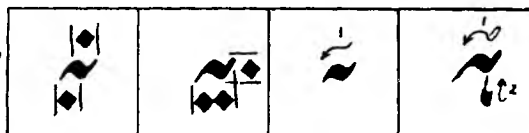
Қил халқа таҳин (остини) сатбари камроқ.
 Нуқта сори (томон) халқаға бер илсоқ (тиркаш).

II. “Ҳо” тўрт турлидир. “Ҳойи марказий”, “ҳойи ҳилолий”, “ҳойи ҳожибий”, “ҳойи нигиний”. “Ҳойи марказий” эса бир марказ остиға аломат қўйилур – , “Ҳойи ҳилолий” икки ё уч кунлик ойға ўхшар – . “Ҳойи ҳожибий” икки кўзлик ва ҳам икки қошлик бўлур. Қоши эса ости бир “то”, усти бир “сод” бўлуб, остидаги халқаси бир нуқтагина илгарироқ ташланур. Аммо, машқда “сод” ва “то” оралиғидан “шин” каби узун хат (чизик) тортилмоғи расм бўлмиш. “Ҳойи марказий” икки наъвдир. Бири бир нарсани бошида келур. Яна бири бир нарсанинг оёғида келур.

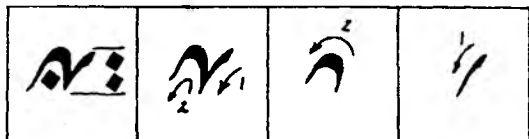
Аммо, “ҳойи ҳилолий” ила “ҳожибий” кўпинча оралиғда келур. “Ҳойи нигиний” эса бир узук каби ҳалқа бўлуб, ҳамма вақт ёлғуз келур. “Ҳо”лар учун кўп диққат қилмоқ керак”.

17-машқ:

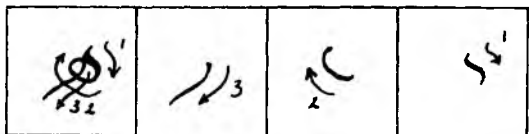
1. “Ҳойи марказий”

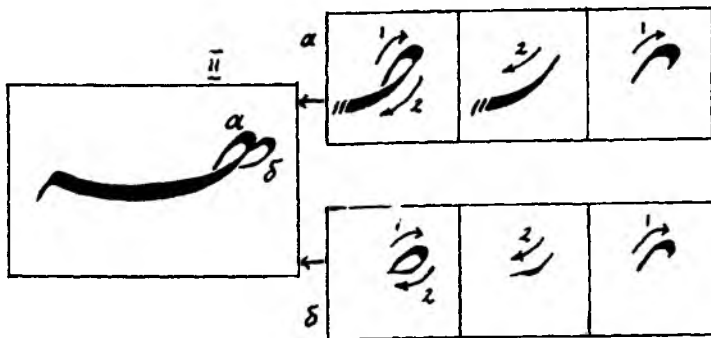

2. “Ҳойи ҳилолий”

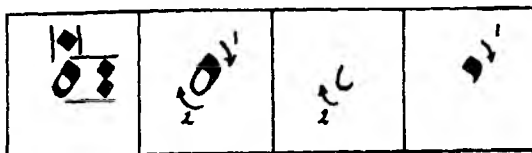

3. “Ҳойи ҳожибий”

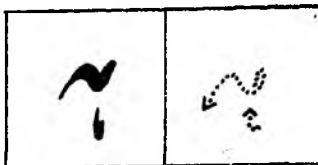

4. "Ҳойи нигиний"

Изоҳ:

Манбаларда кўрсатилганидек, настаълиқ хатида "ҳо" (ҳойи ҳавваз) ҳарфи тўрт турли бўлса-да, қалам ҳаракатига кўра тўртдан ортиқроқдир. Жумладан, "ҳойи марказий" ёзилиши жиҳатидан икки хилдир. Уларнинг бири ҳамيشа сўз бошида келса, иккинчиси эса сўз охирида келади.

Ҳойи марказий"нинг сўз бошида келадиган хилини битишда қалам ҳаракати шундай кечади. Одатда, бу ҳарф бир қалам тортишда битилади. Аммо уни ёзишда қалам ҳаракати текис (тўғри) эмас, балки эгри (айланма) бўлади. Бунинг учун аввало, қоғоз

юзиди бир қалам кесими ҳосил қилинади ва уни ярим қалам юқори кўтариш жараёнида орқага қайрилади. Сўнгра, қалам ҳаракатини давом эттирган ҳолда ярим қалам пастга гуширилгач, қаламни қалам кесими (яъни қалам учининг бор эни) бўйича олға сурилади ҳамда бир нуқта масофада паст томон эгиб, ҳарф охири қаламнинг ваҳший учи билан ингичка қилиб тугатилади. “Ҳойи марказий”нинг бу турини ёзиш тартибини юқоридаги чизмага қараб пухта ўрганиб олишни тавсия этамиз.

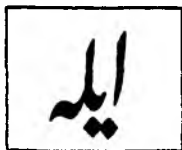
Айтиб ўтганимиздек, “ҳойи марказий”нинг бу тури ҳамиша сўз бошида ёзилади ва унинг умумий катталиги икки нуқта атрофида бўлади. Бироқ шуни асло унутмаслик керакки, бу ҳарф остига ҳаммавақт ушбу аломат қўйилади ва бу аломатнинг бўйи, одатда, бир нуқта атрофида бўлади. Қадимда хаттотлар бу аломатни ҳамиша бирдек “ҳойи марказий” остига қўймаганлар, балки ёзув имконига қараб, ундан пастроқ ва четроққа ҳам қўя берганлар. Китобхонлар эса уни ўз ўрнига қўйиб ўқиб кета берганлар. Масалан, “ҳам” сўзи мана шундай ёзилади.

“Ҳойи марказий”нинг иккинчи хили биринчисига нисбатан анча соддароқ ёзилади. Бунда қалам ҳаракати оддий тўлқинсимон

кўринишда кечади. Бу ҳарф ҳам бир қалам тортишда битилади ва ҳар бир тўлқинининг ўлчами бир нуқтагача баробар бўлади. Айтиб ўтганимиздек, бу ҳарф ҳамиша сўз охирида келади ва остига ҳеч қандай аломат қўйилмайди. Масалан, “ила” (билан) сўзи шундай ёзилади.

“Ҳойи ҳилолий” (яъни “ҳиллол”га – янги кўринган ойга ўхшаш “ҳо”) ҳам бир қалам тортишда ёзилади. Бироқ юқоридаги машқда биз “қалам ҳаракати”ни аниқроқ кўрсатиш учун уни икки бўлакка ажратиб бердик.

“Ҳойи ҳилолий” ҳамиша сўз ўртасида ёзилади ва унинг энг

асосий бўлаги ҳилол сингари эгилган жойи ҳисобланади. Шунинг учун ўтмиш хаттотлар “ҳойи ҳилолий”ни хат орасида кўзга яққол кўриниб туришини назарда тутиб, унинг ой

каби эгилган жойини энлик “сатҳ” билан ёзганлар. Шуни ҳам айтиш керакки, бу ҳарфнинг эгилган жойи (“ҳилоли”)нинг бошланиш қисми сал орқароқ ташлаб битилган. Шу арзимас бир қирра ёзувга ғоятда нафосат бахш этади.

“Ҳойи ҳожибий” (яъни “ҳожиб” – қошга ўхшаш “ҳо”) икки хил кўринишга эга. Уларнинг биринчиси икки кўзлик бўлиб, ҳаминша сўз бошида келади. Бу ҳарф анча мураккаб кўринишига қарамай, бир қалам тортишда битилади. Уни ёзишда қаламнинг ваҳший учи фаолроқ иштирок этади. Чунки бу ҳарфнинг фақат юқори қошигина энлироқ битилади. Қолган қисмлари эса ингичкароқ (ярим қалам кенглигида) битилади. Энлироқ битилган юқори қошининг кенглиги ҳам ярим қаламдан ошмаслиги керак. Одатда, бу

“ҳойи ҳожибий” ҳарфини ёзиш унинг юқорисидан ярим нуқта қаддида уч (чизикча) тортишдан бошланади. Сўнгра

қалам ўнг томонга бир ярим нуқта миқдорида суриб борилиб, пастга эгиб туширилади. Натижада, “ҳойи ҳожибий”нинг ярим нуқта қалинлигидаги юқори қоши (1) ҳосил бўлади. Ана шу “қош”нинг охиридан қаламнинг ваҳший учи билан чапга томон чизик тортишда давом этамиз. Бу чизик “қош”нинг дастлабки, бошланган жойигача суриб келинади (2) ва ярим доира (3) билан тепадаги “қош”га уланади. Сўнгра, яна бошқа ярим доира (4) билан бир бутун доира ҳосил қилган ҳолда пастки чизик кесиб ўтилади.

Оқибатда, инсон кўзига ўхшаш “ҳойи ҳожибий” ҳосил бўлади. Юқорида биз бу ҳарфни бир қалам тортиш билан битилади, деб айтганимизга қарамай, бу ерда унинг ёзилишини бир неча бўлақларга бўлиб кўрсатдик. Бундан кузатилган мақсад “ҳойи ҳожибий”ни битиш жараёнидаги “қалам ҳаракати”нинг тартиботи ҳақида мукамалроқ маълумот беришдир. Иборатдир. Зотан, бу тартиботни билиш “ҳойи ҳожибий”нинг қоидали ёзилишини таъминлайди.

“Ҳойи ҳожибий”нинг иккинчи хили икки қошли бўлиб, тўрт бўлақдан иборатдир. Бу бўлақларнинг қандайлиги ҳақида аниқ тасаввур бермоқ мақсадида Муҳаммад Азим мазкур ҳарфнинг “...ости бир “то”, усти бир “сод”...” деб ёзади. Унинг бу сўзлари кўз ўнгимизда ушбу манзарани намоён қилади (ўнг тарафдаги шаклга қаранг). Муҳаммад Азим бу ерда

аввал қайси ҳарфни ёзиш лозимлиги ҳақида ҳеч нарса демайди. Хат санъатига оид манбаларда кўрсатилишича, аввал “сод”, сўнгра “то” ёзилади. Бу ҳарфлар тўлиғича эмас, балки уларнинг айрим бўлақларигина олинади. Жумладан, биз “сод” ҳарфи уч бўлақдан иборатдир” – деб кўрсатган эдик саккизинчи таълимда. Бу ерда эса унинг “косаси” (халқаси) тушириб қолдирилиб, фақат бошигина ёзилади.

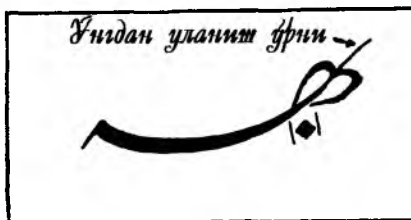
“Сод”нинг боши эса икки бўлақ – яъни, “қоши” ва “бўйни”нинг бирикувидан ҳосил бўлади. Шунингдек, бу бўлақларнинг ўз ўлчамлари ҳам бор. “Ҳойи ҳожибий”ни ёзаётганда ҳам ана ўша ўлчам ва

тартиботларга риоя қилинади. Сўнгра “сод” бошининг ўнг томони остига бир “то” (итқи) ҳарфи битилади. Биз тўққизинчи таълимда “то” ҳарфи уч бўлак, яъни “қоши” “ре” ҳарфига ўхшаш “ости” ва “қоши”нинг устига битиладиган “алиф”дан ташкил топишини баён қилган эдик. Бу ерда “қош” тепасига битилувчи “алиф” туширилиб қолдирилиб, “то”нинг танасигина битилади.

Шундай қилиб, “ҳойи ҳожибий”нинг бу хили икки ҳарф (“сод” ва “то”)ни ўзида мужассамлаштирган ҳолда тўрт бўлақдан ташкил топади ва ҳамиша сўз ўртасида келади. Одатда, бу ҳарфда мужассам топган “то” ҳарфининг танаси “сод”

ҳарфи бошидан бир нуқта миқдорида ўнг томонга суриброқ битилади ва ўздан олдин келган ҳарфларга “сод” ва “то”нинг ўзаро бирикуви оқибатида ҳосил бўлган оралиқ орқали уланади. Шунингдек, хаттотлар бу ҳарфни ўздан кейин келган ҳарфлар билан худди “чўзиқ син” каби узун чизиқ тортиб улаганлар. Бу ҳол хатга ғоят ёқимли нафосат бахш этгандир. Аммо, “ҳойи ҳожибий”нинг бу хилини ёзаётганда “то” ва “сод” ҳарфларининг аввалги таълимларда кўрсатиб ўтилган ўлчамларига албатта риоя қилмоқ зарур. Акс ҳолда бу ҳарфнинг ҳаддан ташқари катта ёки кичик бўлиши ёзув нафосатини сўндириши табиийдир.

“Ҳойи нигиний” (яъни, узукка ўхшаш “ҳо”) аслида бир қалам тортиш билан ёзилса-да, биз унинг тузилишини аниқроқ намойиш қилмоқ мақсадида юқоридаги машқда икки бўлақдан иборат қилиб кўрсатдик. Ҳақиқатан ҳам “ҳойи нигиний”нинг ўша бўлақларига алоҳида эътибор берилмаса, бу ҳарф рисоладагидек чиқмайди ва ўқиётган вақтда уни фарқлаш оғир бўлади.

Одатда, “ҳойи нигиний”ни ёзиш унинг бошини битишдан бошланади. Боши эса бир нуқтадан иборат бўлади. Аммо

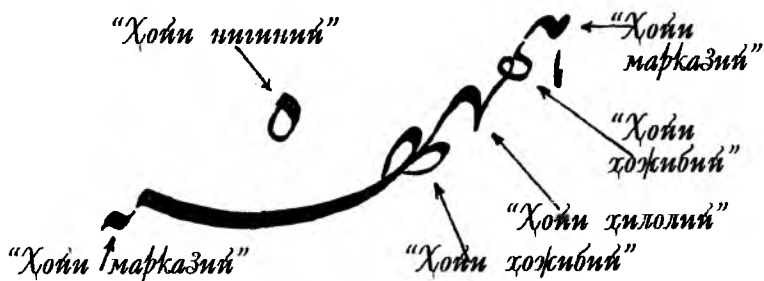
ўша нуқтани битиш жараёнида қаламни ҳаракатдан тўхтатмаган ҳолда нуқтанинг охири пастга томон эгиб тушилади ва кичик бир доира чизилади. Доиранинг охири нуқтанинг бошланиш жойи билан туташтирилади. Муҳими шундаки, нуқтадан кейинги қалам ҳаракати қаламнинг унсий учида ярим қалам йўғонлигида адо этилади. Шунинг учун ҳам “ҳойи нигиний”нинг боши

(афсари) узук кўзига ўхшаб йўғон, ости эса ингичка бўлиб чиқади. Бу айтилганлардан кўринадики, Мунис ўзининг юқорида келтирилган таълимида “ҳойи нигиний” ҳарфининг ҳар бир бўлаги устида бежиз тўхталмайди. Чунончи у: “Ёз ниш ила ҳалқаи мудаввар”, дер экан, “ниш” (яъни ўткир нарсанинг учи) сўзи воситасида қалам “шаққи”, яна ҳам тўғрироғи, унинг унсий учини ифода қилади ва қаламнинг айнаи шу учида “ҳалқаи мудаввар” (яъни доира) битиш лозимлигини қайд этади. Шунингдек, у “ҳалқа таҳи” (яъни, ости) сербар эмас, балки “камроқ” (яъни ингичкароқ) ёзилишини ҳам кўрсатиб ўтади.

Ниҳоят, “Ҳойи нигиний” ҳарфи ҳамиша сўз охирида, алоҳида, бошқа ҳарфларга қўшилмаган ҳолда ёзилади. Бу ҳарфни ёзаётганда, айтиб ўтилган қалам ҳаракати билан бирга юқоридаги машқда кўрсатилган ўлчамларни ҳам ёдда тутиш лозим.

Шундай қилиб, настаълиқ хатида “ҳойи ҳавваз” ҳарфи қалам ҳаракатига кўра олти ва ҳатто етти кўринишга эга бўлиб, тўрт ном билан аталади. Агар бошқа хат турлари (сулс, насх, девоний, райҳоний, риқоъ кабилар)ни ҳисобга қўшсак, “ҳойи ҳавваз” ҳарфи тўққиз хил кўринишда намоён бўлади. Бу ерда биз фақат настаълиқ хатидаги “ҳойи ҳавваз” ҳарфи ва унинг шу ёзувдаги турлари хусусида сўз юритдик. Қадимда хаттотлар “ҳойи ҳавваз”нинг бу турларини машқ қилар эканлар, уларни қуйидаги тартибда битганлар.

Бундай машқлардан кузатилган мақсад биринчи навбатда қўлни ўргатиш бўлса, иккинчи томондан эса “ҳойи ҳавваз”ларнинг қаерда (сўз боши, сўз ўртаси ёки сўз охирида) қай кўринишда келишини кўрсатишдан иборатдир.

Шуни ҳам айтиш керакки, хаттотлар сўз охирида келувчи “ҳойи марказий”ни кўпинча тўлқинсимон қилиб эмас, балки, оддий бир чизиқча кўринишида ҳам битадилар. Шунингдек, баъзи етук хаттотлар “ҳойи ҳилолий” ва “ҳойи ҳожибий”ларни қаламнинг ваҳший учи билан ниҳоятда ингичка қилиб тортганлар. Бу ҳол хатта ўта нозиклик бахш этган.

Хаттотлар бу каби машқларда ҳарфлар ўлча-мига жиддий амал қилганлар. Албатта, “ҳойи ҳавваз”лар ҳам бу қоидадан мустасно бўлмаган ва қуйидаги ўлчамларда битилган:

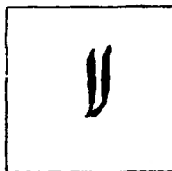

Шундай қилиб, юқорида айтилганлардан кўринадики, “ҳо” (“хойи ҳавваз”) ҳарфи ва унинг турларини ёзиш анчагина заҳматлидир. Шунинг учун ҳам устоз Муҳаммад Азимнинг:

“Ҳо”лар учун кўб диққат қилмоқ керак,” деган сўзларини ҳамиша ёдда тутмоқ лозим.

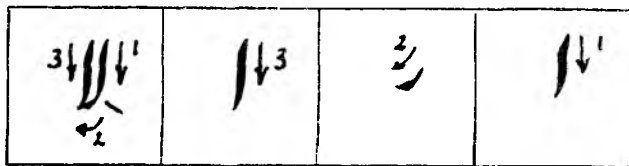
18-таълим:

“Ло” (Лом – алиф)

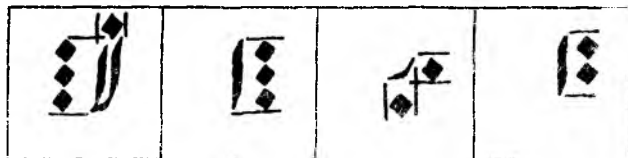

- I. “Ло” аввали бир “алиф”, сўнги “ро”
 Сўнгра яна бир “алиф” қил иншо.
 Қил айла “алиф”ларин баробар,
 Бўлсун оқи бир “алиф” саросар.
 Яхши назар этки, бордур алҳақ (чиндан),
 “Ло” – уч “алиф” қатору мулсақ (жипслашган).

II. “Ло” икки “алиф”дир. Аввал бир “алиф” тортилуб, они куйисиға “ро”нинг этаги каби бир нуқтагина “ро”ча улануб, “лом” аталур. Яна бир “алиф”нинг ул “лом”дан ярим нуқта пастроқ ва ҳам оралиғини ярим нуқтача очиб тортилуб, “лом”нинг оёғин учига тегизилур. “Лом”, “алиф” ҳар иккиси бирикиб “ло” бўлур.”

18-машқ:

Изоҳ:

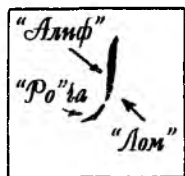
“Ло” уч бўлақдан иборатдир. Уни ёзиш аввалги таълимдаги “ҳо” (ҳойи ҳавваз)ларга нисбатан анча оддийдир. Зотан, бу ҳарф бирикмасини ёзишда қалам ҳаммавақт юқоридан пастга ҳаракат қилади. Шуни унутмаслик керакки, араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида ғоят кўп қўлланадиган бу ҳарф бирикмасини настаълиқ хатида бир қалам тортиш билан асло ёзиб бўлмайди. Бир қалам тортишда ёзилса, унинг бутун нафосати йўқолади. Шунинг учун “ло” (“лом-алиф”)ни ҳамиша қоидали қилиб ёзиш керак. Бунинг учун аввало икки нуқтадан сал ортиқроқ бир “алиф” тортилади. Бироқ бу “алиф” биринчи таълимда баён қилган “алиф”имиз каби ёзилса-да, унга нисбатан сал қисқароқ битилади. Бу “алиф” “ло” (лом-алиф)нинг биринчи бўлаги (элементи)дир.

Иккинчи навбатда эса ана ўша “алиф”нинг остига кичик бир “ро” (ре) (Муҳаммад Азим айтганидек, “ро”ча) учма-уч қилиб уланади. Бу “ро”чанинг бўйи ва катталиги, машқда кўрсатилганидек, бир нуқтадан ошмаслиги керак. Мураккаб ўрни шундаки, “ро”чани ёзишда ҳам худди катта “ро”(ре) ҳарфини ёзаётгандаги сингари қаламни ўнгга бураш лозим.

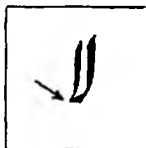

Шунда унинг учи тўмтоқ эмас, балки учли бўлиб чиқади. Мана шу “ро”чани юқоридаги “алиф”нинг остки учига улаш оқибатида “лом” ҳарфи ҳосил бўлади.

Энди, учинчи навбатда “ро”чанинг охирини мўлжаллаб, “лом”нинг танаси бўлмиш “алиф” билан ёнма-ён, ярим қалам оралиқ қолдириб, иккинчи “алиф” тортамыз. Бунда ҳам қалам ҳаракати “нузул” (яъни юқоридан пастга томон) бўлади. Аммо бу ерда шу нарсага аҳамият бериш керакки, иккинчи “алиф”нинг сал эгилган остки учи “ро”чанинг охири билан туташмоғи лозим. Бунинг натижасида ҳосил бўлган “ло” (лом-алиф)нинг пастки учи сал бўрттириброқ битилган бўлиб чиқади.

Кейинги масала эса “лом”нинг танаси ва иккинчи “алиф”нинг юқори учлари хусусидадир. Зотан, Мунис “ло”нинг “алиф”ларини баробар қилиб ёзмоқ керак деб талаб қилса, Муҳаммад Азим эса “...алиф”нинг ул “лом”дан ярим нуқта пастроқ...” битиш лозимлигини таъкидлайди.

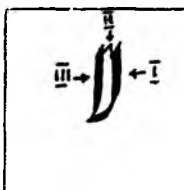

Бу ўринда кўзлаган мақсадларига кўра ҳар икки устод ҳам ҳақдирлар. Чунончи, Муниснинг мақсади унинг куйидаги сатрларида ўз ифодасини топади:

Яхши назар этки, бордур алҳақ,
 “Ло” – уч “алиф” қатору мулсақ.

Муниснинг бу сўзларидан маълум бўладики, “ло” (лом-алиф) ўзаро жипс ҳолда қатор келган уч “алиф”дан иборатдир.

Бу “алиф”ларнинг биринчиси қора, иккинчиси эса оқ, ва ниҳоят учинчиси яна қорадир. Мана шу тасвир воситасида Мунис настаълиқ хати учун муҳим бўлган бир қоидани, яъни “ло” (лом-алиф) ҳарф бирикмасининг асосий бўлаклари бўлмиш икки “алиф”нинг ораси ҳам

бир “алиф” кенглигида ёзилиши кераклигини таъкидламоқда. Чунончи, “алиф”нинг кенглиги, яъни йўғонлиги биринчи таълимда баён қилингани бўйича, ярим нуқтадан иборатдир. Мунис мана шу қоидани аниқроқ ифода қилмоқ мақсадида, “ло”нинг “алиф”ларин баробар...” қилиб ёзмоқ керак деб таъкидламоқда.

Муҳаммад Азим эса масалага ҳарфлар ўлчови бўйича ёндашади. У “ло” (лом-алиф)нинг ҳар икки “алифи” бўйини уч нуқтадан қилиб олади. Шунда, ҳақиқатан ҳам иккинчи “алиф” биринчисига нисбатан бир оз пастроқ ёзилади. Чунки, айтиб ўтилганидек, биринчи “алиф”нинг остига бир нуқтага тенг “ро”ча уланган эди. Иккинчи “алиф” айни шу “ро”чанинг охирига уланиши шарт. Шундагина “ло” (лом-алиф) ҳарф бирикмаси қоидали ёзилган ҳисобланади.

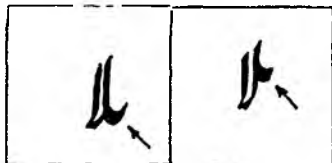

Энди, “ло” (лом-алиф)ни ёзаётганда қайси қоидага амал қилиш масаласига келсак, настаълиқ хатида иккинчи

“алиф”нинг пастроқ ёзилиши қабул қилинган. Чунки настаълиқ хатига асос бўлган “таълиқ” хатида ҳам иккинчи “алиф” пастроқ ёзилади. Фикримизча, “ло”ни ёзишда мана шу қоидага амал қилиш маъқулдир.

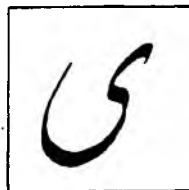
Шунингдек, бу ҳарф бирикмасини ёзганда уни ҳамиша ўқ чиқиққа мутаносиб ҳолда тик қилиб ёзишга ҳаракат қилиш керак. Мана шундагина “ло” (лом-алиф) ҳарф бирикмаси ёзувга зийнат бағишлайди.

Ниҳоят, “ло” (лом-алиф)нинг бошқа ҳарфлар билан қўшиб ёзиш масаласида шунини айтиш керакки, хаттотлар бу ишда икки хил ‘йўл тутадилар. Чунончи, баъзи хаттотлар уни худди “бо” – ни қўшиб ёзгандек “боғлагич”ни пастдан туташтирадилар. Баъзилар эса уни сал юқориқдан тортадилар. Бизнингча, “ло” (лом-алиф)нинг ёзувдаги ўрнига кўра ҳар иккиси ҳам маъқулдир. Бу ерда асосий масала хаттотнинг шахсий маҳоратига боғлиқ эканлигини унутмаслик керак.

19-таълим:

“Йо” (Йой) –

1. “Йо” бошидур уч нуқат муайян,
Бир нуқта дағи бинойи гардан.
“Йо” бўйнидин, эй рақамға мойил,
Қилса бўлур икки “дол” ҳосил.
Бир “дол” нигун (тўнтарилган) бўлур ҳувайдо (аён),
Бўлғой яна бири рост (тўғри) пайдо.
“Йо” бошини ондоқ айла иншо,
Бўлсун они айламак нигун “ё”.

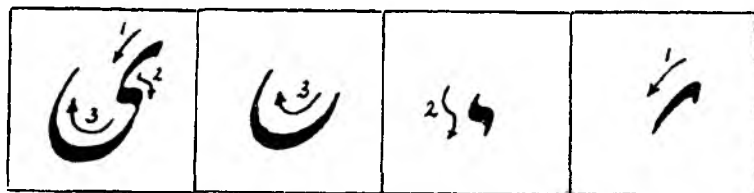
Таълим аро “ёйи акс” эрур бу,
 Айлай санга шарҳ мўй бар мў.
 Қил бошини “ро” ва бир нуқта хат,
 Бир нуқта вале бошиға мунҳат.
 Ул нуқтаға муттасил кашиш (чўзиш) бер,
 Килк учиға чап сори равиш (юриш) бер,
 Тули (бўйи)ни тўққуз нуқат хаёл эт,
 Таълимини англа, ҳавзи (таги)ға ет.
 Бўйни хамин (эгик) айла ул сифат соз,
 Ким орқаға бўйнин элтгай қоз (ғоз).
 Ул нуқтаки, бўйниға эрур зам,
 “Айн” аввали айласа бўлур ҳам.

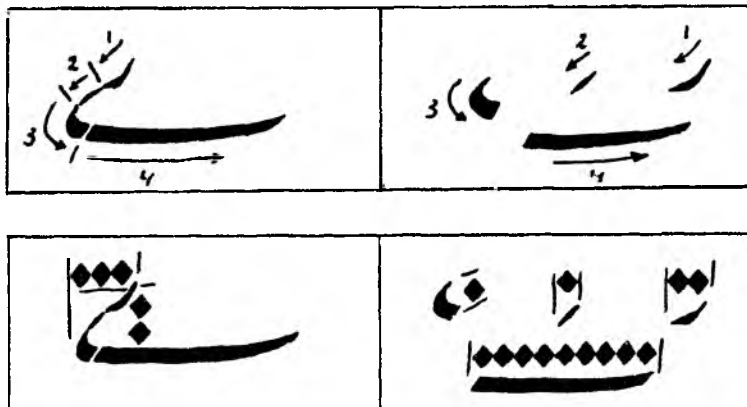
II. “Йо” икки хилдир. “Йойи расмий”, “йойи акс”. “Йойи расмий” эса: боши “сод”нинг қоши каби бўлуб, “сод”дан андак тўлароқ бошлануб, “дол” каби яна қаламнинг орқасига бир нуқта қайтарилуб, бир домана уланур. Аммо бўйни ила елкасин ва ҳам қўлтуғин орасига бир нуқта сифсун демишлар.

“Йойи акс”: “дол”нинг оёғи каби “ро” сувратида бошлануб, “айн”нинг манглайидек қалам орқасига қараб қайторуб, бир узун “бо”нинг бўйича тўғри, қиличдек учлик қилуб тортилуб”.

19-машқ:

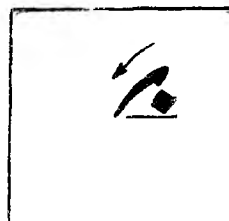

Изоҳ:

“Йо” ҳарфи ўзининг ажойиб тузилиши билан настаълиқ хатини зийнатлашга хизмат қилади. Қадимий қўлёзма китобларда хаттотлар “йо”нинг ҳар икки турини ўз ўрнида жуда кўп қўллаганлар. Мунис ва Муҳаммад Азим каби устозларнинг юқорида келтирилган сўзларидан маълум бўладики, “йо” ҳарфининг биринчи тури “йойи расмий” бўлиб, у уч бўлак (элемент)дан иборатдир.

Одатда, “йойи расмий”ни ёзиш унинг “қоши”ни тортишдан бошланади. Бунинг учун қаламни қоидага муносиб ушлаб, уни оҳиста чапга томон юритилади ва айна пайтда пастга эгиб тушилади. Натижада, қуш тумшугига ўхшаш юқориси йўғон, учи эса ингичка “қош” ҳосил бўлади. Қоида талабига биноан эгилган бу “қош”нинг қадди бир нуқтадан ошмаслиги керак. Акс ҳолда “йойи расмий” рисоладагидек чиқмайди.

Энди бу “қош”нинг ингичка остки учига “йойи расмий”нинг иккинчи бўлаги бўлмиш “бўйин” уланади. Аслида, “бўйин” уфқ чизиғи бўйлаб тортилган бир чизиқчадир. Лекин у “йойи расмий”нинг биринчи бўлаги (қоши) билан учинчи бўлаги (доманаси)ни ўзаро боғлаш вазифасини адо этади. Шунинг учун ҳам унинг ҳар икки томонидан бири юқорига, иккинчиси эса

пастга қараган учлар ўткир бурчак остида эмас, балки сал қияроқ қилиб тортилади. Шу сабабли “йойи расмий”нинг “бўйни”ни ҳосил қилувчи чизиқча ҳам уфқ чизигига мутаносиб эмас, балки унга нисбатан сал оғиброқ чиқади. Одатда “бўйин”нинг йўғонлиги уни тортган “қалам кесими”га тенг бўлиб, катталиги бир нуқтадан иборатдир. “Бўйин” учлари ярим нуқта қаддида тортилиб, уларни чиқаришда қаламнинг ваҳший учи фаол иштирок этади.

Ниҳоят, “бўйин”нинг ўнг томонидаги остки учига бир “домана” уланади. Бу “домана” “йойи расмий”нинг учинчи бўлаги бўлиб, у “син” ва “нун” сингари ҳарфларнинг “домана”лари каби ўнгдан чапга томон тортилади. Бу ҳарфларнинг “доманаси” уч нуқта кенглигида бўлса, “йойи расмий”ни ёзаётганда эса унинг “домана”сини охири билан “бўйни”нинг ораси икки нуқта кенглигида бўлиши керак. Чунки, юқорида айтилганидек, “йойи расмий”нинг “бўйни” бир нуқта катталигида бўлади. Агар шу талабга риоя қилинса, устоз Муҳаммад Азим ёзганидек, “йойи расмий”нинг “... бўйни ила елкасин ва ҳам кўлтигин орасига бир нуқта сиғадургон...” бўлиб чиқади. Бу ўринда шуни унутмаслик керакки, “йойи расмий” “домана”сининг охири унинг “қоши”ни бошланиш нуқтасидан бир нуқта пастда тўхтатилади.

Энди Муниснинг:

... Йо бўйнидин, эй рақамга мойил”,
Қилса бўлур икки “дол” ҳосил.
Бир “дол” нигун бўлур хувайдо,
Бўлғой яна бири рост пайдо...” –

деган сўзларига келсак, ўз рисоласида Мунис ушбу тасвирни келтиради. Унинг ёзишича, бу тасвирга жиддийроқ эътибор билан қаралса, бири тўғри, иккинчиси эса тўнтарилган ҳолатдаги икки “дол” ҳарфини кўриш мумкин. Дарҳақиқат, юқорида келтирилган тасвирдаги “домана”ларнинг ҳар иккаласига (яъни тўғрисига ҳам, тўнтарилганига

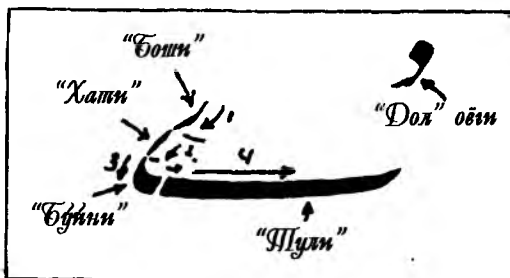
ҳам) “йойи расмий”нинг “қоши”ни тушириб қолдириб, “бўйни”нигина уласак, “дол” ҳарфини эслатувчи шакл ҳосил бўлади. Муниснинг юқоридаги сўзларидан кузатилган мақсад, “йойи расмий” ҳарфининг “бўйни”ни битаётганда “дол” ҳарфини назарда тутиш, унинг қоидали ёзилишини таъмин этиши мумкинлигини баён қилишдан иборатдир.

“Йойи акс” кўринишидан гоят содда бўлса-да, уни ёзишдаги қалам ҳаракати бир неча босқичлардан иборатдир. Ўтмишда хаттотлар “йойи акс”ни ёзаётганларида ана ўша босқичларни ҳамиша назарда тутганлар ва ҳеч оғишмай уларга амал қилганлар. Шунинг учун ҳам Мунис ўз таълимида бу босқичларни (яна ҳам тўғрироғи, ҳарф бўлақларини) “мўй бор мў” (бирма-бир, синчиклаб) тушунтиради.

Хаттотлар амал қилган тартибга биноан, “йойи акс” ҳарфини ёзиш унинг “ро” (ре) ҳарфига ўхшаш “боши”ни битишдан бошланади. Муҳаммад Азим “йойи акс”нинг

“боши”ни “дол”нинг оёғи (яъни охири) каби “ро” сувратида...” деб ёзади. Демак, “йойи акс”нинг “боши”ни ёзаётганда қалам “дол” ҳарфининг остини ёзаётганга

ўхшаш ҳаракатлантирилмоғи лозим. Сўнгра, “йойи акс”нинг охирига бир нуқта узунлигида чизиқча (“хат”) уланади. Энди бу чизиқнинг остки учидан бир нуқта катталигида, аммо ўртаси сал эгилган “бўйин” тортилади. Бу “бўйин” биз учинчи таълимда сўз юритган “айн” ҳарфининг “бўғзига” айнан ўхшашдир. Мана шунинг учун ҳам Мунис ўз рисоласида:

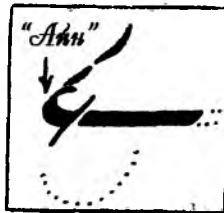
Ул нуқтаки, бўйнига эрур зам,

“Айн” аввали айласа бўлур ҳам, –

деб ёзади. Муҳаммад Азим эса Муниснинг бу сўзларини тасдиқлаб, ўз рисоласида мана бу тасвирни келтиради.

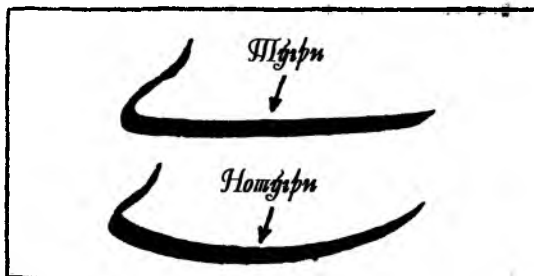
Дарҳиқиқат, бу тасвирда “айн” аввали...” (яъни “айн” ҳарфининг боши) аниқ кўриниб туради. Демак, ҳар икки устознинг тавсияларига кўра “йойи акс”нинг “бўйни”ни ёзаётганда “айн” ҳарфининг бошини назарда тутсак, ёзувимиз қоидалари чиқади.

Ниҳоят, мана шу “бўйин”ни давом этдириб, ўнг томонга (яъни ўнгдан чапга йўналган араб ёзуви қоидасига қарама-қарши) тўққиз нуқта қаддича тўғри чизикдан иборат “йойи акс”нинг “тули” (танаси) тортилади.

Қоида талабига кўра бу “тул”нинг учи худди қилич тили каби ингичка қилиб

тугалланиши лозим. Бунда қалам учининг ваҳший томони фаол иштирок этади. Яна шуни ҳам айтиш керакки, “йойи акс”нинг “тули” имкон доирасида уфқ

чизигига мутаносиб ҳолда тўғри тортилиши, баъзи ҳарфлар (масалан: узун “бо”) сингари сал эгилган бўлмаслиги шарт. Акс ҳолда бу ҳарф ўз нафосатини тўлиқ намоён қилмайди. Ваҳоланки, хаттотлар “йойи акс”ни мисраларнинг охирида битиб, байтларни ажиб зийнатлаганлар. Мунис эса “йойи акс” ҳарфининг шаклида бўйинини орқага ташлаган ғоз тимсолини кўради. Шунинг учун ҳам у хат ҳавасмандларига:

Бўйини хамин айла ул сифат соз,

Ким орқага бўйнин элтгай қоз (ғоз) –

деб таъйинлайди. Буюк устознинг бу сўзлари биз учун ҳамиша дастуриламал бўлмоғи лозимдир.

Шундай қилиб, араб алифбоси асосидаги ўзбек миллий ёзувида қўлланувчи ҳарфларнинг ҳар бирини якка-якка ҳолда кўриб чиқдик ва уларнинг бўлаклари ҳамда ўлчамлари хусусида сўз юритдик. Асосий эътиборни эса бу ҳарфларни битиш жараёнидаги қалам ҳаракатига

“Мушрафот” (якка харфлар) машқидан намуна.

Маъзуф намунадан бу харфларни битган ўтмиш ватандошимизнинг хат таълимидан яхши хабардорлиги ва машққа жиддий ёндашганлигини кўриш мумкин.

Ўтмиш даврларда хат хавасмандлари бундай машқ нумуналарини ташлаб юбормаганлар, балки уларни эҳтиётлаб асраганлар.

қаратдик. Зотан, ҳозирги жорий алифбо (кириллица)да суяги қотган авлод учун араб ҳарфларининг тузулишини билиш ғоят муҳимдир. Чунки бу нарса араб алифбосидаги ҳарфларни қоидали ёзиш учунгина эмас, балки қадимий қўлёзма китобларнинг мутолааси учун ҳам зарурдир. Албатта, юқорида келтирилган таълимлар билан илк бор танишиш ва машқларни бир сидра бажариш билан мақсадга (яъни хушхатликка) эришиб бўлмайди. Бунинг учун қилинаётган ишнинг моҳиятини англаган ҳолда чидам билан кўплаб машқ қилмоқ керак. Табаррук бобокалонларимиз машқ қилишдан асло эринмаганлар. Зотан, улар машқларни юксак муваффақият кошонасининг пиллапояси деб билганлар. Олдинги саҳифаларда айтиб ўтилганидек, машқлар ҳам бир неча босқичлардан иборат бўлган. Шунинг учун аввало машқларни келтирилган намуналарга қараб, қалам ҳаракати ва ҳарф ўлчамларига риоя қилган ҳолда бажариш маъқулдир. Маълум малака ва билим ҳосил қилинган, мустақил қалам юритишга ўтиш мумкин.

Шуни унутмаслик керакки, фақат “муфрадот” (яъни якка ҳарфлар)ни қоидали битиш санъатини ўзлаштириш билан араб ёзувини ўргандим, деб бўлмайди. Чунки араб ёзуви якка ҳарфлар тизмасидангина иборат эмас, балки уларнинг ўзаро, фақат араб ёзувига хос бўлган қўшилуви (бирикуви)дан ҳам иборатдир. Шунингдек, араб ёзувидаги ҳарфларнинг бир-бири билан қўшилуви баъзи ёзувлардаги каби умумий қоидаларга эмас, балки ҳар бир ҳолатда ўз мустақил тартиби ва талабига эгадир. Шунга кўра ўтмиш даврларда якка ҳарфларни ёзиш (“муфрадот”) қоидаларини меъёрига етказиб ўзлаштирилган, уларни қўшиб ёзиш (“мураккабот”) машқларига ўтилган.

Шуни таъкидлаш керакки, “мураккабот” машқлари, биринчи навбатда, “муфрадот” қоидаларига суянади ва ана ўша қоидалар заминиде вужудга келган янги хат йўллариини ўзлаштиришга қаратилади. Шунга кўра ҳавасмандлар “мураккабот” машқларини ҳам эътибор билан ўрганмоқликлари лозимдир.

Мураккабот

Мураккабот моҳияти

Асримиз бошларида чоп қилинган ҳуснихат машқига оид қўлланмаларнинг аксариятида ушбу байт келтирилади:

چون فرات منفرات آمد
وقت مشوق مرگت آمد

Бу байтнинг ўзбекча мазмуни қуйидагича:

Гар муфрадотдан фароғатлар келибдур,
Аммо машқ пайти машаққатлар келибдур.

Бу байтда нозик сўз ўйини мавжуд бўлиб, “мураккабот” сўзида “машаққат” маъноси билан бирга “хат машқининг иккинчи босқичи” маъноси ҳам ифода топгандир. Байтдаги “муфрадот” (منفرات) сўзи олдинги б о б д айтилганидек, “муфрад” (مفرد) сўзининг кўплигидир. “Муфрад” сўзи эса араб ёзувига оид

манбаларда: "...Бир ҳарфнинг алифбода келган ёлғиз ҳолати ва унинг ўзигагина хос бўлган шаклидир", деб таърифланади. "Мураккабот" сўзи эса (مركبات) " м у р а к к а б " (مركب) сўзининг кўплигидир. Турк олими Маҳмуд Ёзирнинг кўрсатишича, "мураккаб" сўзи ҳаттотликда қуйидаги маъноларни билдиради:

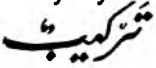
1. Бир ҳарфнинг майда бўлак (парча)лардан вужудга келиши.

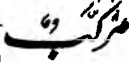

2. Бир неча ҳарфларнинг бир-бирига батамом бирикиб, ўзаро битишиб, яхлит бир сўз ҳолига келиши.

3. Бир неча ҳарфларнинг қисман бирикиб, қисман айтири ёзилиши орқали сўзларнинг вужудга келиши.

4. Айрим-айрим ҳарфларнинг ҳам иштирокида сўз ташкил этилиши.

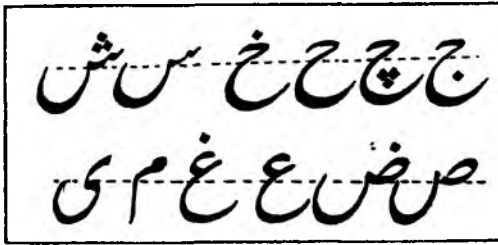
Ўтмишда миллий мактабларда "мураккабот" дейилганда кўпроқ бирдан ортиқ ҳарфларни ўзаро қўшиб ёзиш амали тушунилган. Анъанага кўра бу мактабларда, юқоридаги байтда қайд этилганидек, "муфрадот" машқларидан кейин "мураккабот" машқлари бошланган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, араб ёзувида ва айниқса ҳуснихат санъатида "мураккабот" машқларининг аҳамияти "муфрадот" машқларидан ортиқ бўлса ортиқки, аммо кам эмас. Чунки араб ёзувида ҳарфларнинг ўзаро қўшилиши бошқа ёзувлардаги каби айрим-айрим ҳарфларнинг ёнма-ён қаторлашиб келишидан иборат бўлмай, балки араб алифбосидаги ёлғиз ҳарфлардан олинган айрим қисм ва бўлақларнинг бир-бири билан махсус тартибда бирикувидан иборатдир. Бундай ҳолат, одатда, энг ривожланган (араб, юнон ва санскрит каби) ёзувларда мавжуд бўлади. Шунга кўра араб ёзувида битилган сўзлар фақат айрим-айрим ҳарфлардангина ташкил топмайдилар, балки ёлғиз ҳарфлардан ажратиб олинган бўлақлардан ҳам таркиб топадилар. Ўтмишнинг беназир ҳаттоти Якут Мустаъсимий араб ёзувида ҳарфларнинг бу йўсинда ўзаро қўшилишини арабча "таркибун" атамаси билан юритади. Бу атама ўзбек тилида "бириктириш,

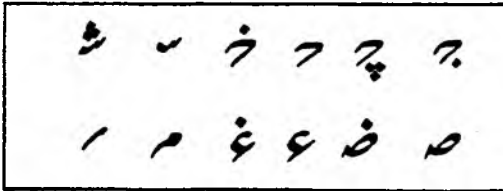
бирикма” маъноларини ифодалайди. Айни замонда “таркибун” атамаси араб тилидаги “мураккабун” – сўзи билан ўзақдошдир. Бу сўз ўзбек тилида “таркиб топган, тузилган” маъноларини ифода қилади. Хаттотликда бу иккала сўз ҳам қўлланади. Аммо, уларнинг бири жараённи ифодаласа, иккинчиси эса ана шу жараён натижасини билдиради. Янада аниқроқ қилиб айтганда, “таркиб” сўзидан биз хаттотнинг ҳарфларни ўзаро бириктириш мақсадида қалам юритишини тушунсак, “мураккаб” сўзидан эса хаттотнинг қалам юритиши оқибатида ҳосил бўлган ҳарф бирикмасини тушунамиз. Хат битиш нуқтаи назаридан эса бу сўзга оврупо фанидаги “лигатура” (лотинча – ligare – боғланиш) сўзи мазмунан бирмунча яқин келади. Бироқ аксарият адабиёт ва дарсликларда “лигатура” сўзи “қўшалок” (“коф-алиф” – , “лом-алиф” – сингари) ҳарфларни ифода қилади” деган маълумотларга дуч келамиз. Ваҳоланки, бу сўз “ўзаро қўшилиб ёзилган бир неча ҳарфлар” маъносини ҳам билдиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, араб ёзувидаги “таркиб” (бошқача айтганда “лигатура” – яъни ҳарфларнинг ўзаро қўшиливи) узоқ ва атрофлича мушоҳаданинг маҳсулидир. Чунки араб ёзувида қўлланилган ҳарф бўлаклари ғоят чуқур мантиқ асосида танланганки, уларни кўриш биланоқ биз бутун ҳарфларни кўз олдимизга келтирамиз. Бошқача айтганда, ҳарф бўлаги воситасида бутун ҳарфни “таниймиз”. Араб ёзувининг энг ноёб хусусияти мана шунда! Бу хусусият араб ёзувининг ихчамлиги, равонлиги ва гўзаллигини таъминлайди.

Одатда, араб ёзувида ўзаро қўшилувчи ҳарф бўлақларини бутун ҳарфлардан икки хил йўл билан ажратиб олинади. Жумладан, бир тур ҳарфларнинг остки қисми (асосан “домана”си) туширилиб қолдирилса, бошқаларидан эса маълум қисм (парча)ларгина ажратиб олинади. Араб алифбосида “домана”си туширилиб қолдириладиган ҳарфлар куйидагилардир:

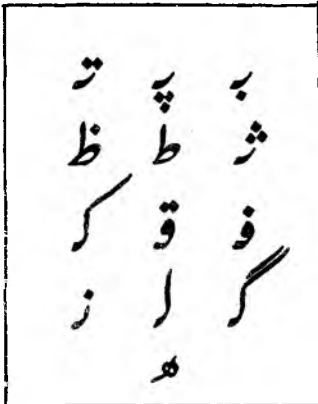

Бу ҳарфларнинг “домана”си тушириб қолдирилгач, улар мана бундай кўринишга эга бўладилар:

Қизиғи шундаки, биз мана шу бўлақларни кўргач, бу ҳарфларнинг тўлиқ кўринишини мантиқан тасаввур этамиз ва улар ифода этган товушларни талаффуз қиламиз.

Мана бу ҳарфларнинг эса айрим қисм (парча)лари ажратиб (кесиб) олинади. Шунда улар қуйидаги кўринишга эга бўладилар:

Ажратиб олинган мана шу бўлақларни сўзнинг маълум жойида келиши “бош ҳарфлар”, “ўрта ҳарфлар” ва “охир ҳарфлар”ни пайдо қилади. Ҳозирги кўринишида ажратиб олинган бу бўлақлар “бош ҳарф”лар ҳолатидадирлар. Чунки улар настаълиқ хатида сўз бошида келсалар худди шундай ёзиладилар. Аммо сўз бошида келган бу бўлақлар ҳамиша бир (ягона) шаклда эмас, балки баъзи ҳарфлар билан қўшилганда қалам ҳаракати ва ҳуснхат талабига кўра ўзгартирилиб, бир неча шаклларда битиладилар. Буни қуйидаги жадвалда аниқ кўриш мумкин.

Қуйидаги “бош харфлар”	Ушбу ҳарфларга қўшиб ёзилганда	шундай шакл оладилар	Мисоллар
<p>ب ت ز</p>	<p>ا د ذ ل ک گ</p>	<p>ـ</p>	<p>باب, پيدر تذکره, ثبات بانگ</p>
<p>Яна шу харфлар</p>	<p>ج چ ح خ</p>	<p>ـ</p>	<p>بحر, پخته ایجاد, انجام</p>
<p>Яна шу харфлар</p>	<p>ث ز ر</p>	<p>ـ</p>	<p>برادر, پرده تراق, ایز</p>

Яна шу харфлар	س ش ص ط ع ف و ق	ا	بسیار، تشنه نعمت، یوز نطق، تصوف
Яна шу харфлар	م ه	ا	بهار، تهران ثمر، نمایش
Яна шу харфлар	ب پ ت ث ن ی	ا	پند، پناه تبریک، نیزه ثبات
Яна шу харфлар	ی	ا	نواپی
چ ج خ گ	ا د ذ ل ک گ	ح	چاه، حذر جلال، جگر
Шу харфлар	ر ز ژ	ح ح	حزم

<p>Яна шу харфлар</p>	<p>ب ن ی س ص ط ع ف ق و ه ک گ</p>	<p>ح</p>	<p>خبر چنار جسم حصار خط حفظ حکایت چه</p>
<p>Яна шу харфлар</p>	<p>ج چ خ ح م ه</p>	<p>ه</p>	<p>حجت چهار صفا حجر</p>
<p>گر گ</p>	<p>ا ل ک گ</p>	<p>ک</p>	<p>کامگار کلاه، کلاب</p>
<p>Шу харфлар</p>	<p>ب ب س ص ط ع ف ق ن ی و ه</p>	<p>ک گ گ</p>	<p>کسب، اگر کسب گنج گوین</p>

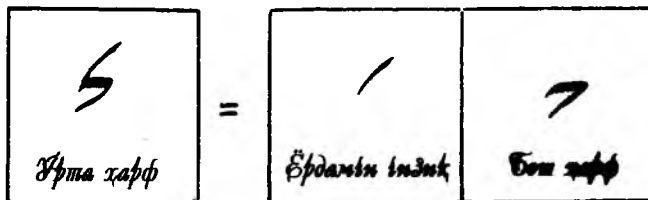
<p>Яна шу харфлар</p>	<p>م</p>	<p>ک گ گ گ</p>	<p>ک کمال گ گمان گ گمراه</p>
<p>م</p>	<p>ا اوفه ل لگت</p>	<p>ه</p>	<p>ماه . ماه مه . مه مدت مکتب</p>
<p>Шу харф</p>	<p>ب برس ص صطع ف فاق ن نومی</p>	<p>ه</p>	<p>مبارک مسکین مصلی مطالع معلم مفتی منکر</p>
<p>Яна шу харф</p>	<p>ح ه م ی</p>	<p>ه</p>	<p>مختار مهر مملکت</p>

<p>ه</p>	<p>ا ا ل و ذ ک گ</p>	<p>ه ه</p>	<p>پار دوق هکذا هدیه</p>
<p>Шу харф</p>	<p>ر ر ش ز</p>	<p>ه ه</p>	<p>هزار هزار هزار</p>
<p>Яна шу харф</p>	<p>ب ج س ص ع ق م ن ی و</p>	<p>ه ه</p>	<p>هجرت هجره هجره هوشیار هوس هنر هفته</p>

Настаълиқ хатида бош ҳарфларнинг бундай ўзгачаликлари қатъий анъана тусига кирган бўлиб, хаттотлар унга ҳамиша амал қилганлар.

Энди мана шу бош ҳарфлар сўз ўртасида келса, улар олдидан (яъни ўнг томонидан) ёрдамчи чизиклар тортилади. Бошқача айтганда, сўз ичида бош ҳарфлар ёрдамчи чизиклар воситасида ўзаро бирикадилар.

Хаттотлар бу “ёрдамчи чизик”ларни бир сўз билан “боғлағич” деб юритганлар. “Настаълиқ” хатида “боғлағич”лар асосан икки хил кўринишда намоён бўладилар.

Юқоридан тортилувчи боғлағичлар.

Булар қалам учининг “ваҳший” томони билан ингичка қилиб ҳарфга уланади.

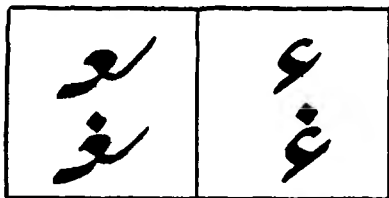
Ёндан қўшилувчи боғлағичлар.

Булар эса қаламнинг бор эни (кесими) бўйича тортилиб, бироз юқори кўтариш билан ҳарфга уланади.

Бош ҳарфларнинг “боғлағич”лар билан бу йўсинда уланиб келиши ўрта ҳарфларни пайдо қилади. Аммо, сўз ўртасида келган айрим ҳарфлар бош ҳарф ҳолатидаги кўринишдан фарқ қилувчи шаклга киради. Улардаги бу ўзгариш, фикримизча, қалам ҳаракати учун қулайлик яратиш мақсадида ўтмиш возиъ (тузувчи)лар томонидан амалга оширилган бўлса керак.

Эътиборли ўрни шундаки, араб ёзувида, айниқса, настаълиқ хатида “боғлағич”лар билан “бош ҳарф”ларнинг туташув нуқталари шу қадар чуқур мушоҳада билан белгиланганки, бунда ажратиб олинган ҳарф бўлақларини аниқ ўқиш билан бирга, уларни ёзиш қулайлиги ҳам назарда тутилгандир. Аслида ҳам, якка (муфрад) ҳарф бўлақларини ажратиб олиш ва уларни

ўзаро бириктириб ёзишдан кузатилган мақсад араб ёзувининг равонлигини таъминлашга қаратилгандир.

Бош ҳарфлар (яъни, бутун ҳарфлардан ажратиб олинган бўлақлар) билан боғлағичларнинг бирикуви оқибатида ўрта ҳарфлар ҳосил бўлган бўлса, бутун ҳарфлар билан боғлағичларнинг ўзаро қўшилиши оқибатида эса

охир ҳарфлар ҳосил бўлади. Бунда бутун ҳарфлар билан боғлағичларнинг туташув нуқталари ўрта ҳарфларникидан фарқ қилмайди. Бироқ, “охир ҳарфлар” сўз охирида келгани туфайли мазмун мукамаллигини ифодалаш мақсадида “бош ҳарфлар”да тушириб қолдирилган ҳарф бўлақлари (“домана” ва айрим қисмлар) яна ўз ўрнига қўйилиб ёзилади. “ўрта ҳарфлар”да бошқача шакл олган (“айн”– , “ғайн”– , “фе”– , “қоф”–) ҳарфлар ўша “ўрта ҳарфлар”даги ўзгарган ҳолатларини “охир ҳарфлар”да ҳам сақлайдилар. “Домана” ва косалари шу ўзгарган шаклларига уланади.

Бу маълумотлардан кўринадики, араб ҳарфлари сўзнинг уч ўрнида (яъни, сўз боши, сўз ўртаси ва сўз охирида) келиш хусусиятига эгадирлар. Бошқача айтганда, улар

ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам бошқа ҳарфлар билан бевосита бирикишлари мумкин. Бундай ҳарфларни илмда “Ҳуруфи муттасила” (*حروف متصلة*), яъни “қўшилган ҳарфлар” деб юритилади. Аммо араб алифбосида шундай ҳарфлар ҳам борки, улар фақат икки ҳолатда (якка (муфрад) ва охир ҳарф ҳолатида) намоён бўладилар. Бундай ҳарфларни илмда “хуруфи мунфасила”, (*حروف منفصلة*) яъни “айрилган ҳарфлар” деб юритилади. “А й р и л г а н ҳарфлар” 7та бўлиб, улар қуйидаги ҳарфлардир:

1- алиф, 2- дол, 3- зол, 4- ге, 5- зе, 6- хе, 7- бол

Бу ҳарфларнинг шу туриши “якка” (муфрад) ҳолатидир. Уларнинг охир ҳарф (яъни ўзидан олдинги ҳарфга қўшилган) ҳолати эса қуйидагича кўринишга эгадир:

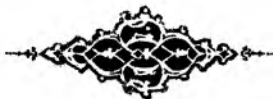
ا ب ج د ه ز ح ط

بۈگۈن

“Айрилган ҳарфлар” шу ҳолатда сўз ўртасида келсалар, улардан кейин келган ҳарфлар ё бош ҳарф ёки якка (муфрад) ҳарф ҳолатида ёзиладилар.

Мисол тариқасида келтирилган ушбу сўзда “хуруфи муттасила” бўлмиш “бе” (ب) ҳарфи бош ҳарф (ب) ҳолатида. Ундан кейин келган “хуруфи мунфасила” (яъни, “айрилган ҳарф”) саналмиш “вов” (و) ҳарфи эса охир ҳарф (و) ҳолатидадир. Муҳими шундаки, бу “вов” ҳарфидан кейин келган “хуруфи муттасила” (“қўшилган ҳарф”) саналмиш “гоф” ҳарфи бош ҳарф ҳолатида (گ) ёзилган бўлса, сўз охирида келган “нун” ҳарфи ўзидан

олдин келган “вов” туфайли “якка” (муфрад) ﷺ – ҳолатидадир. Бу ҳол араб алифбосидаги “хуруфи муттасила” (“қўшилган ҳарфлар”)га хос “таркиб” (ўзаро қўшилиб ёзилиш) қоидасини бирмунча издан чиқаради. Бироқ “хуруфи мунфасила” (айрилган ҳарфлар)нинг фақат бир томондангина бошқа ҳарфларга қўшилиши кўҳна набатий ёзувига мансуб қадимий хусусият эканлигини унутмаслик лозим. Чунки кўҳна набатий ёзувида ҳарфлар сўз ичида асосан бир томондан чизиқ (“боғлағич”) воситасида бирикканлар. Илк араб ёзувида эса ҳарфларни қўшиб ёзиш (“мураккабот”) анъанаси ғоят кучайганди. Натижада, бир вақтлар набатий ёзувида фақат бир томонлама қўшилувчи кўпчилик ҳарфлар эндиликда, етук араб ёзувида икки томондан бирикиш хусусиятига эга бўлдилар. Юқорида кўриб ўтганимиз 7 та ҳарф эса ўзларининг қадимий бир томондангина қўшилиш хусусиятларини сақлаб қолдилар. Бу ҳарфлар (яъни “хуруфи мунфасила”) ҳамон бошқа ҳарфларга фақат ўнг томондангина қўшиладилар. Ана шу қоидаларга амал қилиб, араб алифбосидаги ҳарфларни сўздаги ўрнига қараб тартибласак қуйидаги жадвал ҳосил бўлади.

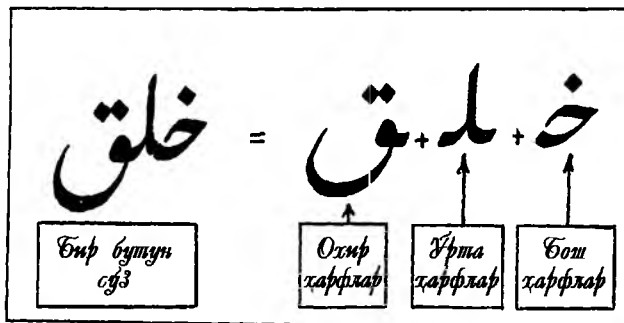
Охи харфлар	Ўрта харфлар	Бош харфлар	Ўлиғ харфлар
<p>ا ب ت ث ج چ ح خ</p>	<p>ب ت ث ج چ ح خ</p>	<p>ا ب ت ث ج چ ح خ</p>	<p>ا ب ت ث ج چ ح خ</p>

د ذ ر ز ش س ص ض ط ظ ع غ ف	د ذ ر ز ش س ص ض ط ظ ع غ ف	د ذ ر ز ش س ص ض ط ظ ع غ ف	د ذ ر ز ش س ص ض ط ظ ع غ ف
---	---	---	---

ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك
ك	ك	ك	ك
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
و	و	و	و
ه	ه	ه	ه
ي	ي	ي	ي

Араб ёзувида, айниқса, настаълиқ хатида ҳарфларнинг мана шу шаклларини қоидага биноан ўрни-ўрнига қўйиш орқали сўзлар битилади. Мисол тариқасида “халқ” сўзини ёзиб кўрайлик. Араб ёзувида бу сўз уч ҳарф, яъни –“хе”-خ “лом” – ل, ҳамда “қоф” – ق ҳарфларидан ташкил топади. Жадвалга қараб бу ҳарфларнинг қўшилган ҳарфлар (яъни, “хуруфи муттасила”)

тоифасига мансублигини аниқлаб олгач, “хе” ҳарфининг бош ҳарф шакли (خ) ни ёзамиз. Сўнгра, “лом” ҳарфининг ўрта ҳарф шакли (ل) ни оламиз ва унга “қоф” ҳарфининг охир ҳарф шакли ни (ق) қўшамиз. Натижада, кўриниш жиҳатидан ниҳоятда содда, аммо мантиқ жиҳатидан ғоят пухта ушбу манзара ҳосил бўлади:

Аммо сўзлар ҳамма вақт “ҳуруфи муттасила” (қўшилган ҳарфлар)дан ташкил топа бермайди. Кўпинча, сўзларда “ҳуруфи мунфасила” (айрилган ҳарфлар) ҳам аралаш келади:

Баъзан эса сўзлар бутунлай “Ҳуруфи мунфасила” (“айрилган ҳарфлар”)дан ташкил топган ҳолатлар ҳам бўлади:

رام اژدر زار

Мана шу ҳолатларнинг барчаси араб алифбосидаги ҳарфларнинг ўзаро қўшилиши (яъни “мураккабот”) ҳодисасини намоён қилади. Булардан кўринадики, “мураккабот”да ёлғиз ҳарфлардан ажратиб олинган бўлақларнинг ўзаро қўшилиб ёзилишигина эмас, балки шу жараёнда бир қатор ҳарфларнинг шакл ўзгаришларини ҳам ҳисобга олиш лозим. Умуман эса, хат санъатига оид қўлланмаларда (жумладан, Афғонистон таълим ва тарбия вазирлиги томонидан чоп қилинган “Хунари хат” – **هنر خط** (“Хат санъати”) номли рисолада) “таркиб”нинг икки навъ бўлиши қайд этилади. Булар – “жузъий” – **جزئي** ва “куллий” – **کلی** таркиб деб юритилади. (Буларни ўзбекчага “қисман” ва “тўлиқ” таркиб деб ағдардик). Ўз навбатида “жузъий” таркиб икки навъдан иборат бўлади. Унинг биринчи навъида сўзлар фақат ёлғиз ҳарфлардангина (бошқача айтганда, “ҳуруфи мунфасила”дан) тузилади. Иккинчи навъида эса сўзлар “муфрад” ҳарфларнинг ўзаро қўшилиши (бошқача айтганда, “ҳуруфи муттасила”)дан таркиб топади.

“Куллий” “таркиб”да эса бир қанча сўзлардан шеърий мисралар ё насрий сатрлар таркиб топади. Айни замонда, бу мисра ва сатрларда настаълиқ хатига мансуб ўн икки қоида мужассам топади. (Бу қоидалар хусусида кейинроқ тўхталамиз.)

Шундай қилиб, настаълиқ хатида “таркиб” тушунчаси анча кенг маънога эга. Чунончи, бу ёзувдаги “таркиб” атамаси мазмунида ҳарфларнинг айрим нуқталардан ҳосил бўлиши, уларнинг бир неча (элемент)лар бирикувидан тузилиши, якка ҳарфлар ўзаро қўшилиб, бўгин ҳамда сўз вужудга келтириши, ўз ўрнида бу сўзларнинг шеърий мисра ва насрий сатрлар ҳосил қилиши каби маънолар мужассам топгандир. Энг муҳими шундаки, хаттотлар бу тушунчаларни бирваракайига эмас, балки ҳар бирини ўз ўрнида алоҳида-алоҳида фарқлаганлар. Шунинг учун ҳам ўтмишдаги миллий мактабларда ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзиш машқи (“Мураккабот”)га жиддий эътибор берганлар. Одатда,

“Мураккабот”га тушган шогирдлар дастлаб фақат икки ҳарфни ўзаро қўшиб ёзиш устида машқ қилганлар. Албатта, бу машқлар қатъий тартибда, босқичма-босқич адо этилган. Чунончи, шогирдлар бир ҳарфни, масалан, “син” ҳарфини олиб, уни бир бошдан араб алифбосидаги ҳарфларнинг ҳар бири билан бирма-бир қўшиб ёзишни машқ қилганлар. Бу каби машқларда ҳарфларнинг қўшилиши оқибатида ҳосил бўлган бўғин мазмунига қараганда бу ҳарфларнинг қўшилиши оқибатида ҳосил бўлган шакл биринчи ўринда туради. Зотан, араб ёзувида яқка ҳарфларнинг шакли хат турини белгилловчи асосий аломат ҳисобланади. Яна шуни ҳам айтиш керакки, ўзаро қўшилган бу икки ҳарфларнинг биринчиси бош ҳарф, иккинчиси эса охир ҳарф ҳолатида бўлади. Қўшиб ёзилган ҳарфларнинг мана шу икки ҳолатини билиш хат таълимида мустақил ёзув сари қўйилган асосий қадам ҳисобланади. Араб ёзувидаги ҳарфларнинг мана шу икки ҳолатини яхши билган шогирдлар мустақил равишда “боғлағич”лар асосида уларнинг учинчи (ўрта ҳарф) ҳолатини чиқара билиш қобилиятига эга бўладилар. Шуни назарда тутиб, ўтмишда айна шу услубда хат

машқига оид қўлланмалар нашр этилган. Шулардан бири матбаа усулида босилган **Рейсхат** (“Раҳбари хат”) дафтариدير. (*Расмға қаранг*). Уни “дафтар” дейишимизнинг боиси, шундаки, унда асосан ажратиб олинган **(қоқ)** ҳарф бўлаклари сариқ рангда чоп қилинган бўлиб, шогирдлар ўша ёзувга мос йўғонликдаги қалам билан қора сиёҳда уларнинг устидан қалам юритишлари тавсия қилинган. Дафтарда ҳарф бўлақларининг ҳар бири ярим саҳифадан берилган бўлиб, шогирдлар улар устидан тушунган ҳолда қалам юритар эканлар, бу ҳарф бўлақларини мустақил равишда ёзиш малакасини ҳосил қилганлар.

Аммо, ўтмишдаги миллий мактабларда хат ёзишни ўргатиш ва ҳуснихат машқ қилдиришда асосан **Муврот** (“Муфрадот”) номи билан чоп қилинган махсус қўлланмалар ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Булар:

ёки

Муврот меъ аншъатат турки Муврот меъ меркбта осер машуқ

(“Муфрадот маа иншооти турки”, “Муфрадот маа мураккабот ва сар машқ”) каби номларда чоп қилинган бўлиб, турли тартибларда тузилгандир. Жумладан, уларнинг баъзилари настаълиқ хатидаги ёлғиз ва ўзаро қўшилган ҳарф бирикмаларидангина иборат бўлса, баъзиларига насх хатидан намуналар, яна бошқа бирларига эса Мирали Табризийнинг хат ҳақидаги шеърӣ таълими ёки бўлмаса “муқаттаот” – **مقطعات** (яъни қитъалар, қисқа шеърлар) ва муншаот **منشآت** – (яъни майдароқ насрий асарлар, хатлар тўплами) намуналари илова қилинган. Муҳими шундаки, буларнинг барчаси шогирдларга араб алифбосидаги ҳарф ва ҳарф бирикмаларини қоидала

"Рахбарни хати" машқ дафтари

ёзиш тартибларини ўргатишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйганлар. Бироқ ачинарли ўрни шундаки, бу қўлланмаларнинг мураттиблари ўз рисолаларида хат таълимидан бирор сатр бўлса-да, фикр баён қилмаганлар, балки "... болаларга қалам ушламоқ, қалам юритмоқ ва нуқта қўймоқларини кўрсатмак ҳурматлу муаллим афандилар вазифаларидир. Кашиш ва домана ва баъзи қийинроқларини диққатсиз, осон кўрсатуб билдуруб машқ қилдурсалар тез фурсатда хатларини қоидалик ва таълимлик бўлуб, ҳар кимға маҳбуб ва марғуб бўлмоғи ақлдан йироқ эмасдур", деб таъкидлаганлар, холос. Биз эса бу бобда араб алифбосидаги ҳарфларнинг ўзаро қўшилиши ("мураккабот") жараёнини имкон доирасида мукамалроқ ифодалашга ҳаракат қиламиз. Бу юмушни шогирдларга янада тушунарлироқ баён қилиш учун ёрдамчи ишора (нуқта, ўқ чизиқ)ларга суянамиз. Бизнинг баёнимизда саҳифа тўрт катакка бўлиниб, биринчи катакда ажратиб олинган ҳарф бўлаги (яъни бош ҳарф), иккинчи катакда эса ана шу бош ҳарфга қўшилиши лозим бўлган ёлғиз ҳарф келтирилади. Учинчи катакда ҳар иккаласининг қўшилиш жараёни "ўқ чизиқлар" воситасида кўрсатилиб, рақамлар билан тартибланади. Ниҳоят, тўртинчи катакда ҳосил бўлган ҳарф бирикмалари келтирилади. Бироқ бу ерда қўлланган "ўқ чизиқлар" учинчи катакдаги сингари жараёни эмас, балки ана ўша жараён оқибатида ҳосил бўлган ҳарф бўлаклари ва уларни ёзишдаги кетма-кетликни кўрсатишга хизмат қилади.

Ана шу "ўқ чизиқлар"ни диққат билан кузатиш ва пухта ўрганиш оқибатида ҳуснихат санъатиға ҳавасмандлар араб ёзувидаги ҳарф бирикмаларини қоидали ёзиш тартибларидан етарли даражада воқиф бўладилар, деган умиддамиз. Шунингдек, улар биз келтирган намуналарни қўлларига қалам олиб, ҳар бир ҳарф бирикмасини алоҳида-алоҳида ва қайта-қайта кўчириб ёзиб, машқ бажо этмоқларини орзу қиламиз. Зотан, намуналарнинг ёзилиш жараёнини диққат билан кузатиш ва уни дилда такрорлаш "машқи назарий" бўлса, қўлга

پهستان عبدالتيکلان

كۆلچەمەلەر ئىنستىتۇتى

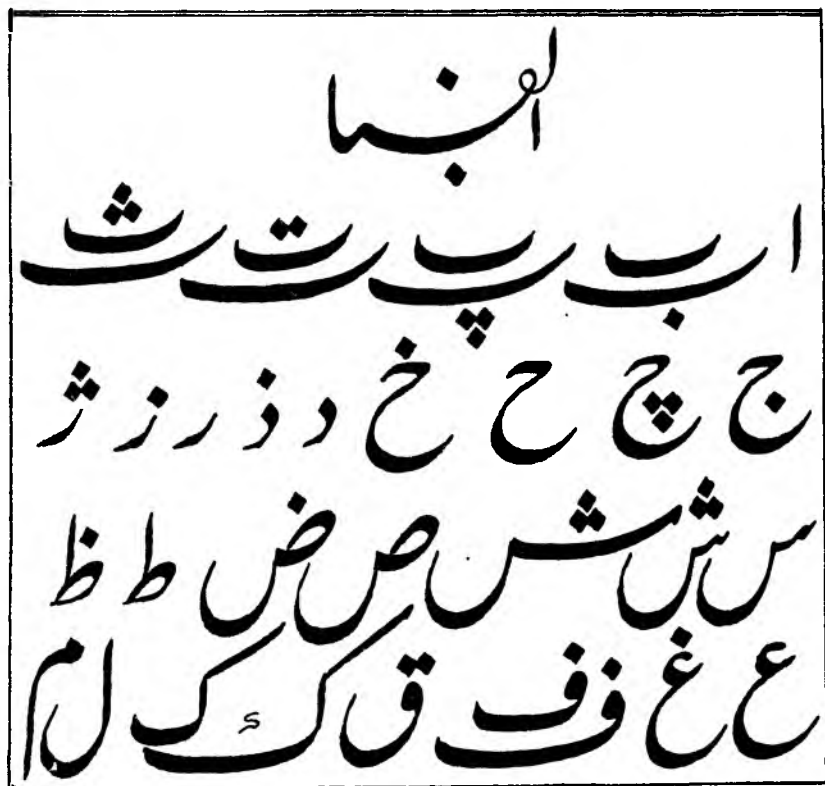
بوسما كىتوبلار

234

қалам олиб, уларга қиёсан қалам юритиш эса “машқи қаламий”дир.

Бунга яна шуни ҳам илова қилиш керакки, ўз намуналаримизда биз шаклдош ҳарфлардан фақат биттасинигина келтирамиз. Қолганларини эса ҳавасмандларнинг ўзлари мустақил равишда мазкур намуналарга суянган ҳолда битиб, машқ қилмоқлари матлубдир.

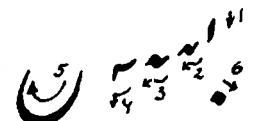

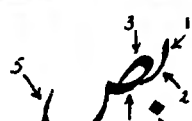
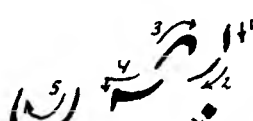
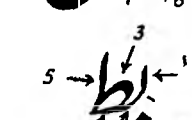
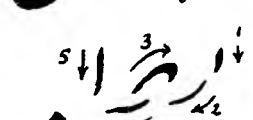
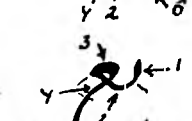
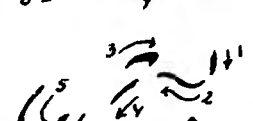
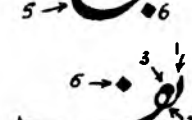

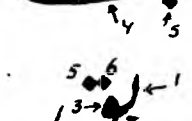
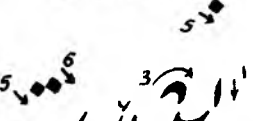
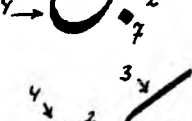
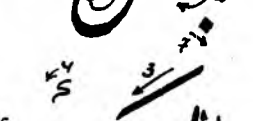
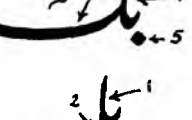

ن و ه ه ل ا ی

Ушбу алифбоддаги ҳарфлар тубандаги тартибда ўзаро қўшулувлар.

ҳарфинини қўшилиши

Ҳарф бирикмаси	Қўшилиш жараёни	Ўлинғ ҳарф	Бош ҳарф
		ا	ب
		ج	ح
		د	ذ
		ر	ز

		س	ب
		ش	ب
		ص	ب
		ط	ب
		ع	ب
		ف	ب
		ق	ب
		ك	ب
		ل	ب

	<p>Кисса кушилли</p>		
	<p>"Хойи хилолий"</p>		
	<p>"Хойи марказий"</p>		
	<p>"Хойи хожидий"</p>		

بایب بید بر سبب سبب

بقیہ بیل م ب م ب م ب م ب

Э с л а т м а :

“Бо” (бе) – **ب** ҳарфининг араб алифбосидаги бошқа ҳ а р ф л а р билан юқорида кўрсатилган тартибда ўзаро қўшилишини тўлиқ ўрганган ҳуснихат ҳавасмандлари табиий равишда унга шаклдош бўлган

پ ت ث

ҳарфларнинг ҳам бошқа ҳарфларга қўшилишини билиб оладилар. Чунки бу ҳарф-бирикмаларида ё пастдаги нуқталар сони оширилади ёки бўлмаса юқорисига биттадан; тортиб учтагача нуқталар қўйилади.

Шунингдек, “нун” – **ن** ва “ёй” – **ی** ҳарфларининг ҳам бошқа ҳарфларга қ ў ш и л и ш и д а нуқталар ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини унутмаслик керак. Бунга қўшимча равишда юқорида биз келтирган айрим ҳарфларнинг шакл ўзгариш жадвалига эътибор бериш лозимдир.

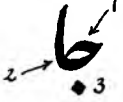

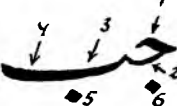

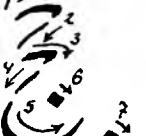

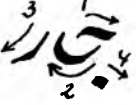
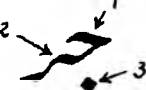

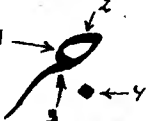

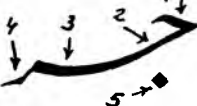

Масалан:

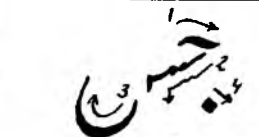

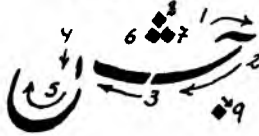

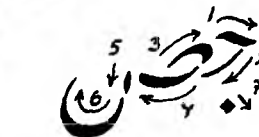
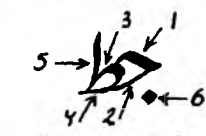
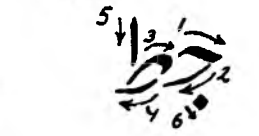

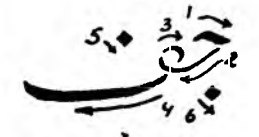
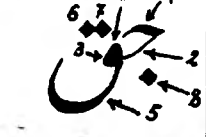

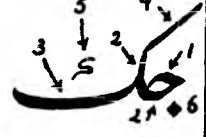

تبریک ، ثابت ، بھیرہ

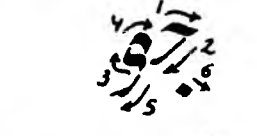
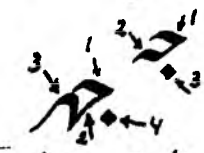
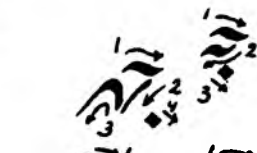
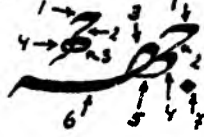
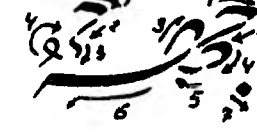

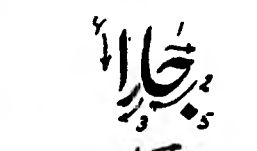
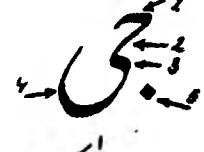
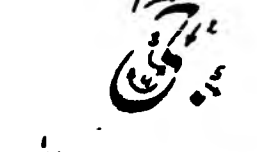
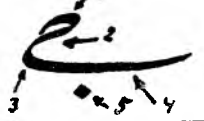
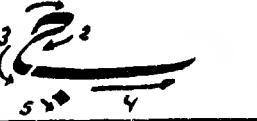

ج

харфинини қўшилиши

Харф бирикмаси	Қўшилиш жараёни	Ўлинъ харф	Бош харф
		ا	?
		ب	?
		ج	?
		,	?
		ز	?
		ر	?
		ل	?

		س	ج
		ش	ج
		ص	ج
		ط	ج
		ع	ج
		فا	ج
		ق	ج
		ک	ج
		ل	ج

		ح	?
		ج	?
		ك	?
		د	?
		ذ	?
		ز	?
		س	?
		ش	?

جاء بعد فرعون فرعوناً شراً
جاء بعد فرعون فرعوناً شراً

بني كنان بن كنان بن كنان
بني كنان بن كنان بن كنان

Эслатма:

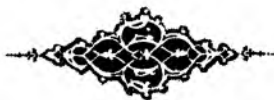
“Жим” – ج ҳарфининг араб алифбосидаги бошқа ҳарфларга қўшилишини яхши ўзлаштирган ҳавасмандлар бу ҳарфга шаклдош бўлган

چ - "jam", ح - "ha", خ - "ha"

ҳарфларнинг ҳам бошқа ҳарфларга қўшилиш амалини бемалол адо эта берадилар. Чунки бу ҳарфларнинг қўшилиши ҳар томонлама “жим” ҳарфи қўшилишининг айнан ўзи бўлиб, фақат нуқталарнинг ўрни ва сони билан фарқ қилади, холос.

Масалан:

چاپ, خبر, رحم

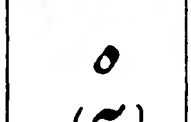

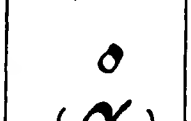

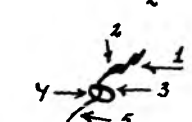
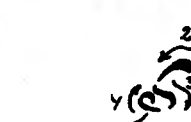
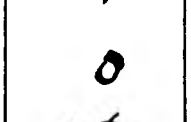

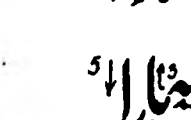
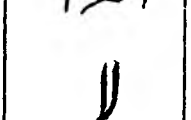

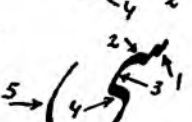
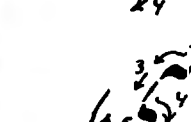
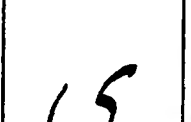

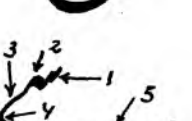
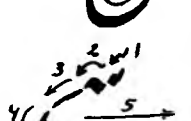

س

харфининг қўшилиши

Харф бирикмаси	Қўшилиш жараёни	Ўлинъ харф	Бош харф
		ا	
		ب	
		ج	
		د	
		ر	
		س	
		ش	

		ص	~
		ط	~
		ع	~
		ف	~
		ق	~
		ك	~
		ل	~
		م	~
		م	~

ماہنامہ سلسلہ سیرت شریفہ مطبوعہ

سلسلہ سیرت شریفہ مطبوعہ

Эслатма:

Мана шу жадвал бўйича “син” – ҳарфининг бошқа ҳарфлар билан қўшилишини кунт билан ўрганган ҳавасмандлар табиий равишда “шин” – – ҳарфининг ҳам қўшилишини ўзлаштирадилар.

Шу нуқтаи назардан биз “син” ҳарфининг қўшилиш жараёнини янада яққолроқ намоён қилмоқ ниятида «бош» ҳарф ҳолатидаги “син”ларни махсус равишда йўғонроқ ёздик ва айрим ўринларда бир оз қоидага хилоф келса-да, уларни ортиқчароқ бўлакларга ажратдик. Бундан кўзланган мақсадимиз “син” ҳарфининг қўшилиш жараёнидаги энг нозик қирраларни ҳам кўрсатишга интилишдан иборат бўлди.

Аслида эса хаттотлар “син” ҳарфини ёзганда биз каби йўғон қилиб эмас, балки ниҳоятда ингичка қилиб ёзишга ҳаракат қилганлар. Бунда улар қаламнинг унсий учидангина эмас, ҳатто ваҳший учидан ҳам фойдаланганлар.

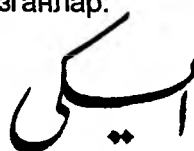
Масалан:

Баъзи ҳолларда хаттотлар “син” ҳарфининг ўзинигина эмас, балки ҳарф бирикмаларини ҳам ингичка қилиб ёзганлар. Бу жиҳатдан “син” билан “ҳойи ҳожибий” – нинг ўзаро қўшилиб ёзилиши эътиборлидир.

Шунингдек, хаттотлар “син” (ёки “шин”) ҳарфини чўзиб ёзишга ҳам алоҳида аҳамият берганлар. Масалан, “эски” сўзидаги ҳарфларни аслида

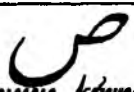
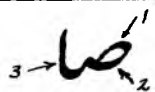
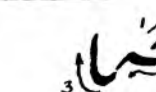

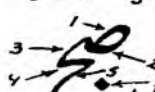
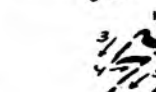
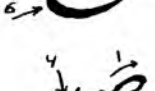
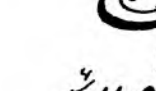
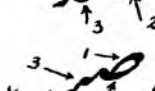
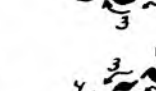
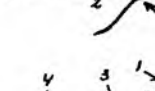
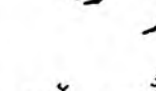
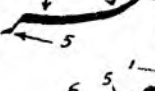
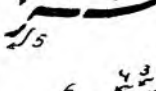
 шаклида ёзиш мумкин. Аммо, хаттотлар қалам ҳаракати ва ёзув нафосатини назарда тутиб, бу сўзни мана бундай шаклда чўзиб ёзганлар:

Шунингдек, хаттотлар бир сўзда иккита “син” келса, улардан бирини албатта чўзиб ёзишга ҳаракат қилганлар. Бундай ҳолни “сарсон” сўзининг ёзилишида аниқ кўриш мумкин.

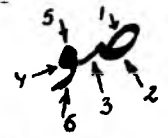
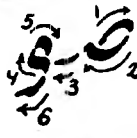

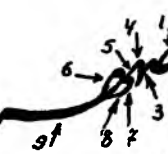

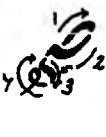
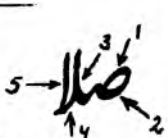

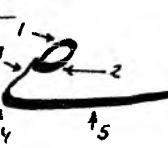
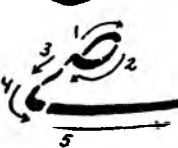
Сирман – сирсан

Умуман, “син” ҳарфини ҳар томонлама ўйлаб ёзишни маслаҳат берамиз.

 ҳарфининг қўшилмиши			
Ҳарф бирикмаси	Қўшилмиш жараёни	Ёниқ ҳарф	Бош ҳарф
		ا	ص
		ب	ص
		ج	ص
		د	ص
		ه	ص
		و	ص
		س	ص

		ش	و
		ص	و
		ط	و
		ع	و
		ف	و
		ق	و
		ك	و
		ل	و
		م	و

		م	و
		ن	و
		و	و
		و	و
		و (ن)	و
		و (ن, ر)	و
		و	و
		و	و
		و	و

صا . صا . صا . صا . صا .
صا . صا . صا . صا . صا .
صا . صا . صا . صا . صا .

صا . صا . صا . صا . صا .
صا . صا . صا . صا . صا .
صا . صا . صا . صا . صا .

Э с л а т м а :

Юқорида жадвал бўйича “сод” – *ص* ҳ а р ф и н и н г қўшилишини ўрганган ҳавасмандлар бевосита “зод” – *ض* ҳарфининг ҳам қўшилишини ўрганадилар. Лекин, “сод” ҳарфининг қўшилишидаги мураккаб ўринлардан бири унинг “маркази”ни қоидали чиқара билишдир. Одатда, хаттотлар бу “марказ”ни талабга муносиб равишда чиқармоқ учун ёзув жараёнида “сод” бўйнининг охирига келгач, қаламнинг унсий учини оҳисталик билан қоғоз юзасидан кўтардилар. Натижада, қоидалик “марказ” ҳосил бўлади. Қаламнинг унсий учини қоғоз бетидан кўтармоқ учун эса қаламни секин-аста ўнг томонга бураш лозимлиги олдинги бобда айтилган эди.

“Сод”нинг қўшилишидаги иккинчи аҳамиятли ўрин “боғлағич”ларни ўз ўрнида қўллашдан иборатдир. Чунки “сод”нинг қўшилишида деярли уч хил – (*و*, *و*, *و*) боғлағичлар қўлланади ва уларнинг ўрнини алмаштириш эса асло мумкин эмас.

b
харфинини кўшилиши

Харф бирикмаси	Кўшилиш жараёни	Ўлин3 харф	Бош харф
		ا	b
		ب	b
		ج	b
		د	b
		ر	b
		ز	b
		س	b

		ش	ط
		ص	ط
		ط	ط
		ع	ط
		فا	ط
		ق	ط
		ك	ط
		ل	ط
		م	ط

Э с л а т м а :

Бу жадвал асосида ҳавасмандлар “зо” – **ظ** ҳарфининг ҳам бошқа ҳарфларга қўшилишини ўрганишлари табиийдир. Одатда, “то” ҳарфининг қўшилиши ниҳоятда осон кўринса-да, унинг маълум мураккабликлари мавжуддир. Шунинг учун ҳавасмандлар жадвалда келтирилган тартиботларни диққат билан ўрганиб, ҳарф бўлақларини ёзишдаги кетма-кетликка ҳамиша амал қилмоқлари лозимдир.

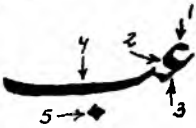

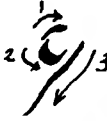
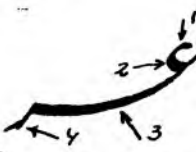
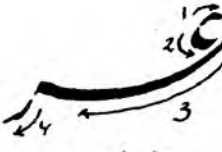

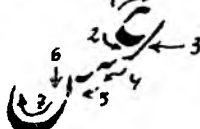
Шунингдек, **ظ** ҳарфи “мураккаботи”да ҳам боғлағичлар турлича бўлиб (**ر.ر.ب**) уларни бири бири билан алмаштириш мумкин эмас. Бунинг устига **ظ** ҳамма вақт бутун ёзилади, лекин баъзи ҳолларда у ярим ҳарф ҳолатида ўзга ҳарфларга қўшилаётгандек кўринади. Бундай ҳолатни биз **ظ** ҳарфининг **ن.ر.ش.م** каби ҳарфларга қўшилаётганида **ظ** н и н г “тана”си (**ل**) ва “қоши” (**ر**) ўзаро бириккан ҳолда (**ظ**) иштирок этади. Аслида эса бундай кезларда **ظ** нинг “ости” (**ش**) боғлағичларга қўшилиб кетаётганлигини унутмаслик лозим.

ع

харфинини қўшилиши

Харф бирикласи	Қўшилиш ҳарфоти	Ўлиғ харф	Бош харф
		ا	ع
		ب	ع
		ج	ع
		د	ع
		ر	ع
		ر	ع
		س	ع

		ش	ع
		ص	ع
		ط	ع
		ع	ع
		فا	ع
		ق	ع
		ك	ع
		ل	ع
		م	ع

		م	ع
		ن	ع
		و	ع
		هـ	ع
		هـ	ع
		ح (هـ)	ع
		هـ	ع
		ل	ع
		س	ع
		ل	ع

عاج عددیو عرس شیش عطر عطر

توی کک علی مام بن عطر عطر عطر

Э с л а т м а :

Ушбу жадвал асосида **ع** ҳарфининг қўшилиш қоидаларини пухта ўрганган ҳавасмандлар **ع** ҳарфининг ҳам қўшилиш қоидаларидан мукамал хабардор бўладилар. Аммо, жадвалга эътибор бериб қаралса, бош ҳарф ҳолатидаги “айн” – **ع** нинг икки хил кўринишда намоён бўлаётганини сезиш мумкин. Ўтмишда хаттотлар бу “айн”ларни фарқлаш мақсадида уларнинг бирини “шер жағ”, иккинчисини эса “аждар жағ айн” деб юритганлар ва буларни қай пайтда ёзиш лозимлигини яхши билганлар. Жумладан, “айн”дан кейин келадиган ҳарф “тахрики сууд” – **تحريك صاعد**, (яъни қаламнинг пастдан юқорига ҳаракати)ни талаб қилса, “аждар жағ айн” ҳосил бўлади. Бундай ҳол, **ا, د, ك, لا** ҳарфлари билан қўшилишида намоён бўлади.

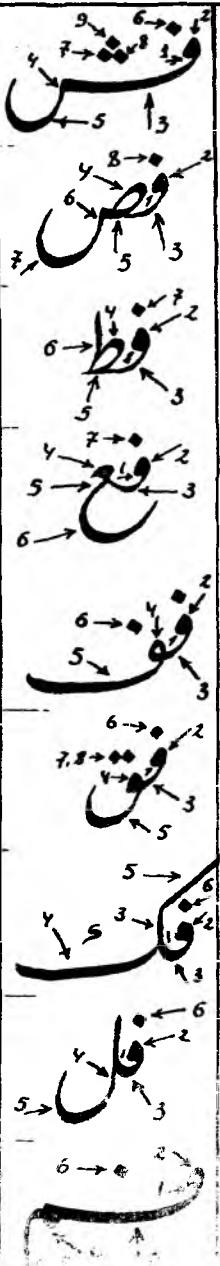
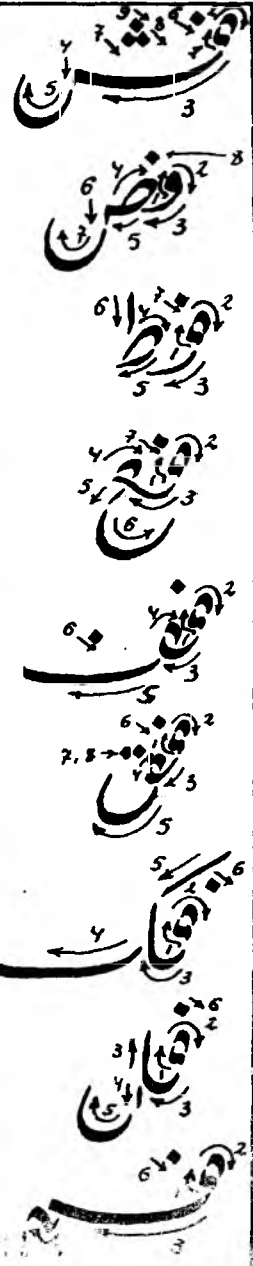
ف

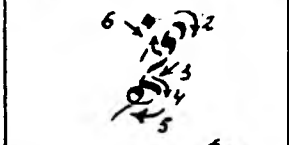
харфинини қўшилиши

Харф бирикмаси	Қўшилиш жараёни	Ўлин ³ харф	Бош харф
		ا	ف
		ب	ف
		ج	ف
		د	ف
		ر	ف
		ز	ف
		س	ف

و
و
و
و
و
و
و
و
و
و

ش
ص
ط
ع
ف
ق
ك
س
م

		<p>م</p>	<p>ف</p>
		<p>ن</p>	<p>و</p>
		<p>و</p>	<p>و</p>
		<p>و</p>	<p>و</p>
		<p>و</p>	<p>و</p>
		<p>و</p>	<p>و</p>
		<p>و</p>	<p>و</p>
		<p>و</p>	<p>و</p>
		<p>و</p>	<p>و</p>

فانج فذ فرز فرشت فرس فریش فص صظ فف

فوف فف فف فف فف فف فف فف فف فف فف فف

Э с л а т м а :

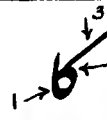

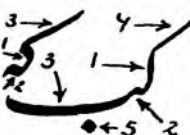
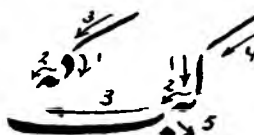

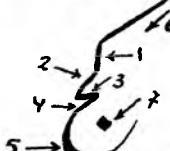
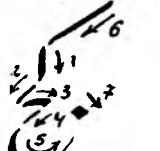

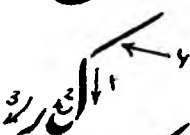

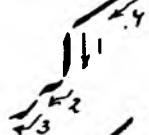

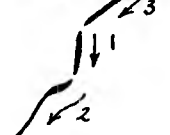

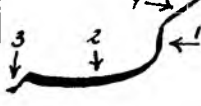

Ушбу жадвал асосида “фе” (фо) – **ف** ҳ а р ф и н и н г ёзилиш таълимидан бохабар бўлган ҳавасмандлар бевосита “қоф” – **ق** ҳарфининг ҳам бошқа ҳарфларга қўшилишидан хабар топадилар. Зотан, бош ҳарф ҳолатида келган “фе” (фо) – **ف**нинг тепасидаги нуқта иккилантирилса у “қоф” – **ق** га айланади. Бироқ шуни унутмаслик керакки, “фе” ва “қоф” ҳарфлари ўрта ҳолатда келганда шакл ўзгарувчи ҳарфлар сирасига киради. Чунки бу ҳарфлар “бош ҳарф” ҳолатидаги шакли **ف**, **ق** дан фарқли ўлароқ, думалоқ шакл **ف**, **ق** оладилар ва ўзаро нуқталар орқали фарқ қиладилар. Аммо сўз охирида келган бу ҳарфларнинг “лагани” ва “косаси” (доманаси) ўз ҳолича тортилишини унутмаслик керак.

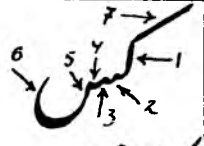
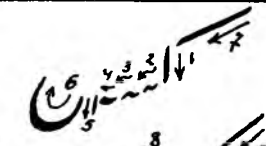

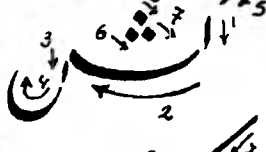

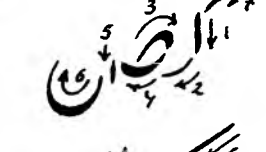
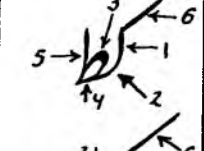
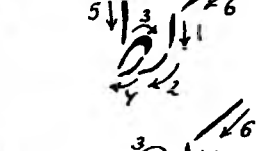

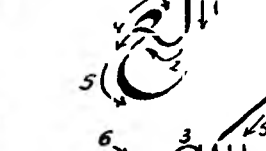
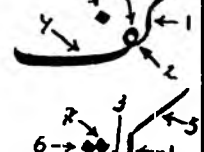

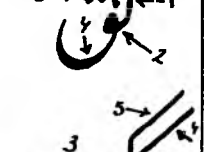
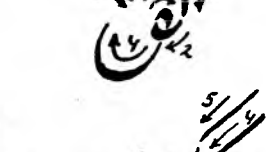

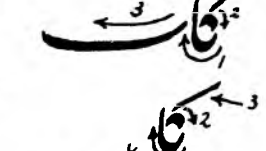

ف - ف - ف - ف
ق - ق - ق - ق

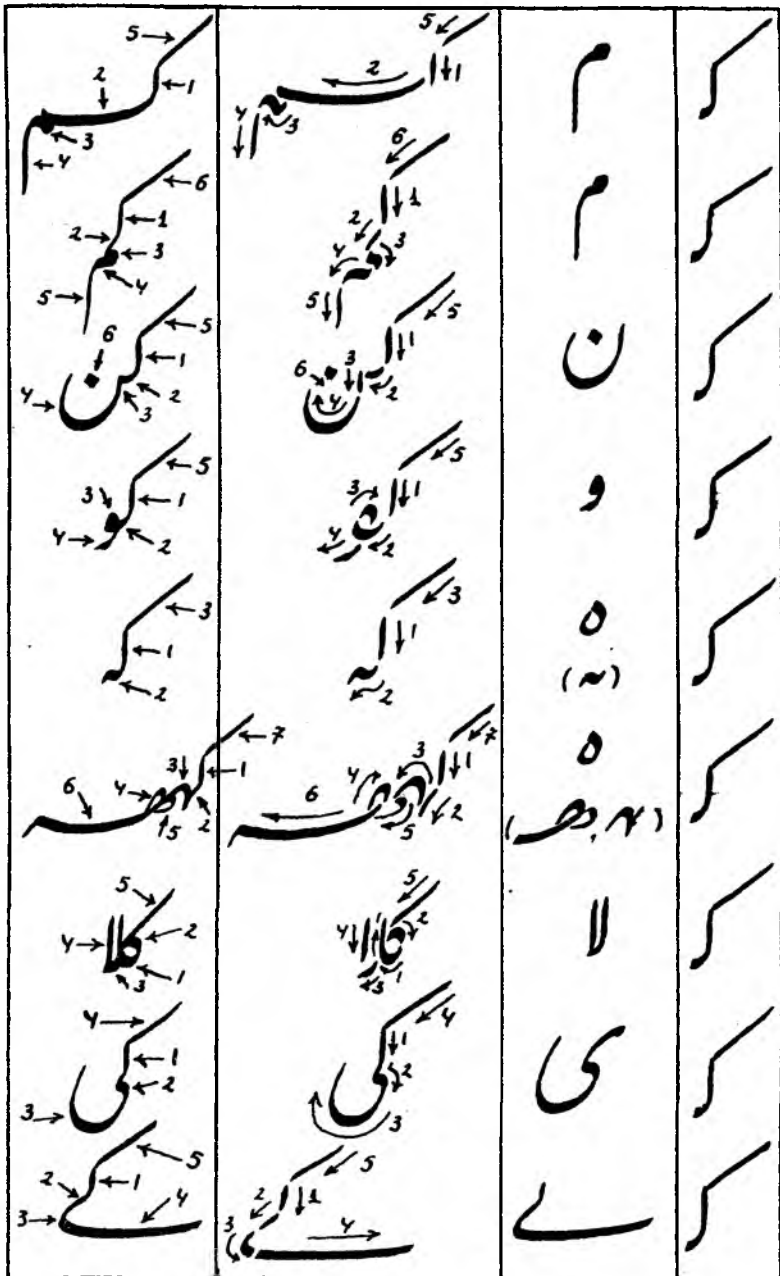

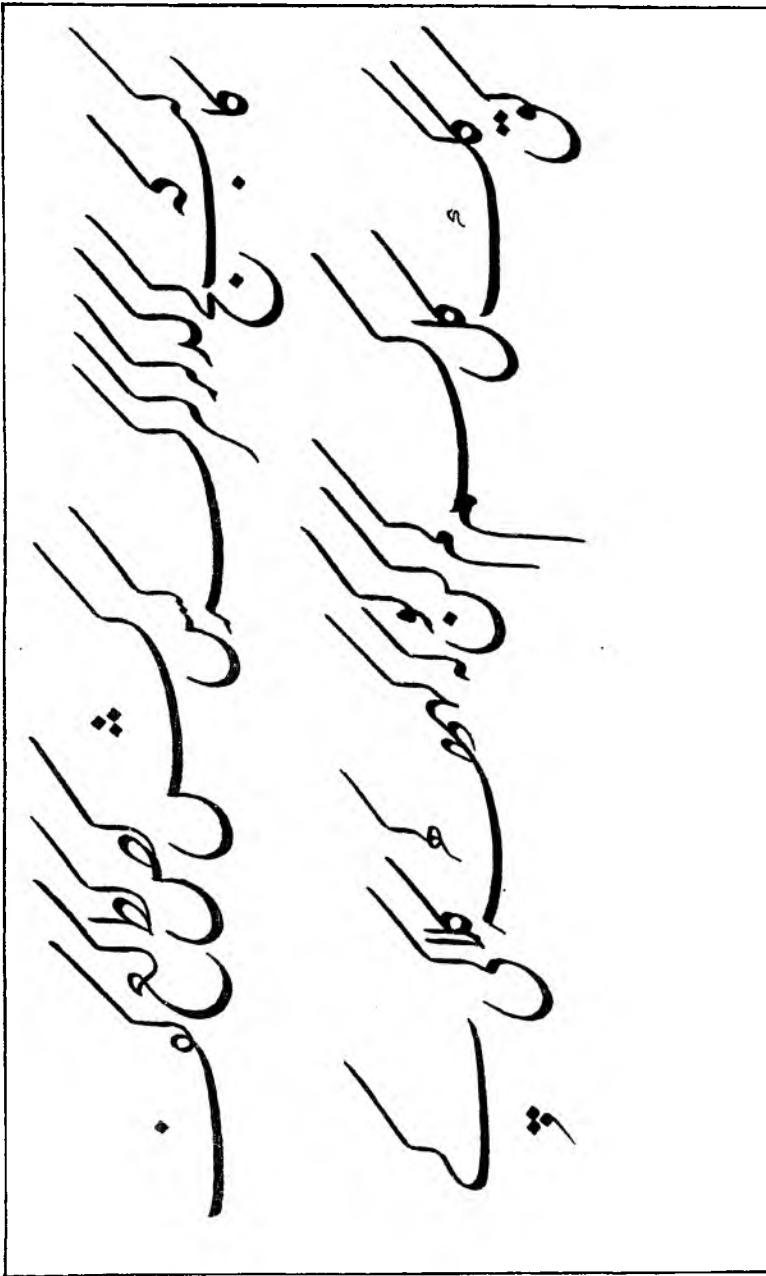
ك

харфинини қўшилмиши

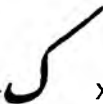

Харф бирикмаси	Қўшилмиш ҳарфони	Ўлиғ харф	Бош харф
		ا	
		ب	
		ج	
		د	
		ت	
		ل	
		ر	

		س	ک
		ش	ک
		ص	ک
		ط	ک
		ع	ک
		ف	ک
		ق	ک
		ک	ک
		ل	ک

Эслатма:

Юқоридаги жадвал асосида “коф” – ҳарфининг таркиби (бирикиши, қўшилиши) таълимини машқи қаламийда адо этган ҳавасмандлар айна замонда “лом” – ҳарфининг ҳам “таркиби”ни машқ қиладилар. Чунки юқоридаги ҳарф бирикмаларидан “коф”нинг “қўли” тушириб қолдирилса, “лом” – ҳарфи иштирокидаги ҳарф бирикмаси ҳосил бўлади.

Аммо, бу ўринда “кофи долий” – билан битилган ҳарф бирикмаларида алоҳида ўзгариш рўй берадики, ҳавасмандлар бунга эътибор беришга мажбурдирлар. Чунки, “кофи долий” билан бошланган “коф-алиф” – , “коф-коф” – “коф-лом” – , “коф-лом-алиф” – каби ҳарф бирикмаларидаги “коф”ларнинг “қўллари”ни тушириб қолдирсак, мана бундай ҳарф бирикмалари ҳосил бўлади:

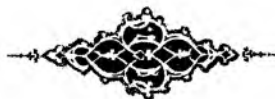

Кўриниб турганидек, бу бирикмалардаги биринчи ҳарфни “лом” деб бўлмайди, албатта. Уларни “лом” дейиш учун эса ана ўша “эгик алифлар”ни (агар шундай дейиш мумкин бўлса) тиклаш, яъни тўғри ёзиш лозимдир. Шунда “лом” ҳарфи иштирокидаги ушбу ҳарф бирикмалари ҳосил бўлади:

لل لک ل

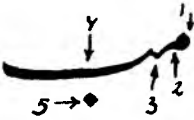
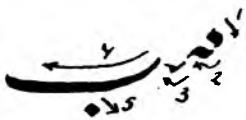

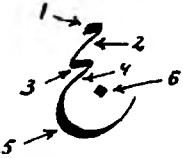
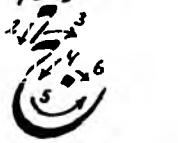

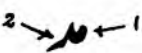
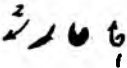

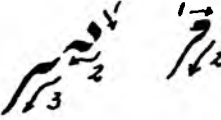

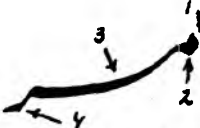

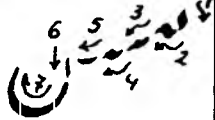

Настаълиқ хатидаги бундай ўзгачаликлар асло араб алифбосининг камчилиги эмас, балки унинг етуклигидир. Зотан, бу ёзув бевосита ҳавасмандлар диди ва мантиқ қувватини ҳисобга олиб тузилганки, уни ёзаётганда ҳавасмандлар кўр-кўрона қалам сурибгина қолмайдилар, балки чуқур мантиққа суюнган ҳолда ижодий фаолият билан машғул бўладилар.

Бу ҳол, биринчи томондан ёзувга нафосат бағишласа, иккинчи томондан эса хаттотга ширин кайфият бахш этади.

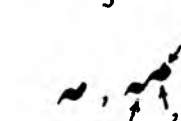
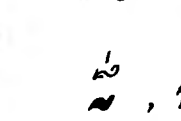
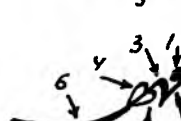

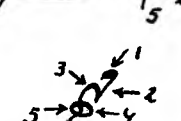
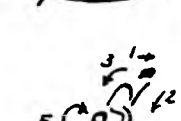
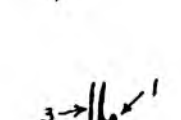
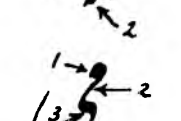
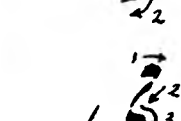
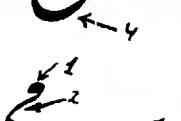
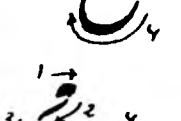
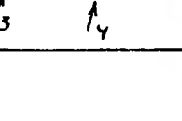
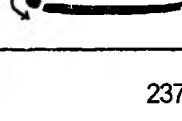

 ҳарфинини қўшилиши

Ҳарф вириқмаси	Қўшилиш жараёни	Ёлтиз ҳарф	Бош ҳарф
			
			
			
			
			
			
			

		ش	م
		ص	م
		ط	م
		ع	م
		ف	م
		ق	م
		ك	م
		ل	م
		م	م

		م	م
		ن	ن
		و	و
		ه (هـ)	ه
		ز (زى)	ز
		د (دهـ)	د
		ذ	ذ
		ر	ر
		ل	ل
		س	س

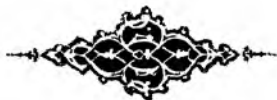
ما جمع مدوم مر مسر مش مط مع .

مق مک مل مم من مہ مہ مہ ملا می مے

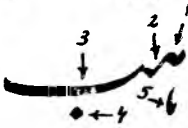
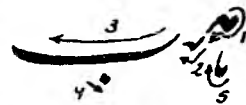

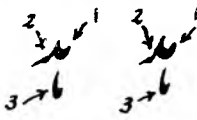

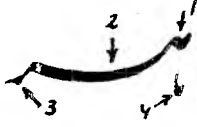

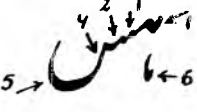
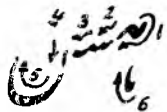

Э с л а т м а :

“Мим” – ҳарфи араб алифбоси асосидаги миллий ёзувимизда ғоят кўп қўлланадиган ҳарфлардан биридир. Бироқ бу ҳарф шу вақтгача кўриб келганимиздек, шаклдош ҳарфлар сирасига эмас, балки якка ҳарфлар (яъни нуқталар ва бошқа қўшимчалар воситасида янги ҳарф ҳосил қилиб бўлмайдиган ҳарфлар) сирасига кирази. Шунинг учун ҳам хаттотлар бу ҳарфга ўзгача меҳр қўйиб, турли ёзувларда унинг бир қатор шакллари яратганлар. “Мим” ҳарфининг настаълиқ хатидаги турлари (“очиқ мим”, “ёндама мим”, “чўзма мим”, “туташма мим”) хусусида олдинги бобда сўз юритган эдик. Агар бошқа ёзув (жумладан, сулс, насх, девоний ва бошқа)ларга ҳам назар ташласак, “мим” ҳарфининг кўринишлари анчагина эканлигидан воқиф бўламиз.

Умуман, хаттотлар “мим” ҳарфини хат турларидан келиб чиқиб, турли шаклларда қўллаганлар. Аммо барча ҳолатларда ҳам хат таълимига содиқ қолганлар. Муҳтарам ҳавасмандларимиз ҳам бу ҳарф бирикмасини ёзаётганларида атрофлича мулоҳаза билан қалам сурмакларини маслаҳат берамиз.

o
харфинини қўшилган

Харф бирикмаси	Қўшилган ҳарафни	Ўлинг харф	Бош харф
			
			
			
			
			
			
			

ش
ص
ط
ع
ف
ق
ك
ل
م

ش
ص
ط
ع
ف
ق
ك
ل
م

ش
ص
ط
ع
ف
ق
ك
ل
م

ش
ص
ط
ع
ف
ق
ك
ل
م

ہاں ہر شے میں ، شے میں ہر شے میں ،

ہر شے میں ، ہر شے میں ہر شے میں ،

Э с л а т м а :

Настаълиқ хатидаги “Ҳойи-ҳавваз”- ҳарфи ва унинг турларини қандай ёзиш ҳақида олдинги бобда сўз юритган эдик. Бу ерда эса “ҳойи-ҳавваз”нинг бошқа ҳарфлар билан қўшилишини кўриб чиқдик.

Бизга маълумки, настаълиқ хатида “ҳойи-ҳавваз” сўз бошида келса, кўпинча унинг “ҳойи марказий”- т у р и қўлланади. Шунга кўра жадвалдаги биринчи катакда фақат “ҳойи марказий” келтирилди. Воҳоланки, унинг бошқа турлари ҳам келтирилиши мумкин. Бироқ “ҳойи-марказий”- ўз аломати- билан хатга ўта мулойимлик бахш этади. Шунинг учун ҳам хаттотлар “ҳойи марказий”ни мароқ билан ёзганлар ва ҳамиша унинг аломатини битишдан эринмаганлар.

Умуман, муҳтарам ҳавасмандлар ҳам “ҳойи ҳавваз” ҳарфи ва унинг бошқа ҳарфларга қўшилишини ўрганиш машқларида ўтмиш устодларнинг табаррук йўлларини тутадилар, деб умид қиламиз.

Шундай қилиб, бу бобда асосан “мураккабот”- , яъни араб алифбосидаги барча ҳарфларни ўзаро қўшиб ёзиш хусусида сўз юритдик. Чунки араб ёзувида ҳарфларнинг ўзаро қўшилиши, айтиб ўтилганидек, баъзи ёзувлардаги каби якка ҳарфларни ёнма-ён қўйиб, қаторлаштиришдан иборат эмас. Шунинг учун ҳам бу жараёни имкон доирасида батафсилроқ баён қилишга уриндик. Лекин, барибир, асосий меҳнат ҳавасмандларнинг ўзларида қолади. Негаки, улар бу бобда икки ҳарфнинг ўзаро қай йўсинда бирикуви борасида аниқ тасаввурга эга бўлишлари билан бир қаторда настаълиқ хатида ўзаро қўшилаётган ҳарфларнинг шакл ўзгаришларини ҳам мукамал билишлари лозимдир. Шунинг учун ҳавасмандлардан юқорида келтирилган назарий баёнларни диққат билан ўқиб, қаламий машқларни эса эринмай адо этишларини илтимос қиламиз. Акс ҳолда, кейинги бобда

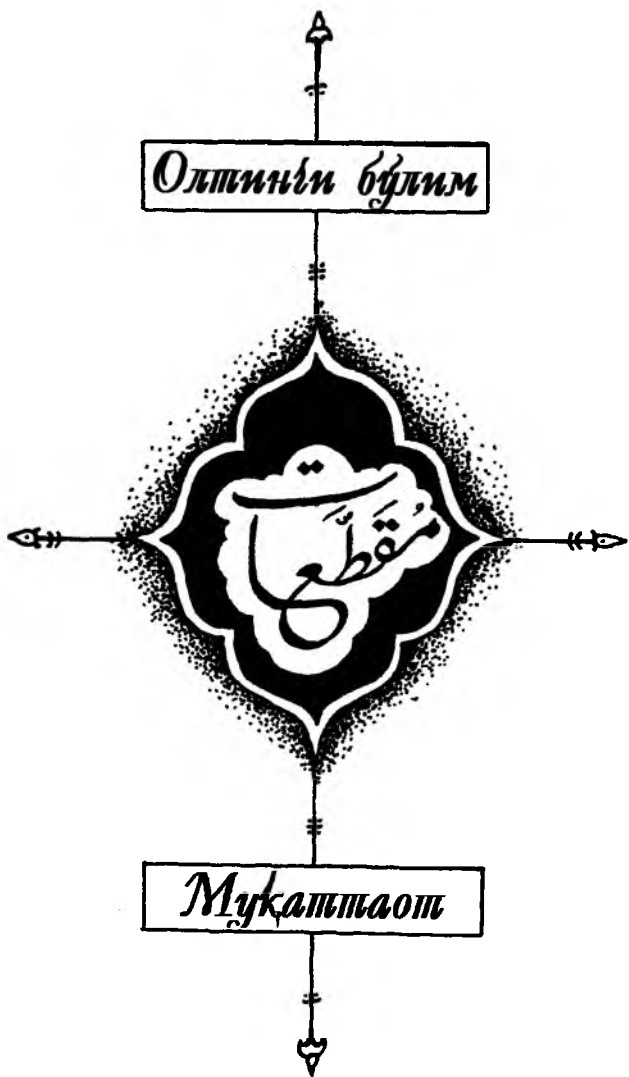
настаълиқ хатида келтириладиган матнларни хат нуқтаи назаридан онгли равишда тушуниб кўчиришга ожизлик қилиб қоладилар. Шунинг учун ҳам бу ерда буюк хаттот Султон Али Машҳадийнинг ушбу сўзларининг маъзини чақиш ва унга ҳамиша риоя қилмоқликни маслаҳат берамиз:

قلم ديك قانغا كايابا شش اورباق لازم

بوشش كاتونوكون يوز بوباق لازم

*Қаламдек қогозга бош урмоқ лозим,
Бу ишга туну кун юз бурмоқ лозим.*

“Муқаттаот” (مُقَطَّات) сўзи араб тилида “қитъалар, қисқа шеърлар, парчалар” маъноларини англатади. Аммо хаттотликда бу сўз хат машқининг “хатм”и (яъни охирига етказилиши, тамомланиши) маъносида қўлланади. Худди шу маънода ҳуснихатга оид аксарият қўлланма (“Муф-радот”)ларда ушбу байт келтирилади:

کرتجو صیل حسن خط خواہی
ختم او بر مقطوت آمد

Мазмуни:

Гар сен хоҳласанг ҳусни хат таҳсилени,
Муқаттаотда деб бил анинг хатмини.

Байт мазмунидан кўринадикки, ҳусни хат санъатини эгаллашда муқаттаот асосий тажриба майдонидир. Чунки муқаттаотда ҳавасмандлар ўзларининг олдинги боблардан олган билимларини амалда синаб кўрадилар. Шунинг учун ҳам муқаттаотда ҳусни хат санъатига мансуб якуний қоидалар муҷассам топгандир.

Буюк хаттот Яқут Мустаъсимий (X аср) “Муқаттаот”да амал қилиниши лозим бўлган ва айни пайтда ёзув асосини ташкил қилган бош қоидаларни қуйидаги мисраларда санаб кўрсатади.

اصول و ترکیب کراس و نسبتہ صعود و تشریح نزل و ارسال

Усулун ва таркибун, куррасун ва нисбатун,
Суудун ва ташмирун, нузулун ва ирсолун.

Муҳими шундаки, бу байтдаги ҳар бир сўз настаълиқ хатига мансуб ёзув қоидаларини ифодалайди. Хат устодлари бу қоидаларни қуйидагича шарҳлайдилар:

1. “Усулун” – **أصول** – яъни “усул”. Араб тилида “ҳар бир илмнинг асоси ва туб қоидалари” маъносини англатувчи бу сўз хаттотликда котиб томонидан ёзилажак хат (ёзув) турининг асл асоси, яъни бош қоидалари (асосий принциплари) маъносини ифода қилади. Бошқача айтганда, “усул” дейилганда араб ёзувидаги ҳарфларнинг бўлаклари ҳамда айрим қисмларини битиш жараёнидаги қалам ҳаракати тушунилади. Аммо қаламнинг бу ҳаракати араб ёзувидаги хат турлари (наسخ, настаълиқ, сулс ва ҳ.к.лар)ни битишдаги анъанавий талаб ва ўлчамларга риоя қилади. Акс ҳолда, усул бузилади ва аниқ хат турлари намоён бўлмайди. Шунинг учун ҳам аҳли хат “усул”ни хаттотлик санъатининг руҳи ёки қаймоғи деб биладилар ва ўта нозик дид билан уни идрок қиладилар.

Хат санъатига ҳавасмандлари эса бу ўринда асосий эътиборларини настаълиқ хати ва унга мансуб анъаналарни пухта ўрганиш ҳамда уларга қатъий амал қилишга қаратмоқлари лозимдир.

2. “Таркибун” – **تركيب** – яъни “таркиб”. Араб тилида “бириктириш”, “бирикма” маъносидаги бу сўз хаттотликда араб алифбосидаги ҳарфларнинг сўзнинг қайси ўрнида келишига кўра ўзаро бирикиши ёки қўшилишини ифода қилади. Хаттотликда “таркиб”га катта аҳамият берилади, чунки тўғри битилган “таркиб”, тўғри маъно англатади. Айни замонда эса тўғри битилган «таркиб» хаттот таълимининг тўғрилиги ва санъатининг мукамаллигидан далолат беради.

Шунингдек, хаттотликда юсак аҳамиятга молик бўлган “таркиб” мумтоз адабиётимизда бир қатор “хат суратиға тааллуқлуғ гўзалликлар”ни майдонга келтиради. Бу хусусда Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъу-с-санойиъ” (Аруз вазни ва бадиий воситалар ҳақида), (Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси, Тошкент, Ғ.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 92-102 бетлар) номли муътабар асарида мукамал маълумотлар ва мисоллар берилгандир.

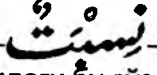
Аммо хаттотликка мансуб рисолаларда: “Настаълиқ усулидаги хатда “таркиб” икки навдан иборатдир” деб баён қилинади. “Булар “жузъий” ва “куллий” таркиблардир. Ўз ўрнида “жузъий” таркиб яна икки навга бўлинади. Буларнинг биринчиси ҳарф бўлакларидан ёлғиз (муфрад) ҳарфларнинг шаклланиши бўлса, иккинчиси эса, ана ўша ёлғиз ҳарфларнинг бирикишидан сўзларнинг вужудга келишидир.

“Куллий” таркиби эса бир неча сўзлар воситасида шеърӣ мисра ёки насрий сатрларнинг анъанавий тартибларга амал қилган ҳолда зўр нафосат билан тартибланишидан иборатдир. Хат санъатига ҳавасмандлар бу қоидаларни фақат назарӣ жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан мукамал билмоқлари ҳам фарз, ҳам қарзидир. Акс ҳолда, асрлар мобайнида ҳаёлий равишда жило топган нафис анъанани қалам воситаси билан қоғоз саҳифасида гўзал равишда амалиётга ошириб бўлмайд.

3. “Куррасун” – – яъни “куррас”. Аслида бу сўз “курси” (тахт, минбар, хонтахта, паст стул) сўзининг кўплиги бўлиб, хаттотликда “бир текислик” (параллель) ва “мутаносиблик” маъноларини ифода қилади. Бунда бир хил шакл ва катталиқда ёзилган ҳарфларнинг сатр ўртасига нисбатан жойлашуви назарда тутилади. Манбаларда кўрсатилишича, (Қози Аҳмад), қадимда хаттотлар беш хил “курси”ни фарқлаганлар. Бу “курсилар” сатрда худди нота чизиғи каби беш қатор бўлиб, уларнинг ҳар бирига алоҳида ҳарфлар жойлаштирилган. Бу ҳолни олдинги бобдаги ҳарф бирикмаларининг умумий жадвалларида аниқ кўриш мумкин. Чунки бу жадвалларда айрим ҳарфлар юқори, ҳатто устма-уст ёзилган ўринлар ҳам бор. Шунинг учун ҳам араб ёзувига нисбатан “бир чизиқда ёзилган” деган иборани қўллаш унчалик тўғри эмас. Юқорида айтилганидек, араб ёзуви чизиққа эмас, балки сатрга битилади. Сатрда эса беш қатор “курси” бордир ва у “курси”ларга маълум ҳарфларгина битилади. Бу ҳол ҳарфларнинг айрим бўлақларини ҳаммаша бир хил ўлчамда (масалан: “нун” – , “сод” – , “син” –) ҳ а р ф л а р и

“домана”сининг оралиғи уч нуқта миқдориди каби”) ва бир “курси”да (яъни ўзаро бир текис) ёзишни тақазо қилади. Бу нарса табиий равишда хат нафосатини таъминлайди.

Бошқа бир манбада (“Ҳунари хат”) кўрсатилишича, “курси” барча хат турларида бир хил бўлиб, ўзгаришга учрамайди. Нуқталар ва ҳарфлар мисраларда бўлсин ёки сатрларда бўлсин, бирдек ўхшаш бўладилар. Уларнинг бир-бирига яқинликлари ҳам баробар бўлади.

4. “Нисбатун” – – яъни “нисбат”. “Ўхшаш”, “муқояса” маъносидаги бу сўз хаттотликда ҳарф ҳамда ҳарф бўлақлари ўртасидаги ўзаро муносабатни ҳам ўлчов ва ўрин (жойланиши) жиҳатидан ифода қилади. Бу муносиблиқда, албатта, ҳарф ва ҳарф бўлақларининг ўлчамлари ва айни

замонда уларнинг ўзаро қўшилиши (яъни “таркиби”) назарда тутилади.

“Хунари хат”да кўрсатилишича, шеърый мисраъ ёки сатр тарзидаги ёзув “хафий” (майда) ва ёки “жалий” (йирик) суратда битилган бўлса, киши назарида бир хил мутаносиблик нафосатини намоён қилади. Шунга кўра ҳақиқий ёки етук хатдаги сўз ва сатрлар ҳамиша ўзаро мутаносиб ёки уйғун бўладилар.

Шунингдек, хаттотликда “нисбат” атамаси сатрнинг тасвирий жиҳати (яъни ҳарфларнинг баланд-паст ёки узун-қисқа ёзилиши оқибатида ҳосил бўлган сатрнинг умумий кўриниши, бошқача айтганда композицияси) билан қоғоз оқлиги ўртасидаги муносабатни ҳам ифода қилади.

Умуман, настаълиқ хатида “нисбат” ҳарфларнинг катта-кичиклиги ҳамда баланд-пастлигини ҳисобга олиб сатр узра жойлаштиришда нафосат жиҳатидан беқиёс аҳамиятга молик қоидалардан бири бўлиб, у бевосита хаттотнинг диди ва заковатига боғлиқдир.

5. “Суудун” – **صُورٌ** – яъни “сууд”. Араб тилида “баландлатиш”, “юқори кўтариш” маносидаги бу сўз хаттотликда қаламнинг пастдан юқорига томон ҳаракатини ифода қилади. Одатда, қаламнинг бу ҳаракатида учининг унсий томони фаол иштирок этади. Агар араб ёзувини битишда “сууд” энг асосий қалам ҳаракатларидан биридир, десам муболаға бўлмайди. Чунки аксарият ҳарфлар шу ҳаракат асосида битилади ёки уларнинг айрим бўлақларини битишда шу ҳаракат адо этилади.

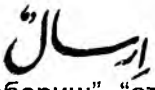

Бунда баъзи ҳарф бўлақларидаги сингари қалам ҳаракатининг охири думалоқ бўлиб тугамайди. Дарҳақиқат, қалам ва унинг ҳаракати ҳақида муфассал билимга эга бўлган хаттотларда “сууд” ҳамиша аввал баён қилинган қиялик (60°) қоидасига мутаносиб равишда тугал топади. Шунингдек, “сууд” воситасида битилган ҳарф ва ҳарф бўлақлари ҳамма вақт “нисбат” қоидасига мувофиқ равишда бирдек тик (вертикаль)ликка эга бўладилар.

Бироқ баъзи манбаларда (“Хунар хат”) “сууд”нинг тамомила тўғри кўтарилмаслиги ҳам мумкинлиги қайд этилади. Чунончи, бир қатор ҳарф доираларининг охири каби сал қияроқ кўтарилган “сууд” намуналари ҳам мавжуддир. Умуман, аҳли хат “сууд” қоидасини хат санъатининг самараси деб атайдилар. Чунки айни “сууд”да хаттот санъатининг кучи мужассам топади. Шунинг учун ҳам хаттотлар настаълиқ хатида “сууд” қоидасини юксак даражада адо этишга ҳаракат қиладилар.

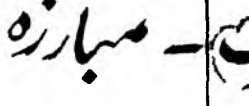

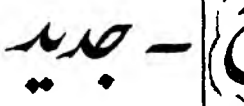

6. “Ташмирун” – – яъни “ташмир”. Араб тилида “этакни ёки кийимнинг ён барини кўтариш” ёки “ёнгни қайириш” маъносини ифодаловчи бу сўз хаттотликда ёйсимон ёки ярим доира шаклидаги ҳарфларнинг охирини эгиш ва ингичка қилиб тугаллаш маъносида қўлланади. Настаълиқ хати учун бу қоида ғоят муҳимдир. Чунки, аксарият ҳарфларнинг охири ташмир билан тугатилади. Бу ҳол, бир томондан настаълиқ хатининг нафосатини таъминласа, иккинчи томондан эса настаълиқ хатининг бошқа хатлардан айрича фарқини намоён қилади. Шунинг билан бирга ёзув жиҳатидан “ташмир” хаттот маҳорати ва унинг шахсий санъати (яъни индивидуаллиги)ни мукамал гавдалантиради. Шунга кўра хаттотлар насталиқ хатини битишда “ташмир” қоидасига алоҳида аҳамият берадилар. Зотан, бу қоида хаттотнинг қалам ушлаши (“имсоки қалам”)дан тортиб, то қалам юритиши (“тахрики қалам”)гача аниқ намоён қилади.

7. “Нузулун” – – яъни “нузул” ёки “нозил”. Араб тилида “тушиш”, “юқоридан пастга тушиш”, “иниш” маъноларини билдирувчи бу сўз хаттотликда ҳарфларнинг тик (вертикаль) бўлақларини битишда қаламнинг юқоридан пастга томон ҳаракатини ифода қилади. Бу амални адо этишда қаламни тўғри ушлаш (“имсоки қалам”) ғоят муҳимдир. Акс ҳолда, қалам хат таълимида талаб этилган “ярим қалам” йўғонлигида эмас, балки “бир қалам”

йўфонлигида чизик тортади. Оқибатда, пастга тушилган сари қалам учи (“нўги қалам”)нинг “ваҳший” томонини юритиш имкони йўқола боради. Бу эса юқоридан тик равишда тортилган ҳарф бўлагининг охири ингичка бўлиб тугалланмайди деган сўздир. Шунинг учун ҳам хаттотлар кўринишидан ниҳоятда оддий туюлган “нузул”ни кўплаб машқ қилганлар.

8. “Ирсолун” – – яъни “ирсол”. Аслида, араб тилида бу сўз “юбориш”, “етказиш” маъноларини билдирсада, хат санъатида кўндаланг ҳарфларнинг охирини чўзиб ёзиш амалини ифода қилади. Бошқача айтганда, “ирсол” ҳарфларнинг охирини эгиш амали бўлмиш “ташмир”дан воз кечиш демақдир. Зотан, манбаларда қайд этилишича, бу ҳол, сатр (қатор)ни тўлатиш заруриятидан келиб чикқандир. Бироқ хаттотлар бу заруриятни нафосат томон бура билдилар ва настаълиқ хатида бир сира ҳарфларни фақат сатр охиридагина эмас, балки ўзаро бирикиш (“таркиб”) жараёнида ҳам худди “узун син” ҳарфи сингари чўзиб улаш санъатини ихтиро қилдилар.

Озарбайжон олими ва хаттоти Фулом Дорободий ўзининг “Каллиграфия” (Баку – 1953) номли асарида ёзишича, чўзиб улаш санъатини настаълиқ хатидаги барча ҳарфларга нисбатан қўллаб бўлмайди. Балки, маълум ҳарфларгагина нисбатан қўллаш мумкин бўлиб, у ҳарфлар куйидагилардир:

شیر	شیر -	سین
صد	صد -	صن
ظالم	ظالم -	ظا
تعلیم	تعلیم -	ع
وفا	وفا -	ف
مقدمہ	مقدمہ -	ق
حمت	حمت -	م
مندرجہ	مندرجہ -	ن
ہر	ہر -	ہ
پیر	پیر -	پی

Аммо ҳарфларни чўзиб улаш барча сўзларга ҳам нафосат бахш эта бермайди.

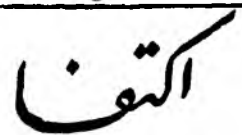

Жумладан “мим” – ҳарфининг “Маҳмуд”

сўзида чўзиб уланиши, хаттотлар фикрича, чиройли эмас. Аммо, “Муҳаммад” сўзида эса чиройли ҳисобланади:

Шунингдек, ҳарфларни чўзиб улаш санъатини қай йўсинда адо этиш ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга моликдир. Зотан, бу ҳол сўзнинг чиройли ёзилишинигина эмас, балки ўқиш қулайлигини ҳам таъминлайди:

<i>Маъқул</i>	<i>Номаъқул</i>
	
	
	

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, айрим сўзларда икки ёки ундан ортиқ ҳарфларни чўзиб улаш имконияти мавжуд бўлади. Бундай кезларда барча ҳарфлар чўзиб уланса, бу санъат ўз нафосатини йўқотади. Шунинг учун хаттотлар бу ҳарфлардан биттасинигина танлаб олиб, уни узайтириб улашни тавсия қиладилар. Қоидага биноан хаттотлар сўз ўртасидаги чўзиш мумкин бўлган битта ҳарфни чўзиб ёзадилар. Чунки шундай қилингандагина ҳақиқий улаш амали адо этилган ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, одатда, етук хаттотлар сўз бошидаги биринчи ҳарфни асло чўзиб, “ирсол” билан ёзмайдилар.

Ана шу қоида хаттотлар заковати билан сўзлардан ўтиб байтларга, бошқача айтганда “жузъий” таркиб”дан “куллий таркиб”га ҳам кўчгандир. Шунга кўра хаттотлар ғазал байтларини битар эканлар, мисра ўртасидаги бир сўзни чўзиб улаганлар. Масалан, буюк хаттот Султон Али Машҳадий улғу Алийшер Навоийнинг бир рубоийсини шундай битган эди:

يارب که غنائت سکنی بار ایله منکا

Айни шу ҳолат иккинчи мисрада ҳам такрорлангандир:

قوللو غدا هدايت سکنی بار ایله منکا

Баъзи ҳолларда эса хаттотлар ҳар бир мисрада иккитадан сўзни “ирсол” билан битадилар. Одатда, бундай чўзиб ёзилган сўзлар мисранинг ўртасида эмас, балки икки ёнида келади. Жумладан, Мунисининг “Саводи таълим” рисоласида шундай мисралар бор:

تعلیم مہنبری غوغاشاق

ёки:

پیردیم تلمیم آتغہ مہمیں

Албатта, бундай вазиятлар ҳамиша ҳам намоён бўла бермаслиги табиий. Аммо заковатли хаттотлар мавжуд имкониятни асло қўлдан бой бермаганлар ва ўз ўрнида чўзиб ёзиш (“ирсол”) қондасини адо этишга ҳаракат қилганлар.

Бироқ такрор айтиш керакки, “ирсол” ёзувда фақат нафосат учун эмас, балки мазмун учун хизмат қилади. Жумладан, настаълиқ хатида битилган тўрт ҳарфли

یسار

“ясар” сўзининг икки нуқтаси сал кейинроқ сурилиб, унинг ўрнига бир нуқта қўйилса, беш ҳарфли форсча

یسیر

“бисёр” сўзи ҳосил бўлади. Бу ерда сўзнинг ёзув шаклида ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмайди. Аммо айти шу сўзларни “ирсол” асосида, хаттотлар таъбирича, “сини ирсол” (яъни чўзилган “син”) ёки “кашида “син” (яъни чизиксимон “син”) билан чўзиб ёзилса, уларнинг шакли қуйидагича ўзгаради:

ياد بيار

Энди бу сўзларни мазмунан бехато фарқлаш мумкин. Чунки бу ўринда “ирсол” шаклан маънога хизмат қилмоқда. Иккинчидан эса, “ирсол”нинг сўз маъносига алоқадор бўлган талаффуз билан боғлиқлиги бор. Жумладан, “танқид” сўзи ҳеч вақт “тааанқид” деб талаффуз қилинмайди, балки ҳамиша “танқииид” деб иккинчи бўғини чўзиб айтилади. Шунга кўра хаттотлар бу сўзнинг иккинчи бўғинини “ирсол” билан ёзадиларки, унда ани ўша талаффуз ўз ифодасини топади:

تنقييد

Шунингдек, “фақат” сўзини чўзиб талаффуз қилиш унчалик маъқул эмас. Хаттотлар ҳам бу сўзни чўзиб ёзгандан кўра қисқа ёзишни маъқул кўрадилар:

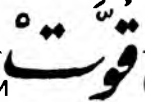
فقط → эмас → فقط

Булардан кўринадики, хаттотлар “ирсол”ни бемақсад эмас, балки бир вақтнинг ўзида ҳам нафосат ва ҳам маънони назарда тутиб қўллаганлар.

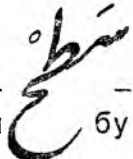
Одатда, “ирсол” тортиш чоғида хаттотлар қаламни суръат билан юритар эканлар, қўлни қалам ихтиёрига қўйиб берганлар. Бошқача айтганда, қўл қаламни юритсаётгандек эмас, балки қалам қўлни илгари тортаётгандек тасаввур қилинган. Бу ҳол, қаламни сиқиб ушламаслик, уни ниҳоятда оҳисталик билан у ёқ ёки бу ёққа бураш ва асло тўхтатмасликни тақазо қилади. Айни замонда бу ишнинг муваффақияти сиёҳнинг қуюқ ва суюқлиги, қоғознинг силлиқлиги ва ҳамда қаламнинг ўткирлигига ҳам боғлиқ эканлигини унутмаслик лозим.

Шу тариха, юқорида санаб ўтилган қоидалар хуснихат санъатининг асосий йўлланмалари сифатида асрлар давомида хаттотларга хизмат қилиб келдилар. Кейинча, настаълиқ хатининг ихтирочиси Хожа Мир Али Табризий булар қаторига яна қуйидаги тўрт қоидани қўшди:

1. “Қувват” – – араб тилида “куч”, “қудрат” маъноларини билдирувчи бу сўз хаттотликда “босим”, “босиш” (хат ёзаётганда) деб талқин қилинади. Муҳими шундаки, хат битишда бу сўз ўз маъносига зид вазифани адо этиш ҳолатини англатади. Негаки, араб ёзувида қалам асло босилмайди, балки аксинча, имкон борича ўз эркига қўйиб берилади ва айни замонда қалам имкониятидан мукаммал фойдаланишга ҳаракат қилинади. Шунга кўра, хаттотликда “қувват” тушунчаси қаламни куч билан босиб ёзишни эмас, балки уни оҳисталик билан ушлаб, текис ва равон ёзиш санъатини ифода қилади.

2. “Заъф” – – араб тилида “кучсизлик”, “ҳолсизлик” маъноларини билдирувчи бу сўз хаттотликда “ингичкалаштирмақ”, “нозиклаштирмақ”, “нафислаштирмақ” маъносида қўлланади. Бунда араб алифбосидаги аксарият ҳарфлар “доманаси”нинг охирини ингичкалаштириш ва баъзи ҳарф ёки ҳарф бўлақларидаги учли ўринларни нозик қилиб чиқариш амали назарда тутилади. Бирок бу амални адо этиш оғизда осон. Хаттотликда эса бу иш қадам учи (“нўғи қалам”)дан тортиб, уни ушлаш (“имсоки қалам”) ва юритиш (“тахриқи қалам”) ҳамда қалам “шақ” (қалам учининг ваҳший ва унсий томони)ларини ўз ўрнида қўллашгача бўлган барча амалларни қамраб олади. Шунинг учун ҳам “заъф”да хаттотнинг шахсий маҳорати ва чуқур билими яққол кўзга ташланади.

3. “Сатх” – – араб тилида “юза” маъносини билдирувчи бу сўз хаттотликда ҳарфларнинг

қаламни бор йўғонлиги билан битилган тўғри бўлақлари маъносида қўлланади. Одатда, бундай бўлақлар асосан кўндаланг ҳолатда намоён бўлади. Умуман эса, настаълиқ хатидаги ҳар бир ҳарфнинг ўз “сатхи” бор. Шунга кўра зич битилган матнлардаги ҳарфларни “сатх” воситасида аниқ кўрамыз ва тўғри ўқиймиз. Бу ҳол хаттотлар зиммасига катта масъулият юклайди. Шунинг учун ҳам устод хаттотлар қаламида битилган сўзларга диққат билан қаралса, уларнинг “сатх” амалига алоҳида жиддийлик билан ёндашганлари аниқ кўзга ташланади ва уларнинг қалам ихтиёрини ўта санъаткорлик билан ўз қўлларига олганлари тўлиқ сезилади.

4. “Давр” – – форс тилида “айланиш” (ўз ўқи атрофида), ёки “доира” маъносидаги бу сўз хаттотликда ҳарфларнинг эгилган бўлақларини ифодалаш мақсадида қўлланади. Бу ўринда, араб ёзувидаги ўша эгик бўлақларни ўз ўрнига кўя билиш ва хат талабига мос равишда нафис чиқариш назарда тутилади. Шунинг учун ҳам “давр”да “қалам юритиш” (“тахриқи қалам”) биринчи ўринда туради ва у бевосита хаттотнинг ҳақиқий санъаткорлигини намойиш қилади.

Шундай қилиб, мазкур қоидалар йиллар мобайнида устоддан шогирдга ўтувчи анъанага айланади ва асрлар давомида қонун даражасига кўтарилиб, хаттотлик санъатининг бош дастури бўлиб қолди. Неча асрлар давомида устодлар ўз шогирдларига ана шу ўн икки қоида асосида хат санъатидан сабоқ бериб келдилар. Жумладан, буюк хаттот Султон Али Машҳадий шундай насиҳат қилади:

Нақл қилмоқ бўлсанг сен ҳар бир хатни ,
Эҳтиёт бўл, урма совуқ пўлатни.
Ҳар ҳарфига яхши боқу, ўйла, бил,
Ғофил бўлма, уни кўп эҳтиёт қил.
Ҳарфлари катта-кичикмикан, боқ,
Бир-бирига қандай қўшилган ҳар чоқ.
Сууд билан нузул қандайлигин кўр,
Ундан-бундан боқиб хат яратгин зўр.

Ҳарф шамрасидан бўлгин хабардор,
То хат бўлсин тўғри, пок ва беғубор.

Юқоридаги қоидалар ва ушбу насихатларга суяниб, “муқаттаот” машқларига киришган ҳавсмандларимизга сўнги маслаҳатларимиз қуйидагилардан иборат:

1. Авваламбор, келтирилган намуналарни ўқиб, мазмуни билан танишинг.

2. Намуналарни диққат билан кузатиб, уларнинг ҳарф бўлаклари ва таркибларини ўрганинг.

3. Намуналарда мавжуд хат қоидаларини аниқланг ва уларнинг қай даража адо этилганини кузатинг.

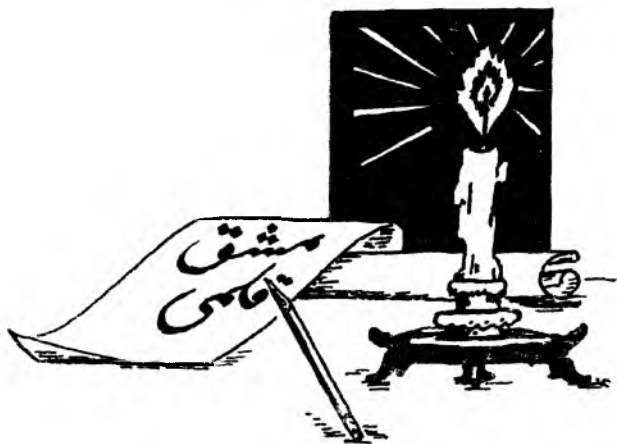
4. Намуналарга боқиб, фикран қалам ҳаракатини такрорланг.

5. Намуналардан бир қаторини қаламни тўғри ушлаган ҳолда хат қоидаларига амал қилиб кўчиринг ва уни яна қайта-қайта кўчириб, қўлни хатга ўргатинг.

6. Кўчирган машқингизни намунага қарамай, ёддан мустақил ёзинг. Сўнгра намуна билан қиёслаб, фарқларини аниқланг.

7. Кўплаб кўчириб ёзинг. Бунда гўзал битилган асл манбалардан намуна сифатида фойдаланинг.

8. Кўчирган машқларингизни ташлаб юборманг, балки уларни эҳтиёт қилиб асранг.

الاصحاح

مقام گستاخ

خطای پسر عیان بن بولاقی
قرآن کریم و حضرت ابراهیم

خطایم منگاست غنایمی دور

حضرت گرتی شامعی دور

خط میں مخصوص اور خط خوب

میں اور اعدادی پر بلا جو

منشی صوفیہ میں تلمذ اور

حق سیر الراجحہ میں تلمذ اور

عید رمضان کیلیدی مبارک بڑی ممنون
کیلیدی اوزا او شیکاپہیہ
حامہ گلگون

فرزند عیالکتی بو
کر دیکھو پش او پر بعض کتون
شکریہ قلعیل

کمال پروردگار عالم اور دین
سین کا فرض اولیٰ عبادت اور توحید

جہان دین نامہ اور عینہ
ایر و جام دین نامہ پر
عکس و تصویر

ای خط ہو بسین بد قلعان
تجستی نیما آری قلعان

سغنیکا و تارگا بولدی جا
ابینی سلما اولدی لازم

کیم کولما سا جمع باره آری
اشقہ چو مال کورگا سین تاب

مقصود ای پی شعر واقع اولغای
سغنیکا طلب اکم ضایع اولغای

بوسون لمینک لطیف و نگین

آقی بولوبان ساریغ غمایل

سخت اولسون نخته بارچه اتمام

اسرو ترا و آق اولماسون کوب

بولسا سونگی بوغون نشانه

یا سینسام قلم قلیخست

یا قیستقاریب اولسه توریتبار مق

آق و قزیزیل و سرا و سنگین

بوسون ترا سی قزیزیل غدا خل

یعنی که بوش اولماسون داغی خام

بسیار انکیچکه و بوغون کوب

قویماکه رستم دور زیانه

پیوندنی ایتبار دور آفت

مکروه دیدلار آنی مطلق

Сўнг сўз

Бу китобни мен Ўзбекистон Фанлар академияси Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида хизмат қилувчи ҳамкасбларим ва айрим олий ўқув юрти домлаларининг илтимослари, яна ҳам тўғрироғи қистовлари оқибатида тавсиф беришга мажбур бўлдим. Аслида, мен махсус шарқшунослик олий ўқув юртида эмас, балки Тошкент чет тиллар педагогика институтининг инглиз тили бўлимида таҳсил кўрганман. Араб ёзувидаги матнларга авваллари ҳам кўз ташлаб, баъзи сўзларни зўр ҳавас билан ҳарфлаб ўқиш юрган бўлсам-да, 1981 йилдан эътиборан бу иш билан мунтазам жиддий шуғулланишга тўғри келди. Чунки, шу йилдан бошлаб Қўлёзмалар институтида сақланаётган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивидаги ҳужжатларни илмий тавсифлаш ишига бир қатор шарқшунос олимлар қатори мен ҳам жалб этилдим. Ана шу ерда мен ҳаётимда биринчи бор ҳақиқий матншуносликка дуч келдим. Бағоят масъулиятли, айна замонда ниҳоятда завқли бу илмни эгаллашда менга кекса матбаачи марҳум Маҳмуд Иброҳимов, тилшунос олим Сафо Зуфаров ва арабшунос Саидбек Ҳасановлар ёрдам кўлини чўздилар. Айниқса, катагон йилларининг жабрланувчиси, ажойиб инсон Сафо Зуфаров бу ишда менга ҳақиқий устозлик қилдилар. Шу тариқа араб алифбосидаги матнларни ўқиш малакасини ҳосил қилгач, 1986 йилдан бошлаб бизнинг замонамизда яшаб ўтган улкан ҳаттот Абдуқодир Муродийнинг шахсий архивларини тавсифлашга киришдим. Бу ерда мен араб ёзувининг ҳақиқий нафосатини кўрдим ва бу йўлда ўтмишда буюк хизматлар қилган миллий ҳаттотларимиз ҳақидаги маълумотларни ўқидим. Натижада, кўлимга қалам олиб, мустақил равишда хат машқига киришганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Аввалига яқка ҳарфларни “Муфрадот” фотонусхасига қараб кўчира бошладим. Кейин, ҳарф бирикмаларини битишга тушдим. Бора-бора бутун-бутун сўзларни ёза бошладим. Бироқ ачинарли ўрни шундаки, машқларимни мен шу соҳанинг бирор билимдонига кўрсатиб, маслаҳатини олиш бахтига мушарраф бўла олмадим. Чунки ҳаттотлик санъатини бевосита биладиган Абдуқодир Муродий, Мавлоно Чархий, Мулла Юнус домла Ҳакимжонов, Абдулла Носирӣ, Ҳамид Сулаймон, Искандар Икромов каби мўйсафид устозлар бирин-кетин оламдан ўтишган эди. Ҳамкасбларим эса, кўрсатган машқларимни фақат юксак баҳолашдан нарига ўтмадилар. Шунинг учун мен Миср, Сурия, Ироқ, Туркия, Эрон, Афғонистон, Покистон ва Озарбайжон, Қашғар мамлакатларида хат қоидаларига бағишлаб наشر этилган китобларни кўздан кечириб чиқдим ва улардан кўп саволларимга жавоблар топдим.

Аслида бу китоб “настаълик” хатидаги ёлғиз ҳарфларнигина кўрсатиб ўтишга мўлжалланган эди. Бироқ етмиш йиллик инқилобий ўзгаришлар ўзбек халқини ўз миллий ёзув маданиятидан жудо қилди. Натижада, ўтмишда саводхон бўлган ўзбек халқи бўйнига буткул саводсиз халқ деган тахқир бўйинчаси илинди. Миллий ёзув маданиятининг барча намоёндалари ва асрий анъаналарга эга бўлган ёзув муҳити тор-мор этилди. Ана ўша ёзув муҳитини маълум даражада тикламоқ мақсадида ёзув таърихи, ёзув қуроллари ва уларни ҳозирлаш тартиблари ва ҳар бир ҳарф ҳамда ҳарф бирикмаларининг ёзилиш жараёнини бирма-бир баён қилдик. Шоядки, ўтмиш меросимизни қадрловчи ватандошларимиз уларни ўзлаштириб, миллий ёзув муҳитини қайта тирилтиришга ўз ҳиссаларини қўшсалар!

Бу борада муаллимларимиздан бағоят умидвормиз, чунки улар бу китобда келтирилган маълумотлардан ўз даражаларида фойдалансалар, баъзи ўринларда эса, кўرғазмали қуроллар яратсалар нур устига аъло нур бўлур эди.

Яна бир гап шундан иборатки, 1993 йил апрел ойида Тошкент шаҳрида Эрон миллий санъатининг кўрғазмаси намойиш этилди. Мазкур кўрғазмага бу китоб қўлёзмасини олиб бориб, уни эронлик хаттот ўстод Жаҳонгирийга кўрсатдик. У зот бир неча жузъий хатоларни кўрсатиш билан бирга китобдаги ёзувларни маъқул топдилар. Етук хаттот томонидан берилган бу баҳо бизни ғоят қувонтирди, чунки халқимизга асоссиз маълумотларни эмас, балки асосли билимларни тавсия қилаётганимизни исботлади.

Умуман, бу китобни ўз дастхатимизда тўрт бора кўчирдик. Ҳар гал қўйилган хатоларни тузатиш билан бирга янги маълумотларни қўша бордик. Аммо, барибир, бу китобни хатолардан мустасно дея олмаймиз. Шунинг учун, азиз китобхонларимиз китобни ўқиш ва ўрганиш жараёнида баъзи хатоларга дуч келсалар, бизга нисбатан нафрат найзасини қўлларига олиб, ғазаб отига минмасдан, аксинча, меҳр қадаҳини қўлларига олиб, шафқат шаробини ичмоқларини илтижо қиламиз, деб

Тўхтамурод Уста Усмон ўели Зуфарий.

Адабий-бадиий нашр

Тўхтамурод ЗУФАРОВ

Хатт пайлими

(Хуснихат қоидалари)

«MERIYUS» ХМНК. 100121. Тошкент.
Усмон Носир кўчаси, 158.

Муҳаррир: Юсуф Бердиев
Мусахҳиҳ: Ҳикоят Маҳмудова
Компьютерда саҳифаловчи: Нилуфар Мавлонова
Дизайнер: Эркин Ҳожиқулов

Теришга берилди 25.07.2010 й. Босишга рухсат этилди 5.10.2010 й.
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Оқ қоғозга офсет босма усулида босилди.
17,5 босма тобоқ. Адади 500. Буюртма № 92.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«MERIYUS» хусусий матбаа-нашриёт корхонасида чоп этилди.
Манзил: ген. Узоқов кўчаси, 2 А-уй.